

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

ІНСТИТУТ ТУРИЗМУ

НАДІЯ КІНДРАЧУК

За Україну незалежну

Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України:

1989–1991 рр.

МОНОГРАФІЯ

Івано-Франківськ

«НАІР»

2013

УДК 94(477): 329.052
ББК 63.3(4 Укр) 628
К 41

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту туризму
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № 4 від 21 лютого 2013 р.)*

Науковий

редактор: доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України
ГОНЧАРУК Григорій Іванович,
Одеський національний політехнічний університет,
завідувач кафедри історії та етнографії України.

Відповідальний

редактор: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Академії туризму України
ВЕЛИКОЧИЙ Володимир Степанович,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
директор Інституту туризму,
завідувач кафедри туризмознавства і краєзнавства.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України
ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович,
Інститут історії України Національної академії наук України, завідувач відділу
історії України другої половини ХХ століття;

доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
ДОБРЖАНСЬКИЙ Олександр Володимирович,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
декан факультету історії, політології та міжнародних відносин, завідувач
кафедри історії України.

К 41 «За Україну незалежну (Роль Народного Руху України у здобутті
незалежності України: 1989–1991 рр.)» : монографія / Н. М. Кіндрачук. – Івано-
Франківськ: НАІР, 2013. – 208 с.

Монографія присвячена дослідженню ролі Народного Руху України у здобутті
незалежності України: 1989–1991 рр. В роботі з'ясовано внесок НРУ у формування
політико-правових та ідеологічних засад незалежної Української держави; розкрито
основні напрямки діяльності організаційних підрозділів НРУ у виконанні програмних
рішень організації та регіональну специфіку діяльності НРУ; проаналізовано співпрацю
НРУ та української діаспори у контексті відродження національної державності; з'ясовано
історичну роль НРУ в боротьбі за встановлення незалежної України.

Для вчених-істориків, політологів, дослідників створення незалежної Української
держави, студентів гуманітарних факультетів та читачів, які цікавляться новітньою
історією України.

ISBN 978-966-2716-21-4

© Кіндрачук Н. М., 2013

ЗМІСТ

ШАНОВНІ АВТОР ТА ЧИТАЧІ !	5
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	6
ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	13
1.1. Аналіз історіографії проблеми.....	13
1.2. Джерельна база дослідження.....	27
РОЗДІЛ 2. Еволюція концепції незалежності України у дискурсі НРУ (вересень 1989 р. – жовтень 1990 р.).....	38
2.1. Значення Першого Всеукраїнського з'їзду НРУ в становленні незалежної Української держави.....	41
2.2. Від Руху за перебудову до Руху за державну незалежність України: зміна головної мети НРУ на Другому Всеукраїнському з'їзді.....	52
2.3. Трансформація ідеї державності України в Програмі НРУ (1989–1990 рр.).....	62
РОЗДІЛ 3. Практична діяльність НРУ на шляху здобуття незалежності України.....	75
3.1. Участь НРУ в організації політичних та культурно-просвітницьких заходів, що сприяли встановленню демократичної, незалежної України.....	75
3.1.1. Політичні заходи НРУ.....	75
3.1.2. Культурно-просвітницька діяльність НРУ.....	89
3.2. Співпраця НРУ та української діаспори у відродженні національної державності.....	105
РОЗДІЛ 4. Змагання НРУ за здобуття незалежності України.....	118
4.1. Роль Народної Ради у прийнятті Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України.....	118
4.2. Протидія НРУ підписанню нового Союзного договору.....	125
4.3. Змагання НРУ за прийняття Акта проголошення незалежності України.....	141
4.4. Участь НРУ в проведенні Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України.....	152
ВИСНОВКИ	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	167
ДОДАТКИ	200

Шановні автор та читачі !

Вихід в світ цієї монографії свідчить про те, що науковий і політичний інтерес до історії та діяльності Народного Руху України не згасає, а є стабільно високим. Це обумовлено, в першу чергу, значною роллю НРУ в долі нашої Батьківщини як в недалекому минулому (поч. 90-х рр. ХХ ст.), так і в сьогоденні.

НРУ став рушієм відновлення державної незалежності Української держави у 1990–1991 рр., новою формою багатовікової боротьби українського народу за національне визволення і цим назавжди залишиться в українській історії. НРУ відіграв роль консолідуючого та громадсько-політичного чинника у процесах українського державотворення. Він об'єднав в своїх лавах національно-демократичні сили країни, багатьох відомих політичних діячів, учених, письменників, діячів культури, тих, хто не хотів миритися з ідеологією тоталітаризму, задля єдиної мети – здобуття Україною повної державної незалежності й перемоги демократії!

Вивчення історії становлення та ролі Народного Руху України у відродженні національної державності як невід'ємної частини визвольно-демократичних перетворень у Європі наприкінці ХХ ст. надзвичайно важливе як для української, так і світової науки. Переконалися, що дана праця висвітлить нові сторінки доленосних подій кінця 1980 – початку 1990-х рр., які започаткували український шлях до свободи й незалежності.

Вітаю автора з виходом у світ монографії «За Україну незалежну (Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України: 1989–1991 рр.)» та висловлюю сподівання, що головні Ваші досягнення ще попереду, а прихильників Руху – із ще одним відкриттям в історії НРУ.

Голова Народного Руху України (2003–2012 рр.)

Борис Іванович Тарасюк



ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН УРСР	– Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
ВР УРСР	– Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки
ДАДО	– Державний архів Донецької області
ДАІВО	– Державний архів Івано-Франківської області
ДАОО	– Державний архів Одеської області
ДАТО	– Державний архів Тернопільської області
ДАЧО	– Державний архів Чернівецької області
ДемПУ	– Демократична партія України
ДКНС	– Державний комітет з надзвичайного стану
КДБ	– Комітет державної безпеки
КО НРУ	– крайова організація Народного Руху України
КПРС	– Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ	– Комуністична партія України
КРДО	– Координаційна рада демократичних організацій
ЛКСМУ	– Ленінський Комуністичний Союз Молоді України
НРУ	– Народний Рух України
ОК КПУ	– Обласний комітет Комуністичної партії України
ООН	– Організація Об'єднаних Націй
ОУН	– Організація українських націоналістів
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	– Сполучені Штати Америки
ТУМ	– Товариство української мови
УГС	– Українська Гельсінська спілка
УНР	– Українська Народна Республіка
УПА	– Українська Повстанська армія
УРП	– Українська республіканська партія
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦДАГО	– Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК КПРС	– Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ВСТУП

Актуальність теми. Питання про значимість тієї чи іншої політичної сили у досягненні державної незалежності України є дискусійним, тому тема боротьби Народного Руху України за незалежність України 1989–1991 рр. вимагає особливого підходу у вивченні.

Оцінка ролі НРУ у здобутті незалежності України та розбудові української державності не втрачає своєї актуальності, і це пояснюється тим, що: по-перше, історія НРУ не є достатньо вивченою, по-друге, політичні сили, користуючись незавершеністю процесу дослідження, інколи відверто принижують значення діяльності рухівців як важливого фактору здобуття незалежності України, розбудови Української держави.

Особливий інтерес у істориків, політологів, громадськості викликають події кінця 1980 – початку 1990-х рр. Ключовою темою цього періоду є діяльність патріотичних сил в Україні в умовах панування радянської ідеології, однопартійної системи загалом. Тому фактори, що спричинили появу в 1991 р. на політичній карті світу незалежної України, залишаються на сьогодні малодослідженими.

Вивчення суперечливих питань зазначеного періоду, які ще й досі не знайшли належного висвітлення в українській історіографії, мають доповнити питання історії виникнення Руху, його різносторонньої діяльності щодо відродження української державності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дане монографічне дослідження виконане в рамках науково-дослідних тем: «Політичні партії та громадські організації: історія і сучасність (2005–2007 рр.)» (державний реєстраційний номер № 0107U001977); «Інтелігенція в демократичному політичному процесі незалежної України» (державний реєстраційний номер № 0105U007570), що розроблялися кафедрою історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету.

Мета дослідження. На основі широкого кола архівних джерел, преси, опублікованих документів, наукової та науково-популярної літератури провести

комплексне дослідження ролі Народного Руху України у здобутті державної незалежності України, всебічно проаналізувати програмні документи, висвітлити різносторонню практичну діяльність Руху на окремих етапах визначеного періоду, спрямовану на піднесення національної свідомості громадян України як запоруки досягнення державного суверенітету і політичної незалежності.

Відповідно до поставленої мети визначено основні дослідницькі **завдання**:

- встановити ступінь наукової розробки обраної теми;
- проаналізувати джерельну базу дослідження;
- показати значення Першого Всеукраїнського з'їзду НРУ в становленні незалежної Української держави;
- розкрити значення історичної ролі Другого Всеукраїнського з'їзду НРУ як фактора подальшої політичної активності громадян на шляху досягнення незалежності України;
- простежити трансформацію ідеї державності України в Програмі НРУ (1989–1990 рр.);
- розглянути співпрацю НРУ та української діаспори у відродженні національної державності;
- з'ясувати історичну роль НРУ в боротьбі за встановлення демократичної, незалежної України.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне життя в Україні на рубежі 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. і трансформація політичної системи України.

Предметом дослідження є суспільно-політична організація Народний Рух України, яка відіграла одну з провідних ролей у здобутті державної незалежності України.

Методи дослідження. Для з'ясування ролі НРУ у здобутті незалежності України, використані принципи системності та багатофакторності. Принцип системності сприяв сприйняттю об'єкта дослідження як певної системи. Усвідомлення обумовленості історичних подій різноманітними чинниками забезпечив принцип багатофакторності. У роботі також використано проблемно-хронологічний метод, що зумовив поділ теми на низку більш дрібних проблем,

які розглядаються в хронологічній послідовності. Типологічний метод дослідження застосовано для проведення історіографічного аналізу теми та характеристики джерел, метод структурно-функціонального аналізу – для характеристики політичних, громадських структур. Порівняльно-історичний метод дозволив провести порівняльний аналіз програмних документів НРУ, діяльності осередків Руху в різних регіонах республіки, зробити ґрунтовні висновки щодо їхньої активності в політичному житті України в досліджуваній період. Метод аналізу дав змогу простежити рівень зростання національної свідомості суспільства, радикалізацію поглядів рухівців у напрямку підтримки та реалізації ідеї незалежності України. Отже, комплексне застосування сучасної методології дозволяє вирішити поставлені у дослідженні завдання.

Хронологічні рамки дослідження – вересень 1989 р. – грудень 1991 р. – обумовлюються обраним терміном діяльності Народного Руху України: від часу проведення Установчого з'їзду НРУ до досягнення його важливої програмної мети, коли на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. народ підтримав Акт проголошення незалежності України.

Територіальні межі охоплюють Україну в сучасних державних кордонах.

Наукова новизна одержаних результатів. Новизна даного дослідження визначається постановкою та розробкою актуальної наукової проблеми, яка не отримала всебічного і об'єктивного висвітлення в історичній науці.

Наукова новизна монографії полягає в тому, що:

– на основі архівних та опублікованих документів, значна частина яких вперше вводиться в науковий обіг, вітчизняної та зарубіжної літератури досліджено різносторонню діяльність Народного Руху України на шляху відродження української державності у 1989–1991 рр.;

– показано еволюцію концепції незалежності України у дискурсі НРУ (вересень 1989 р. – жовтень 1990 р.);

– визначено напрямки, форми та методи діяльності організаційних підрозділів Руху у виконанні програмних рішень організації;

- висвітлено значення Народного Руху України в організації і проведенні політичних заходів, які сприяли національному відродженню, демократизації суспільства та здійснили сильний вплив на консервативну більшість у Верховній Раді;
- проаналізовано співпрацю НРУ та української діаспори у відродженні української державності;
- з'ясовано роль Народної Ради, головною силою якої став НРУ, в прийнятті 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України;
- досліджено діяльність керівників НРУ проти підписання нового Союзного договору та дії під час спроби державного перевороту в серпні 1991 р. щодо прийняття Акта проголошення незалежності України і його підтримки на референдумі 1 грудня.

Практичне значення одержаних результатів. Положення монографії можуть бути використані в історичних дослідженнях, а також у навчальному процесі при розробці спеціальних курсів, написанні навчальних посібників з історії України, під час проведення семінарських та лекційних занять у вищих навчальних закладах. Висновки і твердження, а також уведені до наукового обігу документальні матеріали можуть застосовуватись при написанні політичної історії України, історії створення та діяльності Народного Руху, подальших дослідженнях боротьби НРУ за здобуття незалежності України.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження апробовано на III Міжнародній науковій конференції «Ціннісно-смісловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму» (м. Івано-Франківськ, 17–18 листопада 2007 р.), IV Всеукраїнській конференції молодих учених: «Україна в умовах світової кризи: шляхи вирішення проблем» (м. Одеса, 25–26 березня 2009 р.), VII Всеукраїнській науковій конференції «Народний Рух України: місце в історії та політиці» (м. Одеса, 28–29 травня 2009 р.), VIII Всеукраїнській науковій конференції «Народний Рух України: місце в історії та політиці» (м. Одеса, 25–26 травня 2011 р.), Міжнародній науковій конференції

«Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст»
(м. Івано-Франківськ, 2–3 березня 2012 р.).

Публікації. Основні положення монографії висвітлено у дванадцяти авторських наукових статтях, що опубліковані у виданнях, затверджених як фахові ВАК України, і матеріалах п'яти наукових конференцій.

Структура монографії підпорядкована меті і завданням дослідження. Обсяг основного тексту становить 166 сторінку. Монографія складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (347 найменувань на 33 сторінках), додатків (на 9 сторінках). Загальний обсяг монографії – 208 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Аналіз історіографії проблеми

Дослідження проблем суспільно-політичного життя та національно-демократичного руху в умовах розпаду СРСР та проголошення незалежності України є одним із головних напрямків вітчизняної історіографії. Події, що відбулися в житті українського народу до і після здобуття Україною незалежності в 1991 році, характеризуються переглядом та узагальненням основних досягнень історіографії, активним науковим пошуком «історичної правди». З початком 1990-х років особливо зріс інтерес дослідників та науковців до вивчення тем, присвячених висвітленню боротьби національно-демократичного руху, зокрема Народного Руху України, за суверенізацію та здобуття незалежності України 1989–1991 рр. як яскравого прояву прагнення українського народу до відновлення і побудови національної держави.

В кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. ХХ ст. питання створення та діяльності НРУ досліджувалося науковцями переважно в межах вивчення піднесення суспільно-політичного руху, становлення багатопартійності [266, с. 137]. Серед перших праць, в яких розглядаються події напередодні незалежницького періоду України, потрібно виділити роботу О. Гараня «Убити дракона: З історії Руху та нових партій України» [219]. Використовуючи офіційну та неформальну пресу, самвидавчі матеріали і публіцистичні твори, друквані в українській еміграційній пресі, листівки, особисті нотатки, дослідник охарактеризував розподіл політичних сил в республіці тоді, коли новостворені партії були ще організаційно нестійкими, визначив роль Руху як головної опозиційної сили офіційній владі в змаганнях за відродження національної державності. Відтворюючи події рухівської історії, О. Гарань заклав початок аналізу проблеми визначення місця Руху в політичному житті та становленні владних структур в Україні, намітив коло проблем для подальших досліджень.

Великий інтерес у вивченні даної теми викликає праця Ю. Курносова «Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.)», в якій за допомогою використаних раніше заборонених для дослідження документів висвітлюється інакомислення як форма національно-визвольних змагань українського народу за відродження власної державності [282]. В книзі наводяться короткі фрагменти з листів, заяв, звернень та інших документів учасників тих подій, що дозволяє більш точно передати їхню громадську позицію, проаналізувати соціальний склад опозиції пануючій системі в Радянському Союзі, розкрити її значущість в суспільстві та вплив на подальший хід історичних подій, створення та діяльність НРУ зокрема.

Цінним для дослідження теми протистояння провідних демократичних сил номенклатурній владі є праця Г. Касьянова під назвою «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років» [253]. На основі широкого кола архівних джерел автор доводить вплив руху опору 1960-х на події періоду другої половини 1980-х – початку 90-х років ХХ ст. Г. Касьянов відмічає, що та частина колишньої партійно-державної номенклатури, яка прийшла до влади на початку 1990-х рр., має бути вдячною рухові опору попереднього періоду, оскільки вона скористалася саме його гаслами і частково результатами його діяльності. У книзі Г. Касьянова містяться інтерв'ю з діячами Руху, серед них: І. Дзюба, Б. Горинь, М. Горинь, В. Чорновіл, М. Косів, Л. Танюк.

Загальні питання української політики часів перебудови в СРСР, тісний взаємозв'язок між різними національно-демократичними організаціями в протистоянні тоталітарному режимові, стремління до соціально-політичної свободи і побудови Української незалежної держави висвітлюються в ряді праць інших науковців. Зокрема В. Кулик [280] та В. Бебик [205] присвятили свою увагу вивченню радикалізації поглядів української інтелігенції в напрямку підтримки ідеї політичної самостійності України кінця 1980-х – початку 1991 рр., О. Грабович – аналізу культурних та психологічних факторів, які спричинили розпад Радянського Союзу [228].

З розвитком політичної системи незалежної України зросла кількість робіт, присвячених діяльності Народного Руху України в контексті відродження української державності. Так, Г. Гончарук в своїй праці «Народний Рух України: Історія» вперше в історико-політичній літературі показав діяльність найбільш масової національно-демократичної організації (пізніше партії) – Народного Руху України в 1989–1997 рр. [222]. Утворивши громадсько-політичну організацію, альтернативну Комуністичній партії, та очоливши визвольну народну хвилю рухівці, як стверджує дослідник, були першими в Україні, хто наприкінці ХХ ст. виборював незалежність Батьківщини. Особлива увага в книзі приділяється діяльності крайових та районних організацій НРУ, їхній ролі на шляху відродження української державності. Дослідник подає власну періодизацію історії Руху.

В контексті вивчення досліджуваної проблеми потрібно відзначити роботу А. Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х рр.)», в якій розкриваються зміст та етапи піднесення українських визвольних змагань в період, що передував проголошенню незалежності України, в контексті розгортання антитоталітарних рухів Центральної та Східної Європи, комплексно розглядається діяльність основних демократичних сил, зокрема НРУ, на республіканському та регіональному рівнях в зазначений період, аналізуються програмові документи і вимоги різних за своїм спрямуванням опозиційних течій і груп [323]. Автор доходить висновку, що незалежність України була результатом тривалої національно-визвольної боротьби українського народу.

Важливе місце в історіографії проблеми, що розглядається в даному дослідженні, займають праці М. Михальченка, В. Журавського, В. Танчера [295], В. Кременя, В. Ткаченка [278], в яких аналізується сутність діяльності нових суспільно-політичних формувань, організацій, об'єднань періоду горбачовської перебудови в СРСР, простежується їх характер, соціальна база, тенденції розвитку.

Певний інтерес в дослідженні даної теми викликає ряд монографій, зокрема праця В. Литвина «Украина: политика, политики, власть (на фоне политического

портрета Леоніда Кравчука)» [288], яка характеризує процеси становлення незалежної України. Свої висновки науковець підкріплює архівними документами та добре підібраним фактичним матеріалом, в якому розкрито масштаби впливу національно-демократичного руху на еволюцію світогляду частини партійної еліти, так званих суверен-комуністів на чолі із Л. Кравчуком, у напрямку підтримки ідеї незалежності України.

Новий погляд на політичну історію України доби перебудови подав О. Бойко. В своїй монографії «Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку» на основі різноманітних опублікованих матеріалів та архівних документів автор зробив спробу здійснити історичний та політологічний аналіз системної модернізації суспільства в СРСР і специфіки її реалізації в Україні [211]. З впевненістю можна зазначити, що вказана праця відрізняється комплексним, різновекторним підходом до аналізу подій 1985–1991 рр., розглядом їх у широкому контексті суспільно-політичних змін. В даному дослідженні відсутня абсолютизація ролі НРУ в здобутті незалежності України, показана дія різних чинників в відродженні національної державності, зокрема шахтарського руху, кризи партійної системи тощо.

Значний внесок у вивчення даної проблеми зробив В. Горбатенко, який в своїй монографії «Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть» також проаналізував роль опозиційних, суспільно-політичних рухів у формуванні та становленні Української держави [226]. У монографії Г. Гончарука, О. Шановської «Національна ідея і Народний Рух України» простежується генеза національної ідеї в документах і діяльності Народного Руху України, показані витoki національної програми НРУ та його змагання за демократичне вирішення національного питання, боротьбу за втілення національної програми в процесі розбудови незалежної держави [257]. В книзі висвітлюється роль Народного Руху України за перебудову в консолідації національно-демократичних сил в умовах гласності, аналізується рухівська «Концепція державотворення в Україні».

З-поміж інших праць треба виділити колективну монографію «Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку» під

редакцією Ф. Рудича [317], в якій розкрито специфіку реформаційних змін кінця 1980-х рр. в СРСР та в Україні зокрема, показано внутрішню структуру українського національно-визвольного руху в досліджуваний період.

Особливої уваги заслуговує праця Ю. Діденка, присвячена висвітленню державотворчої програми Народного Руху України, спрямованої на утвердження української незалежності, розбудову демократичних інституцій, забезпечення правового розвитку України [238]. В даній монографії аналізується широкий спектр державотворчих ініціатив та пропозицій депутатів фракції Народного Руху України, їх вплив на вирішення проблем українського суспільства. Частково в даному дослідженні висвітлено питання боротьби Руху за незалежність України.

Ряд науковців присвятили свою увагу регіональному аспекту вивчення створення та діяльності Народного Руху України. Так, М. Тиский досліджує історію виникнення Руху на Волині [335], В. Барцьось розглядає питання НРУ на Вінниччині [201], С. Адамович вивчає історію Народного Руху на Донбасі [198], С. Кобута досліджує організаційне становлення НРУ на Прикарпатті в 1989–1990 рр. [271], О. Половина, В. Шанда – історію НРУ на Криворіжжі [319], О. Шипотілова – створення осередку НРУ на Миколаївщині [343], О. Звездун – створення Одеської обласної організації НРУ за перебудову [249].

Першою спробою висвітлити історію становлення та розвитку найбільш потужної громадсько-політичної організації НРУ Покутського краю стала книга «Січ Покуття» під загальною редакцією В. Ковалю, в якій розкрито кроки становлення Руху на Снятинщині Івано-Франківської області [328]. Колектив авторів книги доклав чимало пошукових зусиль та праці, щоб зберегти для нащадків хроніку важких буднів та пафосу боротьби Руху за відродження Української держави, національного духу, мови, звичаїв. Звісно, автори, які самі, здебільшого, були очевидцями та активними учасниками досліджуваних подій, поставили за мету подати найбільш важливі факти з життя осередків Руху краю.

Тисменицька районна організація НРУ, видавши книгу «На зорі національного відродження» під загальною редакцією Й. Карпова та Я. Єфімчука, показала Руху у боротьбу за незалежність України 1989–

1991 рр. [298]. Провід коломийської територіальної організації НРУ «Покуття» теж видав збірку, в якій міститься хронологічний перелік основних дат і подій в діяльності Руху на Коломийщині Івано-Франківської області [276]. Дослідники зазначили, що на доброму рахунку НРУ «Покуття» є спорудження пам'ятних могил, що увіковічують пам'ять борців за волю України, новозбудовані каплиці і відновлені хрести, проведення панахид і перезахоронення загиблих вояків ОУН–УПА. Представлені праці вирізняються науковістю, об'єктивністю висвітлення поставлених питань, розкривають сторінки історії боротьби Народного Руху України в відродженні та побудові національної держави в 1989–1991 рр.

Потрібно відмітити велику кількість праць, присвячених дослідженню значення Першого з'їзду Народного Руху України, який проходив у Києві 8–10 вересня 1989 року. Видано і матеріали Установчого з'їзду НРУ [129]. Більшість науковців оцінюють ці збори як подію, що відіграла значну роль у розгортанні національно-демократичного руху, основою якого став НРУ, за суверенізацію і незалежність України. Так, Г. Гончарук назвав Перший з'їзд Руху нерукотворним пам'ятником української інтелігенції, яка знайшла в собі сили піднятися на боротьбу за відродження національної ідеї, незалежності, мови, культури, символіки [222, с. 69]. Перший Всеукраїнський з'їзд НРУ, на думку дослідника, в значній мірі вплинув на активізацію політичної та національної свідомості населення в Україні та інших республік СРСР в цілому.

Одним з перших до вивчення цього питання звернувся О. Гарань. Аналізуючи виступи делегатів з'їзду, дослідник виокремив «конфедералістські» (І. Драч, Д. Павличко та інші) і радикальні, відверто самостійницькі погляди (М. Горинь, Л. Лук'яненко) стосовно майбутнього політичного устрою України [219]. Велика цінність даного дослідження полягає в фактологічному викладенні досліджуваних процесів і подій із залученням маловідомих архівних документів та матеріалів.

Розгляд та вивчення історіографії з даної проблеми свідчить, що більшість з дослідників оцінює період після проведення Установчого з'їзду Народного

Руху як час зростання його ролі та значення в суспільно-політичному житті республіки, еволюційного переростання в найпотужнішу силу, альтернативну КПУ–КПРС. Здебільшого в працях, які вийшли за роки незалежності та порушували різноманітні питання історії України періоду загальної кризи тоталітарної системи кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст., певна увага приділяється висвітленню ролі Других зборів Руху. Даний Всеукраїнський з'їзд НРУ, що проходив в жовтні 1990 року, розцінюється науковцями як межа відліку, яка перетворила Народний Рух на справжнього провідника демократизації українського народу, боротьби за встановлення національної державності [224, 287, 238]. Як запевняє Г. Гончарук, Другі Всеукраїнські збори НРУ, прийнявши зміни та доповнення до Програми і Статуту, на чільне місце висунули ідею незалежності України і цим самим сприяли активізації дій українського населення, спрямованих на відновлення національної державності [222, с. 57–71].

О. Гарань теж зазначав, що головною причиною зібрання Других Всеукраїнських зборів НРУ стала ідея незалежності України, яка продемонструвала палке бажання рухівців до остаточної боротьби за відродження української державності [219, с. 113]. Дослідник вважає НРУ за доволі радикальну національно-демократичну організацію, котра у своїй різноманітній державотворчій діяльності спиралася на широкі політичні сили в країні у боротьбі за незалежність. Однак О. Гарань схильний вважати, що Рух сам по собі не міг розвалити Радянський Союз. На його думку, Рух лише став однією з тих сил, що руйнували стару партійну систему.

Період 1990–1991 рр. характеризувався вагомими подіями, які визначили майбутню долю України. Серед них – створення у Верховній Раді УРСР опозиційної до комуністичної більшості Народної Ради, головною силою якої став Народний Рух України. Саме вона проголосила метою своєї діяльності утворення незалежної Української держави з усіма атрибутами влади: власною армією, системою національної безпеки, грошовою одиницею, самостійною зовнішньою політикою. Певний внесок у визначення ролі Народної Ради в

зростанні політичної активності українського населення, проведенні різноманітних мітингів, маніфестацій, проголошенні Декларації про державний суверенітет України, об'єднанні сил демократичних організацій по блокуванню дій ДКНС 19–21 серпня 1991 року і прийнятті Акту проголошення незалежності України зробили Д. Павличко [312], О. Пилипенко [315]. Більш детально значення НРУ в боротьбі проти заколотників дослідив П. Соболев [330]. Він зазначив, що під час державного перевороту в серпні місяці Рух та інші демократичні організації визнали ДКНС незаконним і закликали громадян України не підкорятися наказам путчистів.

Досліджуючи значення діяльності Руху в боротьбі за незалежність Батьківщини, більшість дослідників погоджуються з тим, що політична еволюція і радикалізація поглядів Народного Руху дозволила йому зіграти одну із головних ролей у піднесенні національно-визвольного руху 1989–1991 рр. [288]. Так, Г. Гончарук доводить, що головною метою діяльності НРУ стала незалежність України [222]. Дослідник впевнений – НРУ був перший, хто очолив визвольну народну хвилю, яка забезпечила здобуття політичної незалежності України, а соціальною опорою для Руху в цих змаганнях стали патріотично налаштовані українці, насамперед, громадяни західних областей.

Розглянувши динаміку зростання НРУ, ступінь впливу на суспільну свідомість, О. Гарань також зробив висновок, що внесок Руху та новостворених політичних партій у відродження української державності є безперечним [219, с. 191]. В свою чергу, діячі національного руху І. Драч [139], Л. Лук'яненко [143], В. Чорновіл [136] також підкреслюють провідну роль Народного Руху України у створенні умов здобуття Україною незалежності. Про це йдеться й в опублікованих працях Т. Батенка [204], Ю. Данилюка, О. Бажана [231]. В своїй книзі під назвою «Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989–1991 рр.)» С. Кульчицький теж відзначив практичний внесок Руху у відновлення незалежності Батьківщини [283]. В показі боротьби за українську незалежну соборну державу у 1989–1991 рр., де головне місце

посідає діяльність Народного Руху України, потрібно, безумовно, відмітити працю В. Ковтуна [273].

Характерною рисою дослідження вітчизняними науковцями питань політичних перетворень в часи відновлення української державності кінця 1980-х – початку 1990-х рр. стало активне вивчення її окремих проблем у дисертаційних працях різних спеціальностей, зокрема історії, політології, філософії та інших соціальних наук. Так, О. Бураковський свою увагу приділив висвітленню участі представників різних національних громад України в поширенні впливу НРУ серед населення України [213], С. Кобута – виявленню основних напрямів розвитку суспільно-політичних процесів на рубежі 80-х – 90-х років ХХ ст. в західному регіоні України під час боротьби українського народу за здобуття суверенітету і самостійності та в період розбудови молодого незалежної Української держави [272], В. Кулик – формуванню та еволюції української державної ідеї: 1986–1991 рр., О. Шановська – аналізу національного аспекту в діяльності Народного Руху України [341], С. Бондаренко – дослідженню ідеологічно-політичних витоків НРУ, причин його актуалізації наприкінці 80-х рр. ХХ ст. на тлі перебудови в СРСР та його розпаду, визначенню ролі Руху у розвитку міжнародних відносин як вирішальної умови українського націотворення [212].

В своєму дисертаційному дослідженні О. Мардаренко проаналізувала програмні документи і практичну діяльність Народного Руху України як загальногромадського руху і політичної партії щодо відносин України з Російською Федерацією, з'ясувала витoki його програми взаємин з Росією [290]. С. Овсієнко в своїй праці провів комплексне дослідження внутрішньопартійних процесів у Народному Русі України та діяльності рухівців в умовах партійної кризи упродовж 1997–2002 рр. [311].

Велике значення в історіографії досліджуваної теми мають опубліковані матеріали наукових і науково-практичних конференцій, круглих столів, де подані різноманітні судження істориків, політологів, а також громадсько-політичних та

державних діячів з проблем формування та діяльності суспільно-політичних рухів і партій в змаганнях за відродження української державності.

Системне вивчення історії Народного Руху України ведеться впродовж багатьох років кафедрою історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету. Свідченням зацікавленості науковців даною темою стало проведення семи Всеукраїнських наукових конференцій «Народний рух України: місце в історії та політиці», що відбулися у 1994, 1996, 1998, 2000, 2001, 2005, 2009, 2011 рр. [300–307]. Зокрема, на конференціях порушувалися питання історичних передумов і витоків появи НРУ; консолідації національно-свідомих сил навколо Руху в умовах горбачовської «перебудови»; Руху як фактору створення багатопартійності в Україні; діяльності Народного Руху України з розробки національної програми; незалежності України як найяскравішого досягнення НРУ та ін.

Деякі аспекти державотворчої діяльності НРУ були розглянуті на III Міжнародній науковій конференції «Ціннісно-смысловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму» [257, 202], та IV Міжнародній науковій конференції «Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст» [258], що проходили в м. Івано-Франківську в 2007 та 2012 рр.

Проблемі створення та діяльності демократичних сил, в тому числі Руху, в період здобуття Україною незалежності присвячені ряд статей, серед них роботи О. Бажана [200], О. Бойка [208, 209, 210], Н. Глушкова, В. Деревінського [235], О. Слободянюк [220], Ю. Діденка [239, 240], А. Кожаківа [275], І. Кривдіної [279], С. Кульчицького [284, 285], М. Порівського [144], О. Шановської [342]. Дані дослідження дозволяють не тільки значно розширити можливості об'єктивного і усестороннього висвітлення боротьби Народного Руху України за незалежність України 1989–1991 рр., але й конкретизувати новим фактичним матеріалом малодосліджені суспільні явища і події.

Таким чином, вищезгадані праці дають змогу розкрити стан опрацювання досліджуваної теми на теперішньому етапі та відзначити нові тенденції в

розвитку сучасної історичної науки, що є надзвичайно важливим при вивченні проблем боротьби Народного Руху України за незалежність України 1989–1991 рр. Як стверджує С. Бондаренко, беззаперечним досягненням вітчизняної історіографії з даного питання є нагромадження значної кількості емпіричного матеріалу, що дозволяє відновити перебіг подій у процесі боротьби суспільно-демократичних сил і партій за незалежність [212, с. 24].

Однак в опублікованих дослідженнях частково розглянуто роль НРУ в відродженні української державності 1989–1991 рр. Дані питання на сьогодні залишаються недостатньо вивченими. Практично до кінця 1990-х рр. зацікавленість дослідників даною темою була не досить великою, а їхні праці мали помітну політичну заангажованість. Публікації переважно присвячувались розвитку суспільно-політичних подій напередодні здобуття Україною незалежності та носили прикладний характер. Так, наприклад, автори «Новітньої історії України (1900–2000)», що вийшла у світ у 2000 р., зазначають: «Період 1985–1991 рр. в українській історії ще не проаналізовано належним чином... Дослідженням цього цікавого, насиченого різноманітними і навіть сенсаційними подіями періоду займається обмежене коло науковців» [310, с. 535]. Такої ж думки дотримується відомий фахівець академік І. Курас, який стверджує: «Велика тема про роль та місце України у розпаді СРСР і творенні на його руїнах нового політичного простору ще чекає на своїх дослідників» [286, с. 216]. З огляду на вищесказане вважаємо необхідним виправити таке становище недоопрацювання розкриття наукової картини боротьби Народного Руху України за незалежність України 1989–1991 рр.

Актуальність процесів українського державотворення, боротьби за відродження державності українського народу впродовж багатьох років посідає чільне місце в дослідженнях не лише вітчизняних істориків, політиків, а й зарубіжних науковців. Особливе місце в історіографії даного питання займають праці представників англomовної української діаспори П. Магочі [346], Р. Сольчаника [247] та ін. Їхні дослідження, незважаючи на брак джерельної та історіографічної бази, на відміну від радянських, ідеологічно незаангажовані.

В них висвітлюються ідеї державотворення в Україні, розглядаються чинники, які вплинули на піднесення українського національно-визвольного руху та національної свідомості, аналізуються політичні та економічні фактори суспільно-політичних змін кінця 1989 – початку 1991 рр. тощо.

В своїй праці «Напередодні незалежної України» М. Прокоп аргументовано вказує на те, що головним рушієм діяльності національно-демократичних сил, інтелігенції досліджуваного періоду була ідея державної самостійності, досягнення якої стало головною метою Української Гельсінської спілки, нових окремих політичних груп, неформальних організацій, рухів, в тому числі НРУ, який, на думку дослідника, «зобілізував до активної дії широкі кола української суспільності в різних куточках України» [321, с. 399].

Цінним при вивченні даної теми є англomовне видання за редактуванням вченого і публіциста українського походження Р. Сольчаника, яке містить інтерв'ю з п'ятнадцятьма провідними українськими політиками, літературними діячами і вченими [347]. Зібрані протягом 1989–1990 рр., ці інтерв'ю висвітлюють численні аспекти суспільно-політичного розвитку України в зазначений період, дають уявлення про особисті розуміння українськими політиками, в тім числі рухівцями, таких речей, як демократизація, гласність, генеза Руху, сутність відмінностей з Комуністичною партією та радянською системою в цілому.

Серед видань представників української діаспори, безперечно, треба виділити працю А. Камінського «На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні» [252]. Автор, спираючись на матеріали офіційної та опозиційної української преси, архіву Радіо «Свобода», зробив унікальне дослідження, що аналізує проблеми формування організаційної структури національного руху, починаючи від створення неформальних організацій до Народного Руху України за перебудову.

Книга А. Камінського містить чотири розділи, присвячені НРУ, які висвітлюють проведення обласних установчих конференції, установчого з'їзду НРУ за перебудову та події після з'їзду. Автор переконаний, що Народний Рух за

перебудову став речником ідеї незалежності України, тією силою, довкола якої велася боротьба між партійним керівництвом – з одного боку і письменниками, творчою інтелігенцією, патріотичною громадськістю – з іншого [252, с. 127]. Досить високо А. Камінський оцінив прийняття Декларації про державний суверенітет, яка символізувала собою подальший крок НРУ на шляху до повного національного і соціального відродження українського народу.

В багатьох публікаціях підкреслюється той факт, що Україна здобула свою незалежність не в результаті національно-визвольного руху, який очолював Народний Рух України. Так, наприклад, канадський історик О. Субтельний пише: «Є одна важлива риса нової Української держави, відсутність якої виглядає дивною, – незалежна Україна з'явилася без національно-визвольної боротьби, а тому головна роль у її створенні належала представникам місцевого партапарату, який, використовуючи націоналістичну аргументацію, зумів від'єднати Україну від імперії та зберегти контроль над новою незалежною державою» [333, с. 69].

В цьому контексті, потрібно відмітити працю Я. Грицака під назвою «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.», в якій автор робить наступні висновки аналогічного характеру: «Культурницьким елітам у 1989–1991 рр. вдалося мобілізувати під свої лозунги не більше 25–30 % населення України. Вагому підтримку національній ідеї забезпечили так звані націонал-комуністи – представники автономістичної орієнтації серед української партійно-державної еліти, які в останні роки Горбачова перескочили у «поїзд опозиції»» [230, с. 325].

Таким чином, вищезгадані праці дають змогу з'ясувати найсучасніший стан вивчення окресленої теми на сьогоднішній день та показати перспективи розвитку наукової думки, що є суттєво важливим при подальшому дослідженні боротьби Народного Руху України за незалежність України 1989–1991 рр. Однак поза увагою багатьох істориків залишилося чимало аспектів даної проблеми, які потребують більш детального наукового опрацювання.

Аналізуючи наявний комплекс літератури, можемо зробити наступний висновок: у зарубіжній та вітчизняній історіографії фактично немає праці, в якій

була б систематично, всесторонньо вивчена роль НРУ в відродженні української державності 1989–1991 рр. Практично, до кінця 90-х рр. ХХ ст. зацікавленість дослідників даною темою була не досить великою. В поле зору науковців потрапили тільки окремі аспекти діяльності НРУ в умовах розпаду СРСР та проголошення незалежності України. Основним чином дослідники присвячували свою увагу питанням розвитку суспільно-політичних подій напередодні незалежницького періоду, становлення багатопартійної системи в УРСР, створення НРУ, розробки його національної програми, діяльності Руху в умовах внутрішньопартійної кризи, участі НРУ у державотворчих процесах України тощо. Однак залишилася ціла низка малодосліджених, дискусійних питань, які б допомогли більш детально вивчити обрану тему. Брак належних досліджень спонукає продовжити роботу в цьому перспективному напрямку майбутній генерації істориків, яка покликана встановити перебіг відродження української національної державності 1989–1991 рр.

1.2. Джерельна база дослідження

Всебічне вивчення та розкриття досліджуваної теми неможливе без аналізу джерельного комплексу, який висвітлює історичні події у своїй повноті та суперечності. Різні за своїм походженням, інформаційним змістом, рівнем достовірності історичні джерела відображають політичну еволюцію державницьких, національних поглядів рухівців у напрямку підтримки ідеї незалежності України.

Джерельна база монографії умовно поділена на чотири групи: 1) архівні матеріали; 2) опубліковані документи і матеріали; 3) джерела особового походження – автобіографії, заяви, інтерв'ю, публічні виступи, спогади членів Руху та державних діячів зазначеного періоду; 4) матеріали преси та періодичних видань.

До першої групи джерел відносять документи і матеріали, які зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, велика

кількість яких раніше не була опублікована і вперше вводиться до наукового обігу. Саме вони складають основну частку джерельного підґрунтя монографії, всебічно розкривають та характеризують провідні події, явища суспільно-політичного життя України наприкінці 1989 – початку 1990-х рр. – кризу радянсько-партійного ладу в СРСР, напрями досягнення суверенітету, передумови та обставини відновлення української державності.

Велика частина документів висвітлює сторінки історії протистояння лідерів Народного Руху України та компартійної еліти. Матеріали фонду № 1 ЦДАГОУ під назвою «Документи загального відділу ЦК Компартії України», висвітлюють аналіз рухівських програмних документів різними науковими та партійними інститутами, виступи та коментарі партійного керівництва республіки стосовно ідеї створення нової політичної організації, плани протидії намірам інтелігенції та шляхи їх дискредитації. Все це дає право стверджувати факт несприйняття тоталітарною системою ідеї створення масової громадської організації поза межами КПРС–КПУ [2].

Фонд № 270 ЦДАГОУ під назвою «НРУ. Офіційні документи і матеріали» містить документи та матеріали щодо проекту Програми НРУ, протоколи засідань Великої ради Руху, тексти і звіти виступів делегатів на Установчому з'їзді НРУ [4]. В фонді налічується сорок п'ять справ, які містять листи трудових колективів, окремих громадян з усіх областей України, що надійшли до редакції газети «Літературна Україна» про підтримку проекту Програми НРУ за перебудову, а також з інших міст і сіл та зарубіжних країн [5, 6]. Також даний фонд містить інформацію про Другі Всеукраїнські збори Руху, метою яких було відновлення державної незалежності України, створення парламентськими методами демократичної держави [7].

Численні документи даного фонду віддзеркалюють інформацію про різні форми і методи політичної діяльності НРУ. Зокрема організацію і проведення багатотисячних маніфестацій, мітингів, пікетів, демонстрацій, що сприяли національному відродженню, демократизації суспільства, встановленню суверенної, демократичної, незалежної України [1]. Крім того, в даному фонді

зберігається збірник агітаційних прес-релізів та матеріалів Секретаріату НРУ: «Референдум про незалежність України», документи президентських виборів 1 грудня 1991 р. [11], заяви політичної ради НРУ щодо завдань Руху на стадії утвердження державної незалежності України та побудови демократичного громадянського суспільства [13].

Фонд № 270 ЦДАГОУ становить особливу цінність для вивчення ролі української діаспори в змаганнях НРУ за відновлення української державності. Тут містяться листи і телеграми Руху до українських громадських діячів діаспори, іноземних дипломатичних представництв, народних фронтів інших республік, документи, що свідчать про тісну співпрацю НРУ та представників діаспори в боротьбі за незалежність України [9, 12].

Серед архівних джерел з історії Народного Руху України провідне місце займають документи Комуністичної партії, які зберігаються в обласних державних архівах. Первинна об'єктивна інформація, яку репрезентують дані документи, не тільки відображає тогочасну номенклатурну систему партійного керівництва, але й висвітлює процес втілення в життя, за ініціативи комуністичної влади, реформ доби перебудови з усіма їхніми проблемами та суперечностями, поширення гласності та проявів демократизації. Важливість змісту цих документів полягає в тому, що в порівнянні з офіційними постановами і звітами влади, котрі дещо прикрашувалися, тут подавалася більш правдива й об'єктивна інформація, яка відбивала справжній стан справ в суспільстві.

Так, в роботі використано документи Державного архіву Донецької області, а саме Ф. 326 під назвою «Донецкий обком Компартии Украины», який містить інформацію, що висвітлює поточну роботу ідеологічного відділу Донецького обкому Компартії України, аналіз суспільно-політичної ситуації в Донбасі, зокрема дані про шахтарський страйковий рух 1989–1991 рр., який став організатором демократичних виступів в регіоні [21, арк. 34; 16, арк. 79]. Документи даного фонду висвітлюють й протиборство партійного керівництва з діяльністю крайової організації НРУ та інших громадсько-

політичних організацій, які спрямовували свої сили на досягнення суверенітету та незалежності України [15, арк. 48; 17, арк. 29; 14, арк. 30].

Велику цінність для написання даної роботи складає Ф. Р-6800 «Политические партии, общественные организации и движения Донецкой области (объединенный фонд)», а саме Оп. 5 під назвою «Донецкая региональная организация Народного Руха Украины. Устав, программа, плакаты, листовки, информации». Наявні документи широко висвітлюють діяльність Донецької крайової організації НРУ, особливо під час спроб підписання нового Союзного договору [21, арк. 38], проведення референдумів 17 березня [19, арк. 17] та 1 грудня 1991 р. [20, арк. 2].

В роботі також використано документи Державного архіву Івано-Франківської області, а саме Ф. П-1 під назвою «Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991)», який містить інформацію з питань ідеологічної роботи, науки, освіти, і культури, серед них: записки, довідки, листи, телеграми, резолюції, рішення ЦК Компартії України, ЦК КПРС, радянських органів, міністерств, відомств, наукових установ, громадських організацій області [26, арк. 239; 30, арк. 44]. В даному фонді міститься також інформація про Установчий з'їзд НРУ [35, арк. 196–197], перетворення Народного Руху України за перебудову в Народний Рух України за здобуття незалежності України [27, арк. 69], Програму НРУ, створення перешкод у діяльності Руху, заборону мітингів [28, арк. 58; 33, арк. 21; 40, арк. 28], протидію Народного Руху України підписанню нового Союзного договору [27, арк. 69; 33, арк. 22; 40, арк. 36; 44, арк. 66], зв'язки НРУ з українцями за кордоном [25, арк. 196–200; 27, арк. 90, 111–115; 35, арк. 130–131].

У партійному фонді № 11 Державного архіву Одеської області основу документів становлять матеріали директивно-розпорядчого характеру. Серед них – директиви та рекомендації обкому, міськкомам, райкомам партії; постанови, резолюції, рішення, накази, орієнтировки партійних органів СРСР та УРСР, місцевих органів партії партійним комітетам [50, арк. 82; 52, арк. 48; 53, арк. 116]. Чимало матеріалів даного партійного фонду містять аналіз

рухівських програмових документів партійними ідеологами, виступи та коментарі обласного партійного керівництва стосовно ідеї створення Народного Руху України [47, арк. 130; 51, арк. 138; 45, арк. 32].

У контексті досліджуваної теми значний інтерес становлять матеріали Державного архіву Тернопільської області. Фонд П-1 під назвою «Тернопольский областной комитет Компартии Украины (1989–1991 гг.)» містить інформацію про поточну роботу ідеологічного відділу обкому: матеріали офіційного діловодства, зокрема доповідні записки про стан ідеологічної роботи, аналіз суспільно-політичної ситуації в області [55, арк. 78; 60, арк. 24], ставлення КПУ до створення і діяльності НРУ [56, арк. 46; 58, арк. 11] тощо.

В основу дослідження лягли і документи Державного архіву Чернівецької області, зокрема Ф.1 під назвою «Черновицкий обком Компартии Украины» та Ф. 21 – «Черновицкий обком Ленинского Коммунистического Союза Молодёжи Украины (ЛКСМУ)», що дають змогу простежити протидію партійних органів влади діяльності крайових осередків НРУ в досягненні незалежності України [63, арк. 11; 64, арк. 10; 61, арк. 42–43; 62 арк. 36].

Таким чином, партійні документи обласних державних архівів містять матеріали, що відображають інформацію про діяльність національно-демократичних, свідомих сил в різних регіонах України протягом 1989–1991 рр., реакцію влади на поведінку громадськості, дають можливість проаналізувати характер, умови, регіональну специфіку боротьби радянської партійної номенклатури з осередками Руху [260, с. 234]. Опрацювання головних фондів колишніх партійних архівів обкомів КПУ дозволяє отримати більш цілісне уявлення суспільно-політичного життя в межах всієї республіки, вплив НРУ на загальний стан справ, політичну еволюцію державницьких, національних поглядів рухівців у напрямку підтримки ідеї незалежності України.

Необхідність введення до наукового обігу документів, які зберігаються в партійних фондах обласних державних архівів, обумовлена фактом присутності на сьогодні помітних прогалин у вивченні рухівської проблематики. Як показують історіографічні та архівні джерела, у нелегких умовах створювалися

рухівські крайові організації на Сході і Півдні України, де панував більш жорсткий опір партапарату, тому історія становлення та діяльності НРУ даного регіону так і залишається невивченою.

Окремо слід сказати про поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ завдяки, якому вдалося розкрити окремі напрямки роботи обласної та районних організацій Руху. Даний архів містить документи та матеріали серпневих подій, а саме 19–21 серпня 1991 р., коли консервативними силами ЦК КПРС було вчинено спробу державного перевороту [77, 79], грудневого референдуму 1991 р. [97, 83], заяви, ухвали, звернення, вихідні листи, які допомагають частково встановити роль НРУ в боротьбі за незалежність України. Однак слід відмітити, що документи і матеріали архівних сховищ крайових організацій НРУ, як правило, ще й досі не систематизовані. Це ускладнює їх використання і введення до наукового обігу.

До наступної групи джерел відносять документи і матеріали НРУ підготовлені його Секретаріатом: опубліковані стенографічні звіти Великих Зборів (з'їздів) НРУ, які розкривають основні напрямки діяльності та повний обсяг завдань Руху, що розглядалися на з'їздах [99, 117, 128], програмні документи, статuti, ухвали, заяви та іншу інформацію, яка являє цінність в контексті проблеми, що розглядається в даній монографії [103, 104, 113, 118].

Велике значення для дослідження складають документи і матеріали, опубліковані в збірниках. Так, спілка політв'язнів видала працю під назвою «Українські політичні в'язні і крах більшовицької імперії: перший (установчий) з'їзд Спілки політичних в'язнів України (20–21 квітня 1991 р.): матеріали і коментарі» [137, 102]. Дана книга дає можливість детально вивчити сторінки історії впливу демократичних сил України на розпад СРСР та подальше становлення української державності. Слід відмітити збірник документів «Хроніка опору» [135], укладений Л. Танюком, що містить матеріали періодики як республіканського, так і союзного рівня, різні інтерв'ю з учасниками національно-визвольних змагань досліджуваного періоду, звернення, виступи

лідерів опозиційних організацій, заяви державних структур СРСР під час державного перевороту 19–21 серпня 1991 р.

Особливу увагу заслуговують збірники документів, підготовлені науковими установами. Чільне місце в цьому ряді займає видання Археографічної комісії АН УРСР та Інституту історії України АН УРСР «Україна багатопартійна: програмні документи нових партій» [130], де подано тексти програмних документів 13 новостворених, альтернативних до КПУ політичних партій України. Документи розташовані в хронологічній послідовності залежно від часу проведення установчих з'їздів. Дана книга дає змогу відтворити тогочасний перебіг подій, атмосферу боротьби українського народу за відродження національної державності.

Так, досягненням української історіографії є вихід тритомної «Української суспільно-політичної думки в ХХ столітті: Документи і матеріали», яку підготували науковці української діаспори [131]. Дані праці дають змогу відтворити атмосферу активної участі Народного Руху України в змаганнях за незалежність України 1989–1991 рр.

Велику цінність для даного дослідження складає збірник під назвою «Провісники свободи, державності і демократії: документи і матеріали» [123], який опублікований з нагоди 20-ї річниці створення Народного Руху України. До збірника увійшли документальні матеріали НРУ і ЦК Компартії України, пов'язані зі створенням і діяльністю наймасовішого громадського об'єднання, яке перебувало в епіцентрі державного і суспільно-політичного життя України на зламі 80–90-х років минулого століття. Документальні свідчення, вміщені у виданні, розкривають етапи утворення народної опозиції, яка стала реакцією невдоволення частини суспільства на дії влади, дала поштовх зародженню і становленню багатопартійності, виявилася важливим кроком на шляху демонтажу компартійної системи і повалення тоталітарного режиму.

До 20-ї річниці створення громадсько-політичної організації Народного Руху України за перебудову було підготовлено ще один збірник документів та матеріалів «Боротьба за незалежність України у 1989–1992 рр.: Чернігівська

крайова організація Народного руху України за перебудову» [85]. Представлені документи, спогади, дослідження та публіцистичні матеріали висвітлюють історію створення Чернігівської крайової організації НРУ та її боротьби за перебудову проти тоталітарного режиму і за незалежність України у 1989 – 1992 рр.

Окрему групу складають джерела особового походження: доповіді, публічні виступи, інтерв'ю, мемуари, спогади, біографії членів Руху, державних, партійних та громадських діячів, діяльність яких співпала з окресленими рамками дослідження. Передусім це матеріали, які належать перу Ю. Бадзя [199], І. Дзюби [236], Л. Лук'яненка [143], В. Чорновола [340], М. Поровського [144], Д. Павличка [121] та інших засновників Руху. В них, зазвичай, не просто подається показ подій в хронологічній послідовності, а аналізуються причинно-наслідкові зв'язки між фактами та явищами, розкриваються особливості та специфіка розвитку суспільних подій, діяльності певних політичних сил, зокрема Руху в боротьбі за суверенізацію та незалежність України.

Надзвичайно важливими є спогади голови Народної Ради І. Юхновського про березневі вибори 1990 р. до Верховної Ради Української РСР та період створення концепції Союзного договору [277]. Особливу цінність для вивчення теми даного дослідження склала праця В. Чорновола «Пульс української незалежності» [146], в якій подано інформацію щодо змагань багатьох поколінь українців за реалізацію довгоочікуваної мрії – незалежної Батьківщини.

Безумовно, в цьому аспекті потрібно відмітити книгу Соломії Павличко «Листи з Києва (12 травня 1990 – 2 квітня 1991 рр.)» [140], в якій містяться спогади, важливі свідчення і документи, що розкривають складний історичний процес пробудження Народним Рухом України й іншими демократичними силами національної свідомості українського народу, аналізуються досягнення й помилки патріотичних сил у період становлення української державності. Автор ставить ряд завдань, які на той час стояли перед політичними силами, що прагнули побудувати демократичну, зорієнтовану на Європу Українську державу.

До четвертої групи джерел належить преса та періодичні видання [148–197]. Варто підкреслити, що періодична преса – інформативний за змістом, динамічний за характером і способом формування комплекс джерел, який дозволяє відтворити хронологію подій, збагатити дослідження цілою низкою суттєво важливих для історико-політологічного аналізу деталей та фактів.

З метою показу політичної еволюції державницьких поглядів рухівців у напрямку підтримки ідеї незалежності України для написання даної монографії залучено публікації видань «Літературної України» – друкованого органу Спілки письменників України. На шпальтах цієї газети друкувалися матеріали Установчої конференції Київської регіональної організації Народного Руху, Всеукраїнського установчого з'їзду тощо. Газета містить величезну кількість інформації, яка дозволяє простежити поступову трансформацію ідеї державності в діяльності Народного Руху України на шляху відновлення національної державності 1989–1991 рр.

Велике значення для досліджуваної теми має газета «Голос України» – друкований орган Верховної Ради УРСР, перший номер якого вийшов 1 січня 1991 р. Окрім висвітлення роботи парламенту, публікації прийнятих законів, на його сторінках містяться численні депутатські інтерв'ю – як представників комуністичної більшості, так і опозиційної Народної Ради, яка складалася здебільшого з членів Народного Руху України.

До джерельної бази дослідження увійшли періодичні рухівські видання «Народна газета», «Час Руху», які містять велику кількість документальних даних з обраної теми. Хроніку подій досліджуваного періоду надавала й інша преса, а саме, газети: «Вечірній Київ», «Відродження», «Галичина», «За вільну Україну», «Молодь України», «Нація і держава», «Одеські вісті», «Свобода».

Крім того, у дослідженні також використано матеріали сучасної періодики, зокрема журналів «Державність», «Віче», «Нова політика», «Розбудова держави», «Сучасність», «Український історичний журнал», «Політика і час», «Людина і політика».

Таким чином, дослідження діяльності Народного Руху України є надзвичайно важливим, якщо врахувати значний внесок НРУ у здобуття Україною державної незалежності. Чим більше минає часу з тих пір, тим більшу цінність для дослідників мають джерела, що віддзеркалюють минулі події. Ретельне їх вивчення уможливило проведення певних підсумків і спроб загального синтезу українського історичного процесу кінця 80-х – 90-х рр. ХХ ст. Введення у науковий обіг нових архівних документів та матеріалів сприяло розв'язанню ряду суперечливих питань, які не знайшли належного висвітлення в історичній науці, дозволило відтворити зміст, генезис програмових положень Народного Руху України, показати еволюцію концепції незалежності України у дискурсі НРУ (1989–1990 рр.), визначити напрямки, форми та методи діяльності організаційних підрозділів Руху в досягненні незалежності України, проаналізувати співпрацю НРУ та української діаспори в відродженні національної державності. Використана значна та достовірна джерельна база створила умови для повноцінного та нового трактування окремих усталених в історіографії тверджень і є репрезентативною для вирішення поставлених у даному дослідженні завдань.

З огляду на вищесказане сучасний стан розвитку вітчизняної науки характеризується зростанням великої кількості досліджень з історії Народного Руху України. Вивчення НРУ відбувалося паралельно з процесом його зародження, організаційного оформлення, перетворення у партію. Однак, проаналізувавши різноманітні джерела та літературу з обраної теми, з'ясовано, що попри значний інтерес до вивчення проблем суспільно-політичного життя та національно-демократичного руху в умовах панування радянської ідеології, розпаду СРСР та проголошення незалежності України діяльності Народному Руху України у відродженні української державності 1989–1991 рр. приділялося недостатньо уваги. Основні напрямки аналізу участі НРУ в змаганнях за здобуття незалежності України зводилися до характеристики окремих аспектів багатобічної діяльності Руху на шляху відновленні національної державності без посилення на конкретні факти, які б підтверджували дані судження, твердження

про недооцінку Руху як важливого фактору здобуття незалежності України, розбудови Української держави.

Досі відсутнє комплексне дослідження боротьби Народного Руху України в контексті сучасного українського національно-державного відродження 1989–1991 рр. Багато аспектів цієї проблеми носять дискусійний характер й залишаються маловивченими. Головні досягнення науковців переважно лежать в площині політологічних досліджень, подальше вивчення даної теми в історичному контексті залишається актуальним.

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ У ДИСКУРСІ НРУ (ВЕРЕСЕНЬ 1989 р. – ЖОВТЕНЬ 1990 р.)

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. з'явилися справжні умови для відновлення змагань українського народу за суверенітет і незалежність Батьківщини. Такий стан речей обумовлювався тим, що в період «перебудови», курс на яку проголосив у квітні 1985 р. на пленумі ЦК КПРС М. Горбачов, відбулись кардинальні зміни та зрушення у суспільно-політичному житті СРСР.

По-перше, зважаючи на прояви демократизації та поширення гласності, за короткий час докорінно змінилися погляди суспільства стосовно оцінки керівних структур КПРС–КПУ, панування радянської ідеології, партійної системи в цілому;

По-друге, драматична екологічна ситуація, яку спричинила Чорнобильська аварія 26 квітня 1986 р., безумовно, теж стала основою збільшення соціального невдоволення. Ця трагічна подія була одним із найважливіших чинників, який схилив народ на боротьбу за незалежність України [228, с. 149];

По-третє, неоднозначне сприйняття реформ доби «перебудови» компрометувало союзні та республіканські органи управління;

По-четверте, виникли чисельні «неформальні» об'єднання і рухи, поява яких засвідчила створення народної опозиції.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. склалась нова суспільна атмосфера, яку В. Бебик охарактеризував наступним чином: «При переході до демократичного устрою суспільства різко зростають його політизація, рівень розмежування. Виникає своєрідний стан війни у суспільній свідомості, коли перед кожним постає жорстка альтернатива «або – або»» [205, с. 39]. Такі обставини стали своєрідним підґрунтям та потужним каталізатором створення та об'єднання народної опозиції.

В червні 1989 р. партійні органи звітували про діяльність більше ніж 47 тисяч самодіяльних організацій, у тому числі 6957 суспільно-політичної

спрямованості [314, с. 508]. Для їхньої діяльності необхідний був компроміс, «формула утворення організованої народної опозиції, яка б органічно поєднала радикалізм політичних неформалів з масовістю культурно-історичних та екологічних неформальних об'єднань, злила в одну політичну еліту досвідчених політичних борців та лідерів нової хвилі» [211, с. 69].

Пропозиція створення незалежної, громадсько-політичної організації поза межами партії вперше була подана прибалтами. Так, у квітні 1988 р. появився Народний фронт Естонії, пізніше – Народні фронти Литви та Латвії – спочатку за перебудову, а згодом – за незалежність республік. Такі політичні зміни, безперечно, стали справжнім каталізатором розвитку подальших суспільних подій в СРСР в цілому, так і в Україні зокрема, оскільки саме на цьому підґрунті і постав феномен Народного Руху України за перебудову. Його створенню передувала кропітка і подвижницька праця, тривалі змагання багатьох поколінь українських борців за незалежність Батьківщини [255, с. 125].

Джерела свідчать, що національно-свідомі, демократичні сили почали згуртовуватися навколо неформальних об'єднань і передусім навколо Народного Руху України за перебудову. В документі, підписаному першим секретарем ЦК Компартії України В. Щербицьким, під грифом «таємно», зазначено: «Националистически настроенные группировки постоянно ищут ширму для легализации своих действий. Для этого наиболее активно используются намерения инициаторов создания оппозиционной КПСС политизированной структуры – Народного движения Украины за перестройку» [224, с. 76].

Під час засідання Політбюро 30–31 березня 1988 року, на якому аналізувалися підсумки виборів народних депутатів СРСР, увага акцентувалася на «проблемі Руху». Секретар ЦК КПУ з ідеології Ю.Єльченко обґрунтував, що це, «безперечно, намір, насамперед націоналістичних елементів, розпочати в республіці масштабну, антигромадську діяльність, здійснити спробу розвинути рух за реалізацію одвічної мрії українських буржуазних націоналістів – створити «самостійну Україну» й, відстоюючи дану позицію, сформулював висновок:

«Народний Рух України як організацію, звичайно, допустити не можна» [224, с. 77].

Однак критика Компартією Народного Руху України дала неочікуваний результат – збільшення його лав. Рух на початку 1989 року підтримали сотні, а незабаром – тисячі людей. М. Порівський згадував, що ті, хто був причетний до створення НРУ, мабуть, ніколи не забудуть літо, осінь і зиму 1989 року, коли в оргкомітет, а згодом в Секретаріат Руху величезними потоками йшли люди [144, с. 14].

Слід відмітити, що першою на Україні була створена Тернопільська крайова організація Руху, установча конференція якої відбулася 24 березня 1989 року. До керівництва були обрані ті патріоти України, які привели жителів Тернополя до установчої конференції. Серед них Богдан Бойко, кандидат економічних наук, Марія Каземко, студентка-заочниця Київського університету, письменник Георгій Петрук-Попик. Головою крайової організації став поет Михайло Левицький.

Другою організацією НРУ став Львівський крайовий Рух. Його установча конференція відбулася 7 травня 1989 р., а прийнята цього ж місяця «Декларація Львівської регіональної організації НРУ» продемонструвала значну еволюцію поглядів Народного Руху: керівна роль КПРС не згадувалась, тим більше, наголошувалося: «Організація виступає за відновлення державного суверенітету республіки та проти будь-якої монополії на політичну владу...» [222, с. 35]. 1 липня цього ж року в Республіканському будинку кіно відбулася установча конференція Київської організації НРУ, на якій також лунали вимоги заборони керівної ролі Компартії, чинився рішучий опір новим шовіністичним наступам на Україну.

Пізніше у більшості регіонів України були створені крайові осередки НРУ, що свідчило про своєчасність та природність виникнення ідеї створення альтернативної КПРС–КПУ організації Народного Руху України, яка зосередила свої зусилля перш за все на вихованні національно-політичної свідомості населення України, відродженні національної гідності, незалежного світогляду

задля єдиної мети – відродження української нації і, врешті решт, здобуття незалежності України.

2.1. Значення Першого Всеукраїнського з'їзду НРУ в становленні незалежної Української держави

Визначною подією в політичному житті України став Перший Установчий з'їзд НРУ, що відбувся 8–10 вересня 1989 р. у місті Києві. Це був поворотний момент у розвитку національно-визвольного руху [203, с. 20].

Учасників з'їзду нараховувалося 1109 чоловік, що представляли близько 280 тис. членів Руху, об'єднаних у 1247 організаціях [133]. В проведенні з'їзду взяли участь «110 депутатів, 300 запрошених, 33 народних депутати СРСР, 228 членів і кандидатів в члени КПРС, 984 представники інтелігенції» [219, с. 54]. За національністю делегати розподілилися так: «українців – 944, росіян – 77, євреїв – 9, поляків – 6, білорусів – 6, вірмен – 2, корейців, греків, угорців, німців, чехів, естонців, кримських татар – по 1 людині, 58 делегатів не вказали своєї національності» [213, с. 7].

На проведення Установчих зборів Руху були запрошені гості з союзних республік від Народних фронтів, релігійних конфесій з Прибалтики, Закавказзя, Москви, Ленінграда, Білорусії, Молдавії, національно-культурних товариств, що діють на Україні, а саме: російського, єврейського, польського, вірменського, грецького, кримсько-татарського, молдавського, угорського, болгарського, гагаузького, представники різних громадських організацій, таких як Товариство української мови імені Т. Шевченка, «Меморіал», Українська асоціація захисту історичного середовища, Українська Гельсінська спілка, «Зелений світ», «Спадщина», Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції, а також представники офіційних органів України. Саме цим Рух реально засвідчив свій інтернаціональний характер та показав шанобливе ставлення до неукраїнського населення. В цьому контексті А. Камінський зазначив, що провідним гаслом на з'їзді був заклик єдності: «Щось нове народжувалося у залі в столиці України,

народжувалася якісно нова спільність, нова дружба між людьми, які не хочуть ворогувати, хоч як би не намагалась партократія таку ворожнечу спровокувати» [252, с. 262].

Установчий з'їзд НРУ став великою подією і в житті української діаспори. На запрошення Руху до Києва прибули гості з Канади, США, Аргентини, Великобританії, Франції, Бельгії, Німеччини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Югославії, Австрії та інших країн. Перший Всеукраїнський з'їзд НРУ об'єднав всіх українців цілого світу в одне ціле – незнищене, вільне – український народ. «Українці всього світу, єднаймося в ім'я вільної, суверенної України», – з цими словами звернувся до діаспори делегат з'їзду П. Мовчан, з таким твердженням погодилися й Л. Танюк, О. Волох, які теж наголосили на необхідності підтримки всебічних контактів з українською діаспорою на всіх рівнях – це, за їхнім переконанням, сприяло національній консолідації, розвитку науки, культури в цілому [129, с. 129], адже світове українство завжди стояло на сторожі відродження, розбудови і зміцнення своєї Батьківщини [293]. Ця ж мета, на думку канадських українців, була головним покликанням НРУ, який став рушійною силою піднесення національного духу, запорукою поступу на шляху до спільної мети всіх українців – вільної суверенної України.

Г. Гончарук стверджує, що українська діаспора сприйняла Установчий з'їзд Руху як реальність вікової мрії мати щасливу рідну землю та цим самим поповнити душевні й духовні сили гідністю приналежності до неї [222, с. 69]. Справді, для представників діаспори з'їзд став чималою цінністю українського народу, який повинен пишатися своїми патріотами, лідерами демократичних перетворень, що стали на шлях боротьби за відродження національної ідеї та здобуття Україною незалежності. Як засвідчують документи, привітання від канадського Інституту українських студій, від Комітету українців Канади, який репрезентував сімсот тисяч чоловік, членам НРУ передала Христина Фріленд та підкреслила, що Перший з'їзд став знаковим для українців, особливо для тих, які проживають поза межами Батьківщини [129, с. 129]. Професор університету у Нью-Джерсі Тарас Гунчак запевнив всіх делегатів, що саме

Установчий з'їзд НРУ вказував на те, що народ України вступив на шлях перебудови і демократизації своєї країни, цей день для нього символізував початок нового життя українців. Згадуючи про свою участь в роботі з'їзду, голова Комітету сприяння НРУ в США Марія Мазуркевич наголосила: «Коли на Установчому з'їзді Руху майоріли синьо-жовті прапори суверенної України, коли засідання закінчилося словами українського національного гімну, то ми знали, що Україна живе, Україна є, Україна буде!» [7, арк. 6]. Отож, представники української діаспори вважали себе співвітчизниками «воскреслої України» та виявили бажання мати право голосу у відновленні української самостійної, незалежної держави.

Як бачимо, Народний Рух України здобув великий авторитет не тільки в Україні, а й в українській діаспорі. Осередки «Прихильників НРУ» появились в багатьох країнах. Надзвичайно розгалужена мережа даної організації була в Канаді: в Торонто цю організацію очолював енергійний Ераст Гуцуляк, в Оттаві – не менш енергійна Юлія Войцишин, у Вінніпезі широко й гідно цю роботу вів Ярослав Розумний, в Едмонтоні – Богдан Кравченко та ін. «Прихильниками Руху» стали ті, хто цілком справедливо вважав, що Україна в умовах Радянського Союзу, не маючи своєї реальної державності, занепадає як економічно, так і духовно, а вихід з цієї кризи вбачався ними в економічній, політичній і культурній самостійності Батьківщини [241].

Про велику підтримку українською діаспорою створення НРУ свідчать численні листи, які надходили до редакції газети «Літературна Україна» з усіх куточків світу [5, арк. 116]. Так, голова Союзу українок Америки Марія Савчак відмітила, що Рух – це диво, з появою якого почався новий відлік історії. За її переконанням, українцям діаспори пощастило стати свідком бурхливого відродження – такого відродження, про яке ніхто з них не мріяв: «Впродовж кількох місяців ми бачили, як Україна перейшла від стану заляканого животіння до гордого піднесення» [7, арк. 6]. Представник газети «Українське слово» в Парижі С. Малинович вбачав в даній організації стимул, який надавав силу українському народу в боротьбі за відродження державності, а українська

діаспора, яку Рух «запалив» цією боротьбою, назавжди залишалася з Україною: «Бо ви є для нас, ви є – ми!» [128, с. 94]. Отож, виходячи із вищесказаного, потрібно відмітити значну підтримку створення Народного Руху в середовищі української діаспори багатьох країн світу.

Під час проведення Установчого з'їзду було розглянуто ряд завдань, які поклалися на НРУ, а саме: суверенітет України, демократизація суспільного життя, національне відродження та перспектива перебудови. Зазвичай, вони сприймалися не як щось окреме, а – взаємозв'язане. Однак бачення делегатами державних та політичних інституцій України на той час було різне. Установчий з'їзд НРУ поклав початок об'єднання в Русі двох суспільно-політичних течій: поміркованих (О. Гончар, І. Драч, М. Горинь та ін.), що йшли на співробітництво з партійними органами та виступали за економічну незалежність республіки у складі СРСР, та радикалів (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Берладяну-Берладник та ін.), які наважились на відкриту конфронтацію з державним керівництвом та обстоювали гасло самостійності України.

Коментуючи відгуки про з'їзд, американське видання «Christian Science Monitor» відзначило, що спектр поглядів, репрезентованих на з'їзді, був багатогранний: з одного боку вимоги суверенітету республіки в складі СРСР, а з іншого – заклики до повної незалежності [25, арк. 200]. Ці дві суспільно-політичні течії НРУ вдало охарактеризував й знаний історик В. Литвин: «Перші – представники переважно творчої та наукової інтелігенції старшої генерації, часто із значним соціальним статусом, котрі знаходили можливість поєднувати своє «Я» з правилами гри, що їх диктувала система, й котрі позитивно відгукнулися на «новий курс» М. Горбачова. Їхня віра тоді у «соціалізм з людським обличчям», частково пояснювалася досить помітним становищем, яке вони займали у суспільстві, зумовлювала те, що їхня перевага була віддана діям у межах існуючої системи. Друга група – дисиденти, політв'язні та інші відкриті супротивники існуючого ладу. Вони не були пов'язані співробітництвом з системою, відстоювали свої погляди більш безкомпромісно, ставили питання послідовно і жорстко, першими почали

апелювати безпосередньо до мас» [287, с. 154]. Отож, відмінність дискурсів поміркованого й радикального крила у Русі позначилася, перш за все, у питанні державності України та ставленні до СРСР. Кожен висував свої політичні вимоги.

Так, І. Дзюба твердо заявив, що Рух бачить майбутню Україну як політично, економічно і культурно суверенну державу, яка входить на підставі нового Союзного договору в реформований Союз Радянських Соціалістичних Республік [129, с. 101]. На його думку, якщо Українська РСР поряд з іншими республіками стане справді суверенною, соціалістичною, союзною державою з економічною самостійністю, своїм політичним центром, вагомим представництвом у союзних структурах влади, з міжнародною репрезентацією та системою прямих міжнародних політичних, економічних, культурних зв'язків, тоді докорінно зміниться самоусвідомлення і «самопочуття» населення. Очоливши рухівський апарат, М. Горинь виступив за етапність у творенні Української держави через федерацію, а через якийсь час – конфедерацію: «У дискусіях обговорюються різні варіанти державності, але для більшості незаперечним є факт: тільки суверенна Українська держава прискорить і забезпечить собі і народові права... І наше завдання, завдання Руху – домогтися достойного життя українського народу у вільній Українській державі» [219, с. 185].

Одночасно свій погляд на подальшу долю України висловив один із делегатів з'їзду – О. Гончар. У своєму вступному слові він зазначив, що головною метою для всіх є побудова правової держави, федерації оновленої, союзу такого, звідки справді нікому не захотілось би вийти. Письменник висловився за докорінне оновлення життя, за те, щоб спільно оновлений народами Союзний договір став гарантом справжнього суверенітету республіки і прав кожної людської особистості [98]. З аналізу стенограми з'їзду видно, що для О. Гончара правовою державою є та держава, де немає корупції, де забороняється будь-яка дискримінація поглиблення процесів демократії, де панують не просто закони, а закони справді демократичні, де існуюча напівгласність стане повною гласністю, де народовладдя стане реальністю, де

найвищий, спільно вироблений народами Союзний договір буде надійним гарантом справжнього суверенітету республік і прав кожної людської особистості [129, с. 15].

Документи свідчать, що не пішов далі своїх колег у баченні майбутнього України й голова Західного наукового центру, академік І. Юхновський, який теж визначив головну мету з'їзду, що полягала у побудові суверенної Української республіки в складі радянської федерації [129, с. 65]. Події попередніх років, на його думку, призвели до централізації народного господарства Союзу, а та в свою чергу – до повного розпаду економіки. Єдиний вихід з цієї ситуації він знаходив в природній децентралізації, яка мала ґрунтуватися на національному суверенітеті. Утворення національних суверенних республік у Радянському Союзі, за його переконанням, було цілком природним явищем. Рухівці усвідомлювали те, що добровільний союз суверенних держав морально і духовно міцніший, аніж тоталітарна централізована супердержава. Аналізуючи стенограму з'їзду бачимо, що країна з майже трьохсотмільйонним населенням, величезною територією та централізованою владою, на думку рухівців, неспроможна була достойно існувати в тогочасному світі, швидко і гнучко реагувати на зміни обставин внаслідок величезної інерційності [129, с. 121]. Єдиний вихід для нормального, природного розвитку складових частин колишньої імперії вбачався ним в децентралізації державній, політичній, економічній.

Потрібно відмітити, що прийнята ще у травні 1989 р. «Декларація Львівської регіональної організації НРУ» засвідчила значну радикальність Народного Руху в баченні майбутнього політичного устрою України, оскільки керівна роль КПРС не згадувалась, більше того, наголошувалося: «Організація виступає проти будь-якої монополії на політичну владу, за відновлення державного суверенітету, перетворення СРСР у Союз суверенних республік на засадах федерації» [222, с. 35]. Отже, бачимо, що ідея суверенітету України була проголошена рухівцями ще до проведення Установчого з'їзду НРУ.

Великі надії націонал-демократи покладали на економічну незалежність України, основними принципами якої були: самостійність у питаннях господарського законодавства, ціноутворення, фінансів, кредиту, заробітної плати, зовнішньоекономічної діяльності; самостійне планування та самофінансування свого соціального та виробничо-технічного розвитку; пряма залежність рівня життя народу України та її регіонів від результатів праці трудящих; повний господарський розрахунок усіх самостійних одиниць господарювання, державне регулювання виробничої діяльності яких здійснюється за допомогою економічних важелів. При цьому акцент робився на необхідності найскорішого запровадження національної валюти – гривні, створення Українського банку. В стенограмі з'їзду зазначається: «Нам треба оголосити нашу республіку зоною вільного підприємництва. Тобто – від вільних зон, від вільного ринку – до вільної України» [129, с. 27]. Як результат цього, з'їздом була прийнята резолюція «Про економічну самостійність Української РСР».

Та все ж таки, в рішеннях Першого з'їзду Руху не було документів про політичну самостійність України, тільки вже згадувана резолюція «Про економічну самостійність Української РСР», що в умовах політичної залежності нагадувало прояв маніловщини [225, с. 164]. Потрібно відмітити, що співдоповідачі не вживали терміну «незалежна Україна», вони не могли уявити її за межами Радянського Союзу. Окремі історики, зокрема Г. Гончарук, стверджують, що називати виступаючих переконливими противниками незалежності не вистачає аргументів, бо вимоги «оновленого Союзу» у їхньому уявленні могли бути синонімом майбутньої Співдружності незалежних держав [222, с. 56]. Однак один із делегатів з'їзду одесит В. Берладяну-Берладник після позбавлення його головуючим слова встиг вигукнути таке: «Нам потрібна тільки незалежність. Якщо виходити із сьогоднішніх народних потреб, то незалежність – це мило, хліб, м'ясо. А для нас усіх – свобода особистості, розквіт культури й добробуту. Хай живе незалежна Україна. Тільки безграмотна людина виступає проти незалежності України» [88].

Тижневик «Українське слово», який виходить в Парижі, зауважив, що Установчий з'їзд НРУ став важливим етапом мобілізації народних мас в боротьбі за національні права, бо головною його темою було питання незалежності і суверенності України, про що говорили деякі делегати [25, арк. 197]. Особливо наголос робився на виступі лідера Української Гельсінської спілки Л. Лук'яненка, котрий висловився за повну самостійність України. В аналогічному дусі коментувала Установчий з'їзд НРУ французька газета «Фігаро». На її сторінках теж відзначався радикальний виступ Л. Лук'яненка, який відкрито говорив про необхідність виходу УРСР зі складу СРСР [25, арк. 197]. Коментуючи відгуки про з'їзд НРУ, американська газета «Найт-рідер» приділила й свою увагу виступу Л. Лук'яненка, підкресливши, що хоча його промову аудиторія зустріла бурхливими оплесками, він був не надто задоволений з того, що чув на з'їзді. Кореспондент цитує такі слова з його інтерв'ю: «Я впевнений в тому, що українська прогресивна інтелігенція поділяє мої погляди, але боїться сказати. До того ж, деякі... мають привілеї і бояться їх втратити. Але за декілька років справа незалежності стане головною» [25, арк. 197].

Отже, незалежних позицій майбутнього України, крім В. Берладяну-Берладника, дотримувався й Л. Лук'яненко. В своєму виступі він звернувся до представників української інтелігенції, до тих, хто повинен нести ідею національної свободи в народ, з закликом відстояти своє природне право – право на незалежність, яке комусь видавалося якоюсь химерною чи екстремістською ідеєю [262, с. 112]. На думку Л. Лук'яненка, лихо народові, який втратив політичну незалежність, попав під владу іншої держави, оскільки остання нав'язує окупованому народу свою волю і спотворює поступово його національне життя. «Ми чітко говоримо про свою мету, яка записана в 72-й статті Конституції Союзу РСР, де задекларовано: «Кожна союзна республіка зберігає за собою право вільного виходу із складу Союзу РСР». Статут ООН проголошує нам право вільно визначити свій політичний статус і економічну систему, політичний порядок у своїй країні, свою національну долю. Отже, норми міжнародного

права, норми радянської Конституції проголошують нам незалежність» [129, с. 133].

Відкрито насмілився висловити на з'їзді свою думку про актуальність ідеї політичної незалежності України й В. Чорновіл, який в сучасну історію увійшов як борець за утворення самостійної Української держави [90]. Він зазначив, що єдиним порятунком для всіх – є повна державна незалежність України, здобута мирним, демократичним, конституційним шляхом. Саме до такого рішення спонукало продемонстроване за чотири роки перебудови небажання керівництва СРСР зректися «імперського централізму» й зумовлене цим подальше загострення проблем українського суспільства [103]. На думку В. Чорновола, прагнення державної незалежності – це природне самоусвідомлення кожного повноцінного члена тієї найстійкішої людської спільноти, яка називається народом або нацією. Отож, у виступах деяких делегатів з'їзду, зокрема В. Берладяну-Берладника, В. Чорновола, Л. Лук'яненка була закладена принципово інша концепція Руху – вільна, незалежна, самостійна Україна.

Документи свідчать, що радикальними та відверто самостійницькими поглядами відрізнявся і виступ голови Тернопільської письменницької організації Г. Петрук-Попика, який з впевненістю виголосив, що спільною метою для українського народу є суверенітет України, повна її незалежність. Паралельно ним висувалася вимога створення сильної української армії, без якої здобути політичну незалежність України було неможливо [129, с. 268]. Таким чином, утопічне сприйняття перспективи України в складі оновленої федерації не могло залишитись поза увагою делегатів з'їзду.

З огляду на це в постанові пленуму Одеського обкому Компартії України від 6 жовтня 1989 р. вказувалося: «На учредительном съезде «Народного Руху України за перебудову» тон задавали выступления, в которых, по существу, не скрывалась цель – «мирным парламентским путем» прийти к власти, добиться полной «самостійності» Украины, т. е. выхода из состава СССР [47, арк. 97].

Отож, комуністична верхівка розуміла справжні наміри НРУ з перших днів його існування.

Однак найактивніші діячі правозахисного руху в Україні Левко Лук'яненко та В'ячеслав Чорновіл, відстоюючи природне право українського народу на власну незалежність, звертали увагу й на існування серед політиків, передової інтелігенції страху, який заважав їм відкрито заявити, що не може бути щасливий народ, якщо він не самостійний. Після зникнення переляку, на їх думку, свідомість приведе доповідачів на позиції повної незалежності України.

Виступаючи на з'їзді, Дмитро Павличко теж наголосив, що не треба приховувати свої найзаповітніші бажання (тим паче, що від цього залежить майбутнє – демократія чи терор): «Хочемо незалежності України, хочемо мати не паперову, як сьогодні, а справжню державність, хочемо бути вільним народом з усіма атрибутами суверенності» [129, с. 44]. Головну ціль Руху на даному етапі він вбачав в демократизації суспільства задля подальшого покращення економічної, соціальної, національної ситуації в країні. Саме таким шляхом, за його переконанням, українці змогли б побудувати незалежну, суверенну Українську державу.

Поява у Русі двох течій – поміркованих, що виступали за незалежну, суверенну Україну в межах союзної федерації, лібералізацію КПРС та радикалів, які обстоювали право виходу України зі складу Радянського Союзу, досягнення нею повної незалежності, ускладнювало організаційне становлення Руху, вирішення майбутнього України. Істотні відмінності у судженнях та позиціях визнавали обидві сторони, але в той період вони віддалялися на задній план, адже відбувалася консолідація демократичних сил, спрямованих проти КПРС. Зокрема В. Чорновіл наголосив, що на даному етапі важливо не стільки сформулювати конкретну мету, скільки консолідувати суспільство: «Те, що Лук'яненко чи Чорновіл бачать майбутню Україну незалежною демократичною державою, а Драч чи Яворівський хочуть більшого її суверенітету в реорганізованому союзі, що перші обстоюють політичний плюралізм, а другі поки що воліють лібералізації партії, до якої належать, – ще не підстава для роз'єднання, якраз

Народний Рух і покликаний об'єднати всіх, кому болить доля України, для конкретних, щоденних справ» [88]. Таким чином, консолідація демократичних сил була для НРУ першим і головним кроком на шляху досягнення державного суверенітету України, а пізніше і повної її незалежності.

Ще однією проблемою для НРУ на той час стала нерівномірність розвитку національно-демократичного руху в різних регіонах республіки. О. Бойко стверджує, що географічне розповсюдження рухівських структур було досить неоднаковим – основна їх частка, а це понад 70 %, була зосереджена у Західному регіоні, саме тут проживало 60 % всіх членів НРУ, тоді як 25 % – було зосереджено у центральних, 12 % – у південних і лише 6 % – у східних областях [210, с. 3–12]. Тому й не дивно, що домінуючою на з'їзді була частина представників Західної України, яка склала майже половину делегатів. Вже тоді прозвучали слова застереження, які висловив член УГС В. Берладяну-Берладник: «Доля України вирішиться не в Києві і не у Львові, а на Сході та на Півдні» [252, с. 261]. Тобто перемога у справі здобуття Україною незалежності залежала не стільки від активності патріотів Київщини, Івано-Франківщини, Тернопільщини, Львівщини, а від того, наскільки їхні наміри та бажання будуть підтримані у інших регіонах республіки.

Однак, незважаючи на такі обставини, ідея проголошення незалежності України на Першому Установчому з'їзді НРУ все ж таки прозвучала. Народний Рух України боровся з радянсько-комуністичною системою, в межах можливого робив певні кроки до незалежності власного народу.

Отож, Перший Всеукраїнський з'їзд НРУ: по-перше, показав існування у рамках Руху радикального та поміркованого крила. Важливе місце під час заміни пануючої в СРСР системи радикали надавали виходу України зі складу Радянського Союзу, здобуттю нею повної незалежності, в той час як помірковані виступали за незалежну суверенну Україну в рамках реорганізованої союзної федерації; по-друге, засвідчив нерівномірність географічного поширення рухівських осередків та розвитку національно-демократичного руху в різних регіонах республіки; по-третє, став серед явищ в Україні радянського періоду

особливою подією, яка відіграла значну роль в подальшому розвитку суспільно-демократичних змін в Україні; по-четверте, констатував, що українське суспільство має численних лідерів демократичних перетворень, обдарованих організаторів та свідомих борців за відродження незалежності України; по-п'яте, показав авторитет Руху в середовищі української діаспори та спорідненість ідей творення незалежного майбутнього України.

Таким чином, ми з впевненістю можемо сказати, що Перший Всеукраїнський з'їзд Народного Руху України мав велике історичне значення в становленні майбутньої незалежної, демократичної Української держави.

2.2. Від Руху за перебудову до Руху за державну незалежність України: зміна головної мети НРУ на Другому Всеукраїнському з'їзді

Бажання реалізувати природне право українського народу на політичне й національне самовизначення було основним завданням Руху на шляху відродження власної державності. Особливе місце в цьому процесі посів Другий Всеукраїнський з'їзд НРУ, під час проведення якого в програмі Руху була задекларована вимога повної незалежності України, що на той час спровокувало величезну політичну реакцію. Ініціатори створення НРУ, його еліта були налаштовані на еволюційний, точніше, безкровний вихід з радянської імперії й здобуття незалежності України мирним шляхом [254, с. 149].

Істотним кроком боротьби НРУ на шляху здобуття незалежності від центру СРСР, в першу чергу, стала Декларація про державний суверенітет України, постанова Верховної Ради УРСР про проходження військової служби громадянами України на території республіки та інші незалежницькі чинники, які заохочували рухівців на більш зважливі дії за кращу подальшу долю України. Однак досягнення суверенітету хоча й сприяло активності демократичних сил в змаганнях за незалежність України, проте ще не створювало відповідного підґрунтя для розбудови самостійної держави.

Попереду залишалася нелегка політична боротьба за відродження власної державності. Саме цій головній проблемі були присвячені Другі Всеукраїнські збори НРУ, що проходили 25–28 жовтня 1990 р. в м. Києві.

Один із дослідників історії Руху Г. Гончарук стверджує, що умови, за яких готувався й проходив з'їзд НРУ, були значно кращими, ніж під час роботи Першого з'їзду. На його думку, за тринадцять місяців багато чого змінилося, а саме: зріс авторитет Руху на політичному полі супроти сильного противника – КПУ – він був не один: з'явилися національно-демократичні партії, формування; Рух набув першого досвіду парламентської боротьби завдяки своїм депутатам у Верховній Раді України, а один із його активних представників В. Чорновіл був обраний головою Львівської обласної ради; головний опонент Руху – Компартія України – втрачала спроможність керувати політичною ситуацією, більше того, в рядах КПУ значно посилювались протиріччя між апаратом та рядовими комуністами, які вели до послаблення партії; Радянський Союз охопила хвиля національно-визвольних рухів і республіки все більше проявляли свої незалежницькі тенденції; застосовуючи військо проти визвольних виступів у Прибалтиці та на Кавказі, Москва демонструвала свою політичну й ідеологічну нездатність бути надалі метрополією, а тим більше – очолити демократичну перебудову країни; відбулася значна радикалізація політичних поглядів, передусім лідерів Руху, в підтримку ідеї незалежності України [222, с. 94]. Отже, Рух швидко еволюціонував від поміркованої організації, яка прагнула до співробітництва з керівною партійною верхівкою на шляху встановлення справжньої демократії, в антикомуністичну, опозиційну до КПРС–КПУ організацію.

На момент проведення з'їзду Рух, дійсно, став наймасовішою громадсько-політичною організацією, що об'єднала сотні тисяч членів. Іншої потужної сили опозиційної Компартії України, на той час не існувало [315, с. 37]. Коло людей, які прагнули осмислити процеси, що відбувалися у в тогочасному суспільстві, розширювалося. Виразне зростання політичної сили та авторитету НРУ, його ідейного впливу на громадян України подають статистичні дані: «З 2125 учасників форуму 56,7 % припадало на Львівську, Тернопільську, Івано-

Франківську області та Київ; делегати з'їзду представляли понад 40 різних політичних та громадських організацій. Майже п'ята частина делегатів – народні депутати різних рівнів. Рух справді організаційно зміцнів, тепер в його лавах нараховувалося 633 тисячі членів» [3, арк. 107]. Ці цифри ставить під сумнів О. Бойко, який, спираючись на відомості обкомів КПУ, зазначає, що на серпень 1990 р. чисельність НРУ складала 110 тисяч чоловік, а його соціальна база, згідно оцінок експертів, включала близько 12 мільйонів осіб [211, с. 188].

Сам факт проведення Другого Всеукраїнського з'їзду НРУ став основою подальшої консолідації, політичної активності українців діаспори у відродженні Народним Рухом України національної державності. Як відзначив Степан Олесків, директор Української центральної інформаційної служби в Англії, Народний Рух України на своєму Другому з'їзді став на самостійницьку платформу, відіграв важливу роль у кінцевій фазі боротьби українського народу за волю і державну незалежність, мобілізуючи для цього українство цілого світу [128, с. 96].

На засідання Других зборів НРУ були розіслані запрошення представникам діаспори цілого світу, причому Рух взяв на себе зобов'язання забезпечити гостей з-за кордону під час їхнього перебування в Україні житлом та культурною програмою. Секретаріат НРУ звернувся до начальника Консульського відділу Міністерства закордонних справ УРСР В. Кирика з проханням надати візову підтримку українським емігрантам, а саме Тарасу Кузю – журналісту Українського пресового агентства в Лондоні, Сілі Роберту, Вір'яну Генрі – журналістам з Великобританії, Канєвучу Єжи – директору програми радіо «FE» в Сполучених Штатах Америки, та українцям канадського походження Мирону Дорошу, Крейху Ватерсону, Ганні Сірکو [9, арк. 91–92]. Гостею з діаспори була й Марія Мазуркевич, голова Комітету сприяння Руху в США, яка від імені громадян Філадельфії висловила цілковиту підтримку і прихильність Народному Рухові України і всім учасникам національно-визвольних змагань, які «піднімають з колін» український народ та українську державу: «Українська діаспора стоїть за вами!» [7, арк. 4].

Від імені українських адвокатів США на з'їзд був запрошений Богдан Футей (Вашингтон), який при президенті Рейгані став першим Федеральним суддею українського походження. Він оцінив свою присутність на з'їзді як можливість бути свідком росту і боротьби українського народу до повної незалежності, свободи і соборності Української держави. Б. Футей зазначив: «Рух – це сучасний будитель української нації. Ідеї, які рік тому він посіяв, видали сьогодні прекрасні плоди, перейшли наші сподівання, могутньою лавиною покотилися для збереження українського імені, мови, культури, вільної та незалежної держави» [7, арк. 2–3]. Таким чином, своїми ідеями Рух захопив і приєднав у свої лави тисячі людей.

Отож, справді, за перший рік існування Рух довів свою значимість, впливовість в суспільстві і суттєво підвищив його соціально-політичну свідомість. Швидке зростання авторитету НРУ і одночасно втрата єдності в лавах КПРС, наростання політичної активності громадян України вплинули на значну радикалізацію поглядів Руху, суть якої полягала в переході НРУ від підтримки демократичних гасел доби «перебудови» в Радянському Союзі до позиції відстоювання ідеї повної незалежності України. Така еволюція поглядів НРУ була відображена в доповненнях і змінах, внесених до Програми та Статуту Руху, у виступах делегатів з'їзду, основою яких стала відмова співробітництва з КПРС, засудження її політики та практики, підтвердження неприйняття Союзного договору, створення української національної армії, вимога націоналізації майна КПРС–КПУ; курс на створення передвиборчого блоку «Демократична Україна» з метою усунення від влади партійної верхівки, розширення зв'язків з діаспорою тощо [3, арк. 108–110].

Свідченням того, що рішення з'їзду будуть радикальними і суттєво позначаться на розвитку організації, аргументовано підтверджувало гасло, під яким проходив даний форум: «Від народного руху за перебудову – до народного руху за відродження незалежності України» [3, арк. 108]. Націонал-демократи усвідомлювали, що специфіка реалізації завдань перебудови була парадоксальною, адже перетворення не були основані на чіткій концепції

реформування суспільства та здійснювалися методом «підміни старої утопії новою» [226, с. 109–110]. Тому, опираючись на національні кадри, на тих, хто вважав визволення України знаменною подією для всього українського народу, Другі збори Руху зайняли однозначну позицію: не приховувати, що його головна мета – боротьба за незалежність України.

На сторінках «Народної газети» теж вказувалося на поворотну переорієнтацію Руху: «Коли раніше йшлося про Україну в складі Союзу, то зараз відбувся поворот керма на повну незалежність» [138]. «Наш Рух справді був спочатку Рухом за перебудову, та на Установчому з'їзді ми констатували, що він природно переріс у Рух за національне відродження, нині називаємо Рухом за державну незалежність України» [117, с. 133]. Таким чином, зміни до Програми, внесені Другими зборами Руху, засвідчили вилучення слова «за перебудову» і одночасне визначення головної мети – відновлення державної незалежності України, створення парламентськими методами демократичної держави.

На думку дослідника НРУ С. Бондаренка, те, що саме до такої редакції схилилися делегати Другого з'їзду НРУ, ні в кого не викликало сумнівів, адже з початку літа лідери НРУ різних ланок все сміливіше говорили вголос про незалежність України [212, с. 81]. Ідея державної незалежності Української республіки дедалі більше утверджувалася у свідомості народу [323, с. 682]. Мотив національного визволення був присутнім весь час, проте тільки в 1989–1991 роках боротьба за демократизацію переросла в боротьбу за самостійну Україну і стала головною серед інших [142, с. 7]. Отже, Народний Рух України пройшов велику еволюцію від Першого до Другого з'їзду, перетворився на справжнього провідника демократизації суспільства, природно трансформувався з руху за перебудову в рух за державну незалежність України, став справжньою опозиційною силою КПУ і тоталітарній державно-партійній системі.

В документах Других Всеукраїнських зборів НРУ Рух акцентував увагу на тому, що над існуванням української нації та ходом відновлення її державності нависла загроза. Заснована на обмані й насильстві, комуністична, антинародна система, прагнучи захистити свої імперські інтереси, постійно маніпулювала

громадською думкою, переходила у наступ на демократичні сили [99, с. 53]. У цій складній суспільно-політичній ситуації НРУ заявляв: «Трагедія українського народу у тому, що Україна стала невід'ємною частиною СРСР – унітарної держави з єдиним центром і єдиною правлячою партією, яка запровадила тоталітарну систему й довела народи до межі економічної, екологічної й духовної катастрофи. Вживання народу перебуває в прямій залежності від того, буде чи не буде Україна незалежною державою» [99, с. 53].

Виходячи з цього, неважко було дійти висновку, що у радянської форми української державності не було майбутнього. Через те, що вища влада в державі була зосереджена в «руках» КПРС, Українська РСР втратила найважливіше – верховенство державного правління, що позбавляло її суверенності як у внутрішньому, так і у зовнішньому значенні. Прагнучи покласти край самовладдю, Народний Рух України поставив за мету збудувати правову державу, перехід до якої вбачався в усуненні КПРС від державної влади шляхом нових виборів до ВР УРСР, здійснених на засадах багатопартійності. Розпочавши боротьбу з комуністичною партією, рухівські активісти висунули гасло опозиції до пануючої системи [280, с. 101].

Один із делегатів з'їзду Д. Павличко під час свого виступу відмітив, що не треба володіти особливою проникливістю, аби збагнути те, що від ставлення росіян до незалежної Української держави, яка почала формуватися в важкій боротьбі не з демократичною Росією Єльцина, а з національно безликим та експлуаторським центром СРСР Горбачова, значною мірою залежатиме доля України і доля тим же центром поневоленого російського народу. Як стверджував доповідач, оновлена Горбачовим партія шукала правових основ для збереження такого комуністичного центру, який обертає росіян і українців, і всі інші нації на «рабів» фальшивої, корисної тільки для союзних чиновників єдності. Саме тому ця партія, на його думку, проголосила в політичному звіті Центрального Комітету ХХVIII з'їзду пріоритетність прав людини над будь-якими інтересами суверенності та автономії. «Спочатку з людини роблять споживача ковбаси та «покірний автомат» для виконання тих чи інших трудових

функцій, виймають з неї «національну душу», а потім виставляють право такої бездушної одиниці понад право на суверенне державне життя нації» [127, с. 2].

Продовжуючи виступ, письменник наголосив на тому, що є й інші росіяни, які підтримують мирну боротьбу українського народу за свою державність та розуміють, що «душачись в обіймах старшого брата», Україна «душитиме» й його. Україна і Росія, запевнив він, будуть «каліками» допоки не розігнуть спільні пута, накинута на них імперією. Майбутнє влаштування Росії вбачалося письменником не в тому, щоб і надалі один народ гнобив інші народи лише на тій підставі, що всі вони слов'яни, а в тому, щоб кожен з них був однаковою мірою суверенним та мав однакові атрибути незалежності. Тому Д. Павличко дійшов висновку, що тільки незалежна Україна і незалежна Росія окремо можуть відродити й розвивати свою духовність, що тільки окремо вони зуміють увійти до спільного «європейського дому».

Аналіз документів свідчить, що звітна доповідь голови Руху І. Драча теж задавала певну тональність в роботі з'їзду. Українці, за його переконанням, аніскільки не почнуть жити краще доти, доки Україна не перестане бути так званою союзною республікою, доки її народ не утвердить свій державний суверенітет, незалежність за всіма міжнародними стандартами [117, с. 110]. Причому голова НРУ відзначив, що провідну роль у радикалізації поглядів НРУ відіграла саме УГС, члени якої перебували в рядах Руху і першими стали на позиції відокремлення України від Радянського Союзу [139, с. 196]. Отже, такі змістовні виступи на Другому з'їзді НРУ підтвердили прагнення демократів до рішучої боротьби за незалежність України.

Для реалізації своїх ідей рухівці запропонували оперативно скликати в грудні 1990 р. Всеукраїнські установчі збори зі статусом найвищого законодавчого органу українського народу, головним координатором яких мала стати Велика Рада Руху. При цьому, установчі збори мали на меті:

1. Розпустити Верховну Раду України, оголосити УРСР Народною Республікою Україна, створити Тимчасовий уряд, видати закон про невивезення

позадоговірних продовольчих товарів з України, ввести з 1 січня 1991 року українську грошову одиницю.

2. Націоналізувати на терені України підприємства, наукові установи, банки, газо- та електромережі, які незаконно належать Москві.

3. Розпустити Компартію України, а її майно передати місцевим Радам (районним, міським і обласним).

4. Оголосити нові вибори до українського парламенту на основі багатопартійної системи.

5. Скликати в Києві з'їзд колоніальних народів СРСР, оголосити розпуск СРСР, скасування союзного уряду та президентства [127, с. 2].

Свій погляд на дану проблему сформулював С. Конєв, наголосивши на тому, що читаючи програмні документи будь-якої національно-демократичної організації, дізнаємося: По-перше, український народ хоче жити у незалежній державі із новим набором державних інституцій; по-друге, у цій державі повинна бути парламентська форма правління із сильною виконавчою та ефективною владою (не виключалася президентська форма правління); по-третє, мають бути забезпечені всі права людини та нації, що закладені у Загальній Декларації та інших міжнародних угодах; по-четверте, у незалежній Україні повинна функціонувати ефективна ринкова економіка із твердими карбованцями, власними квотами, ліцензіями, тарифами та потужна система соціального захисту. І, нарешті, українська мова, безперечно, має займати належне їй місце діючої державної мови, щоранку повинен лунати гімн «Ще не вмерла Україна», а над кожною державною установою майорити синьо-жовтий прапор [117, с. 122]. Отож, ідея незалежності України стала основною на Другому з'їзді НРУ.

Стійку позицію на шляху відновлення національної державності зайняв й І. Драча, чий виступ був сповнений чаруючими для делегатів ідеями незалежності України, здобуття державності, воскресіння та відродження української нації [223]. Будь-який об'єктивний історичний, політичний, економічний, соціальний, культурологічний аналіз, на його думку, неминуче

приведе до єдиного висновку: тільки повний суверенітет українського народу, цілковито незалежна Українська держава відповідають сучасному розвиткові світової цивілізації, інші ж форми історичного існування народу, нації, за його переконанням, безальтернативно і безжально відсувають, відкидають українську спільноту на задвірки цивілізації, роблять її сировиною, ресурсом для подальшого розвитку інших державних народів.

Під час дискусій з приводу майбутнього політичного устрою України висувалася ідея федерації, яка, за переконанням В. Чорновола, служитиме тільки зміцненню Української держави і її широкому розмаїттю [87]. Обіймаючи посаду голови Львівської обласної ради НРУ, В. Чорновіл наголосив на тому, що Львівщина уже зробила немало демократичних перетворень на шляху побудови власної державності: вперше усунула Комуністичну партію від влади, рішуче заборонила їй втручатися в господарські, адміністративні, кадрові справи, вперше узаконила національну символіку [89]. З огляду на це, на сторінках газети «Час Руху» В. Чорновола було охарактеризовано як істинного борця за волю України: «Саме він, як ніхто інший, усім серцем віддався Україні і, причастивши українців величчю людського духу, пробудив у них мовчазного раба» [296].

Делегати та гості з'їзду наголосили на необхідності в найкоротший термін здійснити заходи по реорганізації Руху у відповідності до змінених Програми та Статуту НРУ, що дало б можливість об'єднатися в Русі або довкола нього всім демократичним силам, всім політичним партіям та громадським організаціям, які боролися за повну державну незалежність України [246, с. 94]. Створення саме такого коаліційного за змістом Народного Руху України значною мірою прискорювало досягнення головної мети – побудови демократичної незалежної України. Рухівці усвідомлювали, що запобігти загальнонаціональній катастрофі було неможливо без об'єднання зусиль усіх патріотичних сил України: «Консолідуйтесь в НРУ для спільної великої мети – утворення незалежної України» [10, арк. 8]. Дану позицію відстоювали й учасники Першого світового форуму української діаспори, що проходив в 1990 р. в Польщі. Для них

об'єднання дій демократичних сил в Україні, зокрема НРУ та української діаспори було гарантією здійснення багатоміліонної мрії – відновлення самостійної соборної держави України [111].

Отже, після Других Всеукраїнських зборів НРУ являв собою «парасолькову» організацію, що намагалася виступити єдиним дахом та консолідуючим центром для різних політичних партій, громадських організацій та окремих людей на шляху створення незалежної та демократичної Української держави [3, арк. 164]. Таким чином, самовизначення українців, національне відродження в діяльності НРУ були основою формування демократичної опозиції, консолідації національно-свідомих сил навколо Руху, становлення сучасної багатопартійності. Однак, як стверджують деякі дослідники, поява багатопартійності була викликана не розгортанням національно-визвольного руху, а наявністю численних груп політиків, які отримували популярність, критикуючи непослідовність внутрішньої та зовнішньої політики КПРС–КПУ [317, с. 145].

Варто звернути увагу на те, що Рух у цей час, крім досягнень, мав цілу низку помітних проблем: дедалі гостріше поставало кадрове питання, відчувався дефіцит кваліфікованих, професійно підготовлених працівників, внутрішнє розмежування в рухівських структурах на місцях, слабка соціальна база для здійснення великомасштабних загальнодержавних акцій тощо [220, с. 47]. Однак, незважаючи на деякі прорахунки, сама свідомість рухівських керівників під час проведення Другого з'їзду НРУ еволюціонувала у бік рішучих вимог незалежності України, що в значній мірі активізувало рухівців в змаганнях за відродження та утвердження національно-державної незалежності України.

Таким чином, можемо з впевненістю стверджувати, що значення Другого Всеукраїнського з'їзду Народного Руху України полягає перш за все в тому, що саме на ньому була запрограмована вимога повної політичної незалежності України, до якої Рух ішов більше року без кровопролиття, насильства та напруги в суспільстві. Спрямованість керівництва НРУ, направлена на поступове розширення національних вимог в період здобуття

державної незалежності, виявилася єдино вірною в тодішніх умовах, дозволила уникнути прямої конфронтації з КПУ та партійною системою в цілому.

2.3. Трансформація ідеї державності України в Програмі НРУ (1989–1990 рр.)

Після створення ініціативної групи Народного Руху України за перебудову почалася її робота по написанню і втіленню в життя головних проектів програмових документів майбутньої організації. Ця нелегка праця завершилася на початку 1989 року, коли проект Програми НРУ, підготовлений українськими письменниками і працівниками Інституту літератури АН УРСР, було схвалено загальними зборами київської письменницької організації, що відбулися 31 січня 1989 р., а 16 лютого – надруковано на сторінках «Літературної України». 250 тисяч примірників цієї газети розлетілися по всій республіці та поза її межами [144, с. 15]. Жодна інша газета не наважилася відкрито підтримати «паростки нової України» – це був справжній прорив [245].

Будучи головою Координаційної ради НРУ, М. Поровський відзначав великий авторитет Руху в 1989 році. За його словами, ідея НРУ від моменту публікації першого проекту Програми розбудила суспільство із «заледенілого» стану, вселила віру в національне відродження, надію на успішні реформи й матеріальний добробут у майбутньому [144, с.14]. У ряди Руху на початку 1989 року прийшли сотні, а згодом – тисячі людей, згідних на безкорисну працю в ім'я майбутнього України. «Ті, хто починав організовувати НРУ, напевно, ніколи не зможуть забути літо, осінь і зиму 1989 року, коли в оргкомітет, а згодом в секретаріат Руху нескінченним потоком йшли люди» [107].

Однак в республіці розгорнулася кампанія переслідування даного документу та самої ідеї створення НРУ. Після 16 лютого переважна більшість засобів масової інформації трактували Рух, цілковито викривлюючи зміст проекту та наміри організаторів, як ворога народу. Згодом у пресі з'явився колективний лист, який, зокрема, підписали три віце-президенти АН УРСР та головний вчений секретар Президії АН УРСР. В основі його лежала критика Руху

за те, що він посягає на роль сполучної ланки між КПРС та народом. «Директива була однозначна: поховати Рух, зробити все можливе через засоби масової інформації, аби дискредитувати його й потім поховати» [338, с. 150].

За участю масових громадських організацій – профспілок, комсомолу, об'єднання ветеранів та трудових колективів, планувалося проведення викривальної акції, головна мета якої полягала в наданні негативної оцінки проекту Програми Народного Руху України. Так, завідувач ідеологічним відділом Тернопільського обкому Компартії України М. Ониськів в заяві від 31 березня 1989 р., з метою активізації зусиль партійних комітетів у протидії спробам створити осередки Народного Руху за перебудову, пропонував розглянути та піддати критичному аналізу проект Програми НРУ на зборах партійно-господарського активу, сесіях місцевих Рад народних депутатів [55, арк. 78].

Обговорюючи проект Програми НРУ, кандидат в народні депутати СРСР, редактор газети «Вечерняя Одесса» Б. Дерев'янка засудив негативне ставлення партії до ідейних засад новоствореної організації [51, арк. 48]. Таку ж позицію відстоювали й інші одеські газети, зокрема «Чорноморська комуна», «Знамя коммунизма». З цього приводу Одеський обком Компартії України наголосив: «Несмотря на разъяснения и ориентировки КПУ, «Вечерняя Одесса», «Знамя коммунизма» уклонялись под различными предложениями от публикации откликов рабочих, колхозников, представителей интеллигенции на попытки создать НРУ, показа непримиримости этого «движения». Более того, в газете «Черноморская коммуна» был помещён, по существу, подстрекательный призыв высказываться по вопросу об отношении к украинскому языку, «якому приділено неабияку увагу в проекті Програми НРУ» [51, арк. 48]. Наведені факти засвідчили серйозні наміри КПУ, спрямовані на знищення Руху, який вважав своїм головним завданням повалення комуністичної системи і створення незалежної Української держави.

Однак критика ідеї створення НРУ та проекту його Програми дала непередбачуваний результат – Народний Рух України підтримали такі

загальновідомі об'єднання, як ТУМ, «Меморіал», «Зелений світ» та інші. Активно відстоювали та пропагували програмні документи Руху не лише у західному регіоні республіки, де були найбільш розповсюджені національно-патріотичні погляди, а й у Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Одесі, Донецьку та інших містах [2, арк. 19, 82]. Часто обговорення проекту Програми Руху переростало на його популяризацію, як це було у Київському університеті, де в травні місяці 1989 р. після дискусій комітет комсомолу ухвалив рішення про підтримку Руху, а пізніше й створення відділення НРУ [2, арк. 142–143].

Аналізуючи документи, потрібно зазначити, що на адресу «Літературної України» почали надходити листи підтримки НРУ від громадян: усього на день установчого з'їзду їх нараховувалось 800, а індивідуальних підписів – 5880, ще близько 11 тисяч листів надійшло на адресу Спілки письменників України, з них 1253 колективні [129, с. 158]. В основному листи носили позитивний характер. Так, в одному із них читаємо: «Потрібно якнайшвидше прийняти Програму НРУ за перебудову, яка ґрунтується на глибокому аналізі всіх процесів суспільного життя та враховує недоліки і причини, що гальмують розвиток людства. Той, хто зупиняє цей рух, являється зрадником інтересів українського народу, заслуговує на ганьбу в поколіннях» [6, арк. 53]. Були пропозиції повернути за допомогою Руху українському народові його національні символи, домагатися від Верховної Ради УРСР проголосити 22 січня святом українського народу – Днем незалежності і відзначати його як державне свято УРСР [6, арк. 206]. Аналіз більшості листів дав наступні результати – майже всі висловлювались за суверенітет республіки, розширення її міжнародних прав, самостійність.

Щоб побачити рівень зростання політичної, національної свідомості суспільства та членів НРУ зокрема, слід порівняти найактуальніші, ключові положення проекту, опублікованого 16 лютого 1989 р., та, власне, Програми, прийнятої через сім місяців на Установчому з'їзді Руху. В проекті зазначалось: «Рух визнає керівну роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві і являє собою єдину ланку між перебудовчими ідеями партії та ініціативою

найширших народних мас. Рух співпрацює з КПРС через комуністів, які входять до нього, проводить в життя рішення XXVII з'їзду та XIX Всесоюзної конференції КПРС» [222, с. 61].

Окремі пункти даного проекту Програми дисиденти вважали занадто компромісними – насамперед визнання керівної ролі партії, яка багато років гнобила український народ та інші народи. На нашу думку, внесення ініціаторами Руху цього положення в проект програми було, скоріше за все, тактичним кроком, певною спробою порозумітися з партійним керівництвом республіки [130, с. 7].

Однак під час аналізу стенограми Установчого з'їзду НРУ стає зрозумілим той факт, що рухівці все ж таки усвідомлювали цілковиту нежиттєздатність авторитарної, однопартійної системи з її так званою загальнонародною власністю у тогочасному динамічному світі. Як результат – делегатами пропонувалося зафіксувати у Програмі Руху орієнтацію на зовсім інший соціалізм – «врядування не радянського, а шведського, австрійського, канадського зразка» [129, с. 269]. Тому в першій редакції Програми НРУ бачимо зміни: «Рух підтримує принципи радикального оновлення суспільства, проголошені XXVII з'їздом КПРС, XIX Всесоюзною партконференцією, Першим з'їздом народних депутатів СРСР» [124]. Наголошувалось, що Комуністична партія та інші організації співпрацюють із Народним Рухом через своїх членів – учасників Руху. Все це, звичайно, заперечувало основні положення Конституції СРСР та Української РСР, оскільки стаття 6 Конституції СРСР проголошувала КПРС керівною силою радянського суспільства, основою його політичної системи, державних і громадських організацій, життя в цілому.

Пояснень таких позицій Руху може бути декілька, в тому числі непередбаченість того, що менше ніж через два роки розвалиться радянська імперія, якої жахалися не тільки українські патріоти, а й увесь світ, тому не викликаючи при цьому на себе головного удару, Рух робив обачливі кроки до незалежності України; з іншої сторони, автори Програми, прагнучи спиратися на широкі верстви населення, що знаходилися під впливом комуністичної пропаганди, зважали на інертність ідеологічних та психологічних процесів у

суспільстві [222, с. 65]. Та й в національному питанні рухівці були обережними, ухилялися від націоналістичних суджень, не давали приводу «запідозрити» їх в націоналізмі. Виходячи з цього, не всі ідеї, твердження, запропоновані в Програмі НРУ, були відвертими та послідовними.

Певна річ, що перед тим як пропонувати новий курс розбудови демократичної держави, слід навести докази недієздатності старої держави у реалізації своїх функцій. Негативно Рухом сприймався той факт, що в основі ідеології радянської імперії лежала доктрина «відмирання нації», яка керувалася принципами єдиної союзної держави, єдиного радянського народу, єдиної російської мови як «другої рідної» [199, с. 17]. З огляду на це в «Преамбулі» першої Програми НРУ було піддано жорсткій критиці радянсько-комуністичну систему управління та зазначено: «...терор проти селянства під фальшивими гаслами «розкуркулення» та примусова колективізація; штучний голодомор 1933 року з мільйонами жертв, майже цілковите винищення національної інтелігенції в добу сталінських репресій; придушення будь-якого вияву національної свідомості під виглядом «боротьби проти українського буржуазного націоналізму»; грубі порушення прав людини і народу; обкрадання, викривлення та паплюження національної історії і культури; цілковите витіснення української мови майже з усіх ділянок суспільного життя республіки; байдуже, а то і вороже ставлення до національно-культурного розвитку українців за межами Батьківщини; Чорнобильська трагедія – такі далеко не всі злочини сталінських і неосталінсько-брежнєвських верховодів проти українського народу» [124]. Такою позицією «Преамбула» першої Програми НРУ посилювала прагнення українців не тільки аргументовано осмислити злочини заподіяні народу, але взяти на себе відважність осудити злочинців та кинути їм виклик боротьби.

Важливо і те, що НРУ визначав напрями подолання репресивної державної системи. У відозві «До народу Української Радянської Соціалістичної Республіки» Народним Рухом підкреслювалось, що запобігти загальнонаціональній катастрофі неможливо без об'єднання зусиль всіх патріотичних і перейнятих почуттями

історичної відповідальності сил України незалежно від місця проживання, національної й релігійної приналежності, партійності, соціального стану, культурно-освітнього цензу, статі й віку [97]. Формулою такого згуртування визначався НРУ, який сприяв, в нових історичних умовах, початку національно-визвольної боротьби українського народу за свою державність.

В першій Програмі НРУ було задекларовано право «як союзної республіки, так і Союзу порушувати питання про скасування будь-якого закону, який виходить за межі їхніх конституційних повноважень»; право «найвищих представницьких органів влади союзних республік... опротестовувати і припиняти дію постанов та розпоряджень союзного уряду та союзних міністерств на своїй території, якщо вони порушували конституційні права союзної республіки»; право на республіканський госпрозрахунок, «змістом якого було надання народу України законного права самому привласнювати результати своєї праці, бути господарем на своїй землі» [118]. Юридичним підґрунтям таких змін мали стати нова Конституція УРСР та Союзний договір. З огляду на це рухівці наважились виключити із своєї Програми згадку про Конституцію СРСР.

Окреслюючи досягнення цивілізації, демократії цілого світу, автори Програми НРУ всебічно розглянули стан України та ознайомили читачів з жахливою невідповідністю життя українських громадян міжнародним нормам існування людини й народу. Тому, в своїй Програмі Рух наголошував на необхідності забезпечення недоторканості особи, приведення Конституції України у повну відповідність із положеннями Загальної декларації прав людини ООН, Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні, громадянські та політичні права, Заключного акту Гельсінської наради з питань співпраці та безпеки у Європі (1975 р.) та інших документів загальноєвропейського процесу. Зокрема йшлося про те, що Україна повинна мати свій національний Олімпійський комітет і брати участь в Олімпійських іграх та інших міжнародних спортивних змаганнях під своїм державним прапором [58, арк. 29]. Отже, Програма Руху спрямовувала зусилля народу на досягнення головної мети –

створення суверенної Української держави, в якій людина повинна бути забезпечена всіма правами, що відповідають зразкам західної цивілізації.

Одночасно із правами людини Рух захищав й права народу – насамперед право самому вирішувати свою майбутню долю. В тексті даного документу чітко проголошувалось, що права і свободи індивіда не повинні суперечити праву народу на самозбереження та відродження, оскільки без свободи народу і нації, на думку рухівців, забезпечення свободи особи було неможливим [129, с. 213]. Досягнення такого стану було можливим для Руху лише з утвердженням державності українського народу. Отож, складовими рухівської Програми стали поняття Української держави і української нації. В даному документі зазначалося, що національна, демократична, соціальна держава є основною цінністю української ідеології, вищим ступенем зрілості нації [342, с. 66]. Тільки національна державність, за переконанням НРУ, давала змогу українському народу відродитися, розвинути свою економіку і культуру, гарантувати її тривале історичне життя. Як бачимо, національний чинник для Народного Руху був могутнім рушієм соціального поступу [257, с. 265].

НРУ відіграв чималу роль в питаннях удосконалення міжнаціональних відносин, адже він трактував український народ як сукупність всіх українських громадян незалежно від національності, пріоритет надавався громадянству людини, а не її етнічній приналежності [265, с. 127]. Така позиція НРУ сприяла гармонійному розвитку України.

Великі сподівання на краще майбутнє Батьківщини рухівці покладали на економічну незалежність республіки. Першочерговою причиною підтримки економічної самостійності України лідерами національно-демократичного руху було розуміння взаємозалежності політичної свободи та економічних засад. І. Дзюба так висловився з цього приводу: «Нині противники суверенітету республіки посилено експлуатують тезу про те, що не можна розривати економічні зв'язки в Союзі, які склалися за 70 років. Звичайно, будь-які зв'язки розривати безглуздо, а економічні просто неможливо, – якщо вони справді економічні, зумовлені економічною доцільністю та ефективністю, а не

імперською політичною стратегією, намаганням обплутати всіх і вся імперськими віжками і прив'язати до імперського воза» [236, с. 16]. Такі положення НРУ, на думку КПРС, свідчили про повне протиставлення загальносоюзній економіці [58, арк. 28]. Проте економічна самостійність рухівцями сприймалась як одна із головних передумов здобуття незалежності України.

Отже, аналіз документів свідчить, що Рух ставив перед собою мету – сприяти розвитку національно-державного будівництва, скерованого на перетворення Української РСР в демократичну правову державу, покликану забезпечити вільний розвиток особи, захист прав людини і нації, безперешкодне здійснення основних демократичних свобод, наповнення суверенітету Української РСР реальним змістом [129, с. 210]. Тим не менш, в своїй першій Програмі Рух не наважився відверто виголосити, що тільки незалежна Україна може створити умови для матеріального і духовного процвітання власного народу.

Однак, як коментує тижневик «Українське слово», що виходить в Парижі, у першій Програмі НРУ незалежність «сором'язливо» називалася суверенітетом [88]. У програмних документах Руху мала місце притаманна українцям обережність та вичікування в прийнятті відповідальних рішень [341, с. 13]. Ідея незалежності України не могла раптово з'явитися у суспільстві з комуністичним вихованням, для цього потрібний був час. При цьому силами КПУ була розгорнута величезна різностороння ідеологічна й політична робота спершу на знищення, а пересвідчившись, що неможливо зупинити відродження нації та процес популяризації рухівських ідей, – на підкорення Руху партійному апарату. З огляду на вищесказане, Рух дійшов висновку про необхідність створення поміркованої Програми Руху задля залучення широких верств населення в ряди прихильників НРУ. Тобто радикальних цілей на початку рухівці намагалися досягти в межах радянських законів, що було нездійсненим завданням.

Час, що відділяв Перший з'їзд НРУ від Другого, був періодом політичної еволюції державницьких, національних поглядів рухівців у напрямку підтримки ідеї незалежності Батьківщини. Як відомо, в подальшому це було продекларовано змінами та доповненнями Програми Руху Другими Всеукраїнськими зборами, що відбулися 27 жовтня 1990 року. Як зазначалось на сторінках газети «Одеські вісті», перше, чим відрізняється ця Програма від попередньої, – це відсутність у назві слова «за перебудову» – яскраве свідчення того, що збори не вірили вже в перебудову, ініціатором якої був М. Горбачов [223].

Щоправда, можна припустити, що на Першому з'їзді НРУ мало хто вірив у перебудову, але використовували цей термін для того, щоб не дратувати зайвий раз КПРС–КПУ, особливо Москву, яка «звикла братися за зброю при першій підозрі на націоналізм, сепаратизм» [222, с. 65]. Як згадують члени Руху, «Додаток «за перебудову» ми відкидали з перших кроків, бо НРУ сприймали як інструмент Самостійності України» [245].

Якщо у першому варіанті Програми НРУ ставилася мета «... створення суверенної Української держави, яка будуватиме свої стосунки з іншими республіками СРСР на підставі нового Союзного договору» і був ще ряд положень такого ж характеру, то змінена Програма – розкривала мету Руху у наступних чітких положеннях: досягнення державної незалежності України; створення ненасильницькими методами демократичної республіки [99, с. 4–5]. Як стверджує С. Бондаренко, запобігання національній катастрофі вже вбачалося не в реформуванні системи, а у її політичній зміні, усуненні монополії комуністичної партії і утвердженні політичного плюралізму [212, с. 84].

Відповідно говорилося про партію. Якщо в Програмі першої редакції наголошувалось: «Рух підтримує принципи радикального оновлення суспільства, проголошені XXVII з'їздом КПРС, XIX партконференцією, I з'їздом народних депутатів СРСР» [124], то в наступній редакції про партію згадувалось тільки в негативному значенні. З того часу Народним Рухом був проголошений курс

боротьби за державну незалежність України без всевладдя комуністів, які в особі НРУ вбачали ідейного супротивника.

Рух закликав український народ до широкомасштабного пасивного опору, акцій громадянської непокори існуючому радянському режимові. Перехід до дійсно суверенного стану Української держави, а отже, і до правової держави, вважався можливим тільки за умови усунення КПРС від державної влади в Українській РСР. На думку рухівців, члени КПРС напівсвідомо чи несвідомо, але однозначно гальмували процес суверенізації України, процес набуття нею статусу демократичної незалежної держави.

Таким чином, Програма Руху, доповнена змінами під час проведення Другого з'їзду НРУ, визначила удар по усесторонній монополії в житті єдиної правлячої сили – КПРС–КПУ, керівники якої будь-що намагались не дозволити створення Народного Руху України. Невизнання керівної ролі партії, про що не спромоглася заявити жодна інша громадська структура за увесь час існування Радянського Союзу, проголосило кінець пануванню комуністичному апарату. Жодна інша громадська організація не наважилась відкрито кинути виклик, зневажити КПУ, звинуватити партію в злочинах проти українського народу, як це зумів зробити Рух.

Другі Всеукраїнські збори Руху, приймаючи зміни та доповнення до Програми та Статуту, з однієї сторони, усували перепони на шляху здобуття незалежності України, активізації українського населення, спрямованої на відродження Батьківщини, а з іншої – змусили значну кількість делегатів визначитись стосовно КПУ та партійної системи в цілому. Визнання та обнародування цих засад, основою яких стала побудова незалежної держави українського народу, який на своїй етнічній території реалізує природне право на самовизначення, гарантуючи при цьому права національним меншинам, – забезпечувало залучення у ряди Руху широких кіл національно-свідомих сил. З огляду на це Другі збори НРУ поставили за мету якнайшвидше втілити в життя заходи по реорганізації Руху у відповідності до змінених програмових документів НРУ, щоб дати можливість об'єднатися в Русі або навколо нього всім

демократичним силам, всім політичним партіям та громадським організаціям, які стояли на позиції повної державної незалежності України.

Отже потрібно відмітити велику цінність Програми НРУ (1989–1990 рр.), що полягала в трансформації ідеї державності України за такими етапами: 1) досягнення ненасильницьким шляхом суверенітету України у складі оновленої радянської федерації; 2) досягнення ненасильницьким шляхом повної незалежності України. Незалежність Народним Рухом визначалась як головна передумова розбудови демократичної, правової держави.

Таким чином, визначною подією в громадянському житті України став Перший з'їзд НРУ, який юридично оформив організацію, обрав її керівні органи, матеріалізував ідею Руху на всеукраїнському рівні, консолідував в своїх лавах всі демократичні сили. Проте, аналізуючи виступи правозахисників на Установчому з'їзді Народного Руху України, з'ясовано, що існувало кілька думок в освітленні питання про шляхи творення майбутньої Української держави [262, с. 110]. Помірковані виступали за незалежну, суверенну Україну в межах реорганізованої союзної федерації, в той час як радикали відстоювали право виходу України зі складу Радянського Союзу та досягнення нею повної незалежності.

Однак в своїй першій Програмі НРУ не наважився відверто сказати, що тільки незалежна Україна може створити умови для матеріального і духовного процвітання власного народу. Тобто, радикальних цілей на початку рухівці намагалися досягти в межах радянських законів. Ідея незалежності України знайшла своє місце в програмних документах Руху лише в процесі демократизації українського суспільства. Особливе значення в ньому відіграв Другий Всеукраїнський з'їзд НРУ, який запрограмував вимогу повної незалежності України, що на той час викликало величезну політичну реакцію, активізувало рухівців на шляху боротьби за відродження та утвердження національно-державної незалежності України.

Таким чином, кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття характеризувався значним зростанням громадської активності, національної свідомості та виявом патріотизму серед українців. В часи національного

відродження Народний Рух України став ініціатором створення Української держави, проголосив ідею суверенності і незалежності України як першочергову. У цьому й полягає суть еволюції концепції незалежності України у дискурсі НРУ з часу проведення Першого установчого з'їзду (8–10 вересня 1989 р.) до Другого Всеукраїнського з'їзду НРУ (25–28 жовтня 1990 р.).

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НРУ НА ШЛЯХУ ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

3.1. Участь НРУ в організації політичних та культурно-просвітницьких заходів, що сприяли встановленню демократичної, незалежної України

3.1.1. Політичні заходи НРУ. На шляху відновлення української державності 1989–1991 рр. НРУ проводив велику культурологічну і політико-просвітницьку роботу серед населення України, а саме: організацію багатотисячних маніфестацій, мітингів, пікетів, демонстрацій, що сприяли демократизації суспільства та встановленню суверенної, правової, незалежної України.

С. Бондаренко стверджує, що «характерними рисами та особливостями боротьби рухівців за незалежність України зазначеного періоду були багатовекторність політичного протистояння та різноманітність його форм; стихійне переростання одних форм політичних акцій в інші (зустрічі з народними депутатами СРСР, пікетування, панахиди – у демонстрації та мітинги); неоднаковий ступінь політичної активності у різних регіонах України, переважання національно-патріотичного акценту у громадських акціях Руху на вісі Київ – Львів, соціального – у Донбасі та більшості східних областей; різке посилення політизації громадських заходів; втягнення в орбіту виступів-протестів дедалі ширших кіл спільноти; посилення силового тиску на НРУ з боку правоохоронних органів, наростаюче зростання його авторитету і прогресуюча втрата партійними структурами контролю за перебігом подій та розгортанням політичного процесу в республіці» [212, с. 99].

На своєму місіонерському поприщі Рух, безумовно, досяг великих успіхів, головним із яких стало пробудження української національної самосвідомості як неодмінної умови відновлення і становлення української державності [3,

арк. 160]. Необхідною передумовою досягнення такого результату насамперед стала руйнація комуністичної імперії, звільнення українського народу від впливу більшовицької ідеології, відродження почуття національної й громадської гордості, поваги до своєї історії, мови, культури [269, с. 84]. За даними С. Бондаренка, саме для цього з початку 1989 р. до лютого 1990 р. Народний Рух України організував та провів 1565 масових заходів, в тому числі 732 несанкціонованих, в яких взяли участь близько 2 млн. осіб [212, с. 100]. Треба зауважити, що на той час мітинги були чи не єдиним методом спілкування лідерів Народного Руху з населенням за умов повної монополії партійних комітетів на засоби масової інформації.

Динаміку зростання рухівських процесів у Західній Україні засвідчила поява великої кількості осередків НРУ в Івано-Франківській області [271, с. 33]. З 13 вересня 1989 р. по 1 жовтня 1990 р. тут було засновано 31 осередок [224, с. 91]. Високий рівень патріотизму українців даного регіону сприяв залученню широких кіл громадськості до участі в процесі демократичних перетворень даного періоду.

Потрібно відмітити, народна підтримка НРУ не була однаковою в різних регіонах України. Найбільш політично активним Рух був у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях та м. Києві. Процес поширення діяльності НРУ на Сході та Півдні України, де організації Руху були суттєво слабшими та нечисленними, проходив повільніше. Так, установчі конференції Хмельницької, Херсонської крайових організацій пройшли лише у грудні 1989 р. З запізненням відбулася установча конференція крайового осередку Руху у Сумах (червень 1990 р.). Цікавою виявилася ситуація у Краматорську, де населення відстоювало ідею створення альтернативної до НРУ організації, так би мовити, інтєрруху. Нелегким було становлення рухівського осередку в Одесі. Коли там мала зібратися установча конференція НРУ, раптом почали виникати певні труднощі із приміщенням [222, с. 39]. В кінцевому результаті конференцію просто не дозволили проводити.

У другому номері газети харківських анархо-синдикалістів «Набат» (вересень 1989 року) було опубліковано заяву оргкомітету Харківського народно-демократичного фронту, який був створений членами Харківської регіональної організації НРУ, що вийшли із складу Руху [224, с. 92]. За їхніми словами, НРУ занадто акцентував увагу на проблемах української нації та при цьому достатньо не враховував особливості розвитку різних регіонів України де проживало багато інших національностей.

Яскравим свідченням нерівномірності впливу НРУ в різних регіонах України стала й передплата друкованого органу Руху «Народної газети». Так, на час проведення Другого Всеукраїнського з'їзду НРУ п'ять західних областей дали стільки передплати, як двадцять східних [18, арк. 51]. НРУ не міг сподіватися на успіх в Східній і Південній частині України, окрім цього, в цих зрусифікованих регіонах Рух сприймався як «націоналістська» організація, яка тільки і мріє, щоб від'єднатися від «братерської сім'ї народів» [330, с. 52].

Однак, незважаючи на нерівномірність географічного поширення рухівських осередків та розвиток національно-демократичного руху в різних регіонах України, за десять місяців 1989 р. Народним Рухом в різних куточках республіки було проведено 927 масових заходів, у яких взяло участь понад 500 тис. осіб [1, арк. 143]. Передовим центром активізації народних мас став Київ. 2 липня 1989 р., в неділю, після установчої конференції Київської регіональної організації НРУ та обрання нового складу Координаційної Ради з ініціативи Руху відбулася велична маніфестація за участю 10 тис. осіб. Учасники мітингу з синьо-жовтими національними прапорами та тризубами здійснили похід до пам'ятника Т. Шевченку перед Київським університетом, де студенти співали національний гімн України та патріотичні пісні. Установчі збори НРУ, що проходили 8–10 вересня 1989 року в м. Києві, теж закінчилися десятитисячним мітингом та демонстрацією, яка під синьо-жовтими прапорами пройшла центром міста до пам'ятника Т. Шевченку [25, арк. 198].

НРУ вважав одним із своїх головних завдань відродити й поновити у правах давню українську національну символіку – синьо-жовтий прапор та герб – тризуб.

В резолюції Першого Всеукраїнського з'їзду Руху «Про національну символіку» вказано, що українська синьо-жовта сполука є однією з найстародавніших серед сучасних прапорних кольорів і бере свій початок від перших київських князів, виступає в гербі Галицько-Волинського князівства XIII ст., що зображував золотого лева на синьому тлі [136, с. 394]. Синьо-жовті барви були символом боротьби українців за національні й соціальні права доби козацтва, періоду революційних подій 1917–1918 рр. У 20-ті роки XX ст. зі встановленням в СРСР антинародного тоталітарного режиму з запровадженням системи державного терору, знищенням національної свідомості та історичних традицій українська національна символіка безпідставно і науково необґрунтовано почала трактуватись як націоналістична, зазнавала всіляких утисків і була несправедливо вилучена з історико-культурної спадщини українського народу.

Виходячи з цього НРУ велику увагу в своїй пропагандистській роботі приділяв проблемі збереження та вшанування національної символіки. Тому й не дивно, що більшість мітингів з ініціативи Руху проходили під жовто-блакитними стягами, особливо у Львівській, Івано-Франківській, Рівненській, Волинській, Хмельницькій, Чернівецькій, Тернопільській та інших областях [263, с. 105].

Вперше синьо-жовті прапори замайоріли на мітингу 26 квітня 1989 р., який відбувся на львівській площі Ринок [120, с. 65]. Цікавим виявився випадок й в с. Добряни Стрийського району, що на Львівщині, де національно-демократичними силами, всупереч радянським законам, було скинуто зі щогли державний прапор УРСР [54, арк. 57].

В інформації про виконання постанови ЦК Компартії України «Про деякі тенденції в розвитку політичної обстановки в республіці» від 6 травня 1989 року вказувалося, що під час проведення несанкціонованих мітингів в Івано-Франківську, Калуші, Долині, Коломиї та інших містах Івано-Франківщини також мали місце відверто націоналістичні прояви, зокрема спалювання державних прапорів, вивішування синьо-жовтої символіки в людних місцях [44, арк. 67], підняття українського національного прапора на найвищу вершину

Карпат г. Говерлу [73]. За цих обставин секретар Івано-Франківського обкому Компартії України І. Посторонко зауважив, що граючи на емоціях людей, лідери окремих самодіяльних громадських утворень намагаються всіма силами розпалювати серед населення антигромадські, а подекуди й антирадянські настрої під синьо-жовтими стягами [24, арк. 68].

Критики з боку правлячої верхівки зазнали й рухівці Харкова, які під час проведення регіональної установчої конференції НРУ 2 вересня 1989 р. більшістю голосів ухвалили використання національної символіки. За це було засуджено до 12 діб ув'язнення голову Спілки української молоді м. Харкова [337]. З погрозою покарання до обласного Управління внутрішніх справ був викликаний член Руху С. Сапеляк, який відстоював право України на повну політичну незалежність з усіма атрибутами влади. За використання національної символіки репресій та переслідувань зазнали члени Вінницької організації НРУ, зокрема викладачі Вінницького педінституту С. Буфлєєв, Д. Мискінський, В. Мулява, доцент Вінницького Політехнічного інституту П. Кутузов [337].

16 червня 1989 року на засіданні бюро Тернопільського обкому партії під час обговорення виконання постанови ЦК КПРС «Про подолання негативних тенденцій в діяльності деяких самодіяльних формувань» констатувалося, що на зборищах екстремістських елементів, зокрема НРУ, які регулярно проходять в Будинку творчих спілок м. Тернополя, огульно звинувачувалися партійні, радянські органи, обговорювалися провокаційні ідеї використання націоналістичної символіки, розповсюджувалися значки з надписом «Я – за Народний Рух», лунали вимоги вивішування жовто-блакитних прапорів [58, арк. 17]. «В г. Тернополе на Певчем поле все чаще проходят митинги неформалов. Кафедры общественных наук молчат, учителя школ уже смирились с Рухом, школьники вместо пионерских галстуков носят тризубцы и желто-блакитные значки...» [59, арк. 119]. В такій ситуації завідувач ідеологічним відділом Тернопільського обкому КПУ М. Ониськів звернувся з наказом до

правоохоронних органів області не допускати використання національної символіки на громадських зібраннях та мітингах [56, арк. 46].

Не дивлячись на вжиті упереджувальні заходи, 21 травня 1989 року на Театральній площі м. Тернополя Л. Гороховський, Г. Петрук-Попик, М. Левицький, М. Куземко та інші члени Руху встановили синьо-жовті прапори, а 23 серпня цього ж року провели масовий вуличний похід з тризубом і синьо-жовтими стягами центром міста [68, арк. 19]. Такі дії Руху спонукали КПРС задуматися над тим, що саме заставляє людей підтримувати програмні дії НРУ.

Не можна обминути той факт, що національна символіка пропагувалася демократичними силами і східного регіону республіки. Так, 2 вересня 1989 р. у Донецьку з ініціативи Народного Руху України в Зеленому театрі парку ім. Щербакова було проведено мітинг (до 5 тис. чол.), присвячений обговоренню законопроекту про вибори до Верховної Ради УРСР, на якому були підняті синьо-жовті полотнища [336].

Поряд із цими подіями тривали і інші акції. Однією з таких був мітинг-літургія, організований членами Вінницької крайової організації НРУ 17 червня 1990 р. Виступаючи на ньому депутат Народної Ради А. Зінченко, асистент кафедри філософії Вінницького державного педагогічного університету Л. Мислінський внесли пропозицію, щоб слідом за Львівською і Тернопільською радами звернутися до місцевого облвиконкому з проханням затвердити синьо-жовтий прапор як національний символ [201, с. 21]. В кінцевому результаті ця ідея була підтримана мітингуючими одногolosно.

Істотним продовженням таких подій стала акція урочистого підняття 21 жовтня 1990 р. національного прапору у м. Вінниці. Прапор був освячений у Преображенському соборі священниками Української Православної церкви Московського Патріархату, Римо-католицької та Греко-католицької церков, після чого силами місцевого осередку НРУ в урочистій ході понесений на площу перед міськвиконкомом.

В даний час своєю активністю відмітилася й Чернівецька крайова організація НРУ, яка 28 червня 1990 р. разом із товариствами української

мови ім. Т. Шевченка, румунської культури ім. М. Емінеску провела «ланцюг єдності» проти тоталітаризму, що пройшов вулицями Леніна та Шевченка (всього близько 1000 чоловік). Учасники даного заходу тримали синьо-жовті, чорно-червоні полотнища, плакати з лозунгами, спрямованими проти партійних і державних органів [61, арк. 37]. Закликаючи чернівчан до непокори владним структурам, організатори мітингу виразили недовіру народним депутатам УРСР від Чернівецької області і запропонували звернутися до Л. Лук'яненка стати захисником інтересів громадян краю в Верховній Раді республіки.

Таким чином, мета вищезгаданих заходів Народного Руху була направлена на відродження національної свідомості і гідності українського народу, пропагування передових ідей національно-визвольного руху, програмових засад НРУ, українських демократичних партій та організацій [75].

Суспільно-політична ситуація в республіці, особливо в її західному регіоні, характеризувалася особливою складністю і надзвичайною напруженістю для офіційної влади. В резолюції загальних зборів комуністів Кельменецького району Чернівецької області відмічалось, що новоявлені політичні сили, зокрема НРУ видають себе захисниками інтересів і прав українського народу, відкрито рвуться до політичної влади, закликають до актів громадської непокори: «Розгортається екстремістська антикомуністична істерія, здійснюється пікетування приміщень партійних комітетів, цькування комуністів, фальсифікується роль КПРС» [62, арк. 36].

Завідувач ідеологічним відділом Тернопільського обкому Компартії України М. Ониськів 16 червня 1989 року повідомляв, що 4 червня 1989 року Рада осередку НРУ та Меморіалу провели несанкціонований мітинг, участь в якому взяло понад 500 учасників. У виступах М. Куземко, М. Пушкаря містилися твердження про панування партійної мафії, лунали відкриті заклики до органів прокуратури, КДБ і міліції боротися проти партійного апарату і бюрократів в рядах радянської влади [58, арк. 18]. Все частіше на масових заходах НРУ лунала критика КПР–КПУ, а також щораз голосніше брались під сумнів ідеї

ленінізму [287, с. 143]. З огляду на такі дії Руху керівні органи області наказували давати рішучу відсіч тим, хто намагався підірвати основи існуючого ладу, сіяти недовіру і ворожнечу поміж людьми, зокрема всім екстремістським елементам, які співпрацюють з НРУ [57, арк. 2].

З наведених вище фактів бачимо несприйняття компартійними органами діяльності крайових осередків Народного Руху. Особливо гостра ситуація спостерігалася в західному регіоні України, де рухівці впевнено стояли на позиціях відродження незалежної національної держави, виключення з Конституції СРСР статті шостої про керівну роль КПРС, створення багатопартійної системи, запровадження національно-територіального принципу формування радянської армії, затвердження національної символіки: державного синьо-жовтого прапора, герба – тризуба, гімну – «Ще не вмерла Україна» [58, арк. 7].

Все активніше представниками НРУ, Української республіканської партії та інших опозиційних до КПРС структур в республіці велася боротьба із представниками місцевої влади під лозунгами «За вільну, соборну самостійну Україну», «національне відродження» [28, арк. 58]. Прагнення населення до якнайскоріших радикальних змін партійної системи засвідчили масові мітинги, що пройшли в Житомирі під гаслами «Ради без комуністів – і до незалежної України». 11 лютого 1990 р. з ініціативи НРУ у м. Києві відбувся новий мітинг на тему: «Яких змін ми хочемо?», що носив характер рішучої недовіри політиці КПРС–КПУ.

Про підтримку Народним Рухом ідеї незалежності України свідчить заява відповідального організатора відділу партійної і кадрової роботи Тернопільського обкому Компартії України Ю. Калимника, в якій зазначається: «Как видно из выступлений лидеров Руха, в том числе в зарубежных средствах массовой информации, политическая направленность будущей партии «Рух», её политика будет направляться против федерации союзного государства, на полный разрыв Украины с Союзом ССР» [59, арк. 120]. Отож, партійні структури вбачали в НРУ головну небезпеку особистому пануванню.

Під час проведення конференції Чернівецької обласної комсомольської організації 23 грудня 1989 р. перший секретар обкому ЛКСМУ П. Луців зауважив, що Народний Рух України проявив деструктивне відношення до органів влади і цим самим поставив компартію в принципово нові умови діяльності [63, арк. 11]. В зв'язку з цим пленум обкому комсомолу зобов'язував молодь вести рішучу боротьбу з антисоціалістичними проявами, екстремізмом, які можуть викликати небажані конфлікти на політичному, релігійному, культурному ґрунті [64, арк. 10].

Аналогічні події мали місце і на Півдні України. Так, «Демократичний блок» м. Одеси, в якому об'єдналися Рух, Меморіал, «Південна громада» та інші формування, щоб скомпрометувати партійне керівництво, провів несанкціоновані мітинги, на яких вимагав відставки всіх керівників обкому партії, персонально секретарів обкому партії Г. Крючкова, Н. Снігірьова, Р. Боделана [52, арк. 17]. З метою дискредитації владних структур 25 лютого 1990 р. членами НРУ та інших неформальних об'єднань м. Одеси біля обласного комітету партії був проведений наступний черговий мітинг, на який прибуло близько ста активістів НРУ м. Києва [53, арк. 18]. З цього приводу Одеський обком Компартії України зазначав: «В среде национально-культурных обществ в республике растет интерес к программам оппозиционных партий и движений, которые действуют в Украинской ССР. В отдельных из них наметился отход от культурологических целей, стремление стать на путь конфронтации с партийными органами, некоторые втягиваются в деструктивные акции Руха, других политических партий. Это относится к деятельности республиканского и местных обществ польской культуры, общества украинского языка Т. Шевченко, «Південна громада» (г. Одесса), Кирилла и Мефодия (г. Болград), общества бессарабских молдаван (г. Измаил). Они подвергаются значительному давлению со стороны Руха, УРП и других возникших политических партий, которые пытаются претендовать на роль политического лидера, стремятся продвинуть своих сторонников в руководящие органы обществ, навязать свои программные установки, изолировать и скомпрометировать тех руководителей объединений,

которые поддерживают политический курс Компартии Украины» [45, арк. 18]. Враховуючи ці факти партійні комітети області вважали за потрібне глибоко вивчити передвиборні програми можливих кандидатів від Руху, критично оцінити їхні позиції, викрити декларативний, на їх думку, характер створених програм, їх націоналістичну екстремістську спрямованість, сепаратистські ідеї виходу України із складу СРСР [58, арк. 7].

Відмічаючи те, що влада намагалася боротись проти наростаючої мітингової стихії не лише заборонами, а й адресними репресивними заходами (так званими «мікрорепресіями»), С. Бондаренко подає дані, за якими з січня по листопад 1989 р. за участь у вищезгаданих акціях, або ж через належність до НРУ, до адміністративної відповідальності було притягнуто понад 800 осіб, а також зафіксовано 63 випадки арештів, виклики у прокуратуру, факти побоїв, залякування, тиску на громадян тощо [212, с. 101].

Багато ображених і скривджених партійною системою людей вбачали в Русі свою надію, противагу компартійному свавіллю, через це зверталися до рухівських організацій з проханням допомогти їм чи то знайти репресованих родичів, чи захистити від переслідувань з боку владних структур, добитися правди в судах. На Других зборах Руху говорилось, що юридичний відділ НРУ за пройдений час розглянув 240 скарг і допоміг виграти кілька справ по несправедливому звільненню з роботи активістів Руху [129, с. 82]. Застосування силового тиску на НРУ, репресивних методів з боку КПУ підштовхнули голову Руху І. Драча звернутися 10 листопада 1989 року до першого секретаря ЦК Компартії України В. Івашка з листом, у якому відмічалися перепони, що чинилися прихильникам НРУ в багатьох регіонах республіки під час проведення різного роду заходів, створення крайових осередків організації. При цьому зазначалися факти побиття рухівських активістів, дискредитація організації в пресі тощо [1, арк. 42]. Закінчувався лист песимістичними судженнями можливості подальшої співпраці НРУ з радянсько-комуністичними структурами.

Незважаючи на утиски з боку влади, політичні заходи Руху все ж таки відіграли роль каталізатора демократичних змін зазначеного періоду, сформували

свою радикальністю відданість ідеї суверенної, незалежної України. Багатолюдні мітинги, виступи на них колишніх дисидентів та політв'язнів спонукали мільйони українців до переосмислення свого минулого – це значно підірвало авторитет партійного керівництва республіки [86]. У колись могутньої Компартії України появилися перші ознаки розколу, розпочався процес стихійного виходу з лав КПРС.

В газеті «За вільну Україну» – органі Львівської обласної Ради народних депутатів, 18 жовтня 1990 року було опубліковано рішення президії Львівської обласної Ради, в якому вказувалося: «Призываем тех коммунистов, кому дороги национальные интересы, честь и достоинство человека, отмежеваться от продажного и преступного руководства Компартии Украины, по вине которого наша богатая республика доведена до нищеты, развала и духовного опустошения, в знак протеста выйти из рядов КПСС и таким образом способствовать роспуску партийных организаций по месту работы» [41, арк. 13]. Так, в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях за шість місяців 1990 року з партії вийшло партійних керівників різних рангів відповідно 120, 1983, 136 чоловік [29, арк. 21]. Аналогічною була ситуація і в Одеському регіоні. Якщо за весь 1989 рік партію покинуло 598 членів, то в 1990 році їх кількість збільшилася до 8201, що склало 4,8 % від загальної кількості комуністів в Одеській області [49, арк. 13]. Оцінюючи дану суспільно-політичну ситуацію в місті, Одеський обком Компартії України наголошував: «Экстремистски настроенные элементы претендуют на политическое лидерство, наносят удар по авторитету КПСС» [50, арк. 82]. В службовій записці Чернівецького обкому Компартії України від 5 грудня 1990 року теж йшла мова про те, що лідери опозиції, зокрема НРУ, не приховують, що заборона і розпуск КПРС є однією з головних їхніх цілей [61, арк. 78].

Відзначимо, що на Донбасі, як і в західних регіонах України, також розгорталися антикомуністичні акції, чинився тиск на парткомітети з метою виведення їх за межі підприємств. У регіоні посилювався вихід з рядів Компартії України. Якщо у 1989 р. в м. Луганську здали партбілети 380 осіб, то за 8 місяців

1990 р. – 1660, в окремих випадках навіть розформовувалися парторганізації через вихід комуністів з партії [198, с. 13]. Щоб і надалі дискредитувати КПУ, Народний Рух активно направляв свої сили на національно-державне відродження Донбаського краю і цим самим прискорював наближення незалежності України. З цією метою представники «Народної Ради», за активної участі рухівців, розподілили шахтарські міста між собою, чим спровокували опір компартійних структур, які 20 жовтня 1990 р. створили альтернативну крайовій організації НРУ обласну організацію «Демократичний Рух».

Потрібно відмітити, що Рух не був єдиним організатором демократичних виступів, які відбувалися в Україні. Особливість політичної ситуації в Донбасі полягала в тому, що, на відміну від інших регіонів України, найбільше впливовою опозиційною силою у 1989–1991 рр. була не організація НРУ, а шахтарський страйковий рух. Населення шахтарських міст і селищ Донецької області втратило віру в позитивні результати перебудови, здатність керівництва країни і республіки, радянських органів змінити ситуацію на краще.

Виступаючи проти привілейованого становища Комуністичної партії, у липні 1990 року 250 тис. робітників міст Донецька і Дніпропетровська провели масовий страйк. Спочатку вони не вважали себе союзниками Руху, який видався їм занадто «націоналістичним», втім, із часом, завдяки впливу національно свідоміших гірників із Львівської області (Червонограда) стало зрозумілим, що в них є спільні інтереси. Як результат, у 1991 р. настрої робітників Донбасу швидко змінилися на користь української суверенності, доказом чого стали численні мітинги з вимогами до керівництва країни визнати державний суверенітет та незалежність України [21, арк. 34].

Зважаючи на такі обставини, Донецький обком КПУ звернувся до всіх шахтарів Донбасу припинити масові страйки: «Не верьте провокаторам – крикунам, которые преднамеренно вводят вас всех в беду. Это НРУ – бандеровцы, которые в свое время не смогли взять власть с оружием, так теперь берут власть своей болтовней и обманом» [16, арк. 79]. Однак усвідомлюючи те, що СРСР

експлуатує Донбас, шахтарі краю все більш впевнено відстоювали право України на незалежне існування. Журналісти-очевидці шахтарського страйку – так оцінили зміни суспільної свідомості у регіоні: «Як це не дивно, але сьогодні шахтарські колективи стали головними носіями ідеї нашої незалежності. За кілька тижнів Донбас українізувався так, що львів'яни, на мою думку, ризикують втратити пальму першості у національно-визвольному русі» [198, с. 15].

В умовах зростаючої активності профспілкового і шахтарського руху Донбасу націонал-демократи демонстрували підтримку робітничих вимог з ціллю поширення на Схід України національної ідеології. Так, на мітингу 8 липня 1990 р. в Полтавській області Л. Лук'яненко, О. Шевченко, І. Заєць закликали до проведення 11 липня 1990 р. політичного страйку на підтримку шахтарів Донбасу. Свідченням відродження національної свідомості та спроб єднання Сходу та Заходу України стало «Звернення до західноукраїнського регіону» страйкому шахти ім. О. Стаханова [198, с. 15]. У ньому шахтарі закликали галичан підтримати страйк і декларували, що боротимуться за свободу України, за її реальний суверенітет, за волю борців-патріотів Хмари, Ратушного, Батолкіна та інших.

Отож, в часи відродження української державності 1989–1991 рр. НРУ сприяв демократизації, національно-патріотичному відродженню населення Донбаського краю та прискорював процес становлення демократичної, правової, незалежної України.

Важливим кроком на шляху відродження національної державності стали спроби НРУ організувати в Києві 31 березня 1990 року мітинг на підтримку прийнятих рішень Верховної Ради Литовської РСР, що проголошували незалежність Литви і скасовували Конституцію СРСР в межах республіки [253, с. 62]. У даній ситуації НРУ створював комітети допомоги, в яких працювали і прибулі з Литви координатори, проводив різного роду акції-протести, робітничі зібрання, збір коштів і медикаментів для литовських товаришів. Як свідчать документи, тільки на одному мітингу в Києві для цих цілей було зібрано 24 тис. карбованців [129, с. 60]. Пригадуючи тогочасну

ситуацію, Голова Координаційної ради Руху Микола Поровський зазначив: «Коли я приїхав у справі координації деблокуючих дій до Вільнюса і привіз ці гроші в штаб «Саюдісу», то застав там ще десятки кур'єрів з міст України, які привезли поміч Литві. Із західного регіону в блоковану Литву проривались різними шляхами цистерни з паливом, автопоїзди з медикаментами, із Східної України теж різними шляхами відправляли запчастини й сировину для промисловості» [129, с. 60]. За таких обставин, виражаючи свою стурбованість діями НРУ, партійні органи констатували, що мета такої поведінки Руху полягала не в намаганні допомогти нормалізувати становище в Литовській РСР, а в створенні ситуації, в якій нібито народ України підтримує сепаратистські плани Верховної Ради Литви [42, арк. 67]. Однак НРУ неухильно відстоював продемонстровану позицію.

Таким чином, аналізуючи вищесказане, можна дійти висновків, що практично всі політичні заходи НРУ були спрямовані на боротьбу за державну незалежність, відродження української нації. Через агітацію, пропаганду та проведення різного роду акцій НРУ перетворював українця з «покірного раба» на громадянина – це робило перебудову більш безповоротною, а ідею самостійної України – загальноприйнятною [117, с. 149]. Політичні заходи Народного Руху України відігравали роль каталізатора демократичних змін зазначеного періоду, сформували своєю радикальністю відданість ідеї суверенної, незалежної України.

3.1.2. Культурно-просвітницька діяльність НРУ. Одним із найважливіших чинників багатогранного і різноманітного за своїми проявами відродження української державності в діяльності Народного Руху України був процес розширення культурного фонду народу, включення до нього історичної спадщини, повернення до скарбниці нашої історії українських національних пам'ятних дат, активне відновлення забутих або раніше заборонених духовних цінностей, надбань минулих поколінь [206]. Саме така практична діяльність НРУ стала джерелом українського державотворення [214].

Так, 9 вересня 1989 р. після другого дня засідання Установчого з'їзду НРУ, силами рухівського активу відбулося покладання вінка на могилу Михайла Грушевського в день його народження [129, с. 147]. Велику і справді сподвижницьку роботу виконано Коломийською територіальною організацією НРУ «Покуття». На початку листопада цього ж року Народним Рухом було відновлено могилу Українських січових стрільців на цвинтарі м. Коломиї, 10 листопада організовано публічну лекцію про Західноукраїнську Народну Республіку за участю науковців М. Драка (Львів) та П. Арсенича (Івано-Франківськ), а вже у пізніший період – 7–9 січня 1990 р. ця ж організація НРУ провела благодійну коляду зі збором коштів на спорудження у м. Коломиї пам'ятника Тарасу Шевченку [276, с. 6].

Про зацікавленість рухівцями постагтю Т. Шевченка свідчать численні заходи НРУ по вшанування пам'яті поета. Так, 8 жовтня 1989 року осередок НРУ с. Орлівець Снятинського району Івано-Франківської області висипав могилу і встановив на ній погруддя Т. Шевченка, а 1 листопада над нею замаюрів синьо-жовтий прапор [328, с. 37]. Під час святкування першої річниці прийняття Декларації про державний суверенітет України квіти до пам'ятника провідника ідеї незалежності Т. Шевченка поклали члени Одеської крайової організації НРУ, чим засвідчили зростання національної свідомості Півдня України [316].

Задля єднання Наддніпрянщини і Галичини Львівська крайова організація НРУ, обласний спортивний комітет, Українська спортивна асоціація провели шевченківський надмарафонський пробіг Канів – Львів, мета якого полягала в принесенні горстки землі з Тарасової гори до Львова на закладку пам'ятника Тарасу Шевченку. Загальна відстань пробігу склала 750 км, тривалість – 7 днів (з 16 по 22 червня 1991 р.) [69]. Таким чином, відроджуючи пам'ять про геніального поета, Народний Рух України все свідоміше ставав на шлях боротьби за державну незалежність Батьківщини.

Серед низки агітаційно-пропагандистських заходів НРУ, безумовно, найвеличнішим став «живий ланцюг» між Києвом та Львовом, проведення якого було запропоноване Рухом 3 грудня 1989 р. на трьохтисячному мітингу у Києві з

нагоди відзначення 71-ї річниці об'єднання в єдину державу 22 січня 1919 р. Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. Усвідомлюючи актуальність гасла єдності України, рухівці наголошували: «Як і наш головний мозок складається із двох півкуль, і жодна з них не може існувати сама по собі, а тільки у взаємодії вони дають належний результат, так само й Україна в цілості, соборна має силу і перспективу для повноцінного розвитку» [324].

Визначаючи Акт Злуки як подію визначного значення в історії українського народу, в його прагненні жити в одній суверенній державі, сесія Великої Ради Руху ухвалила: починаючи з січня 1990 року по всій Україні відзначати день 22 січня як День Соборності України; на честь свята провести ряд заходів, зокрема 13 січня скликати спеціальну сесію Великої Ради НРУ в м. Києві за участю делегацій від усіх крайових осередків НРУ; 20 січня 1990 р. організувати «живий ланцюг» від Львова до Києва як символ єдності українського народу; усім демократичним організаціям провести широку пропагандистську кампанію по роз'ясненню значення Акту Злуки ЗУНР та УНР [8, арк. 63].

Проведенню даного свята передувала клопітка робота. С. Бондаренко відзначає, що Секретаріат НРУ підготував значну кількість листівок, повідомлень в пресі та на радіо, розробив детальний план, скопіював карти, підготував тисячі примірників газет, журналів та іншої літератури, забезпечив автобусами учасників акції з Києва та делегації крайових організацій зі Сходу України [212, с. 111].

У неділю, 21 січня о 12 годині постав «живий ланцюг» єднання між колишніми столицями двох Українських держав – Києвом та Львовом. Він пролягав від Києва через Житомир і Новоград-Волинський, Корець і Рівне, Лубно і Броди аж до Львова й Івано-Франківська: «За руки трималися люди різних професій, різних поглядів і національностей, безпартійні й комуністи, православні і греко-католики, віруючі і невіруючі» [222, с. 84]. У проведенні цього свята взяло участь від 450 тис. осіб до 1 млн. учасників [212, с. 146].

Газета «Час Руху» вже в 2008 році повідомляла, що «Ланцюг Злуки» між Києвом та Львовом 22 січня 1990 року лишився у новітній історії України прикладом першої масової маніфестації національної єдності в масштабах, практично, усієї України. Приурочений до Дня Соборності в умовах тотального комуністичного контролю над засобами масової інформації, цей акт громадянського спротиву радянській окупації, яким він був насправді, перевершив найоптимістичніші очікування – сотні тисяч співвітчизників, щоб узяти участь в акції, автобусами та на особистих авто прибували до місця проведення «Ланцюга Злуки» з регіонів, що територіально не вписувалися в сценарій свята. Донбас, Буковина, Крим, Закарпаття, Запоріжжя, Поділля і Слобожанщина – штандарти з історичними гербами цих земель можна було спостерігати по всій трасі. Народ підняло передчуття змін, раптова згадка про раніше замовчувані сторінки власної історії, гордість за синьо-жовтий прапор, тризуб і гімн [294].

Ю. Діденко, голова Миколаївського НРУ, так оцінив цю подію: «Славні історичні сторінки нагадували тернистий шлях до соборної Української держави, що проліг від Софіївського майдану до «Ланцюга Злуки», у якому, взявшись за руки, об'єдналися мільйони українців. В єдиному пориві вони повірили в українську ідею – ідею соборності і єдності нашої держави» [240].

За даними, які наводить С. Бондаренко, на території Львівської, Івано-Франківської, Рівненської, Житомирської, Волинської областей та міста Києва у рамках «живого ланцюга» було проведено 30 мітингів, у яких взяло участь близько 95 тис. осіб [212, с. 111]. Основною метою даних заходів стала ідея увіковічення пам'яті Акту об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу та заклик реалізувати невід'ємне право України на самостійне існування.

Ставлячи за мету відродження державної і національної свідомості народу на Сході і Півдні України, Координаційна рада НРУ весь час вела пошук цікавих форм і методів роботи, спрямованих на залучення до участі в політичному житті, національно-культурному відродженні якомога ширших верств населення. Як зазначив голова Координаційної Ради Руху М. Поровський, «Ми шукали форми

для просування нашого активу на Схід, прилучення молоді до процесу державного відродження й діяльності організації» [128, с. 60].

Для розгортання, пропаганди цього напрямку на початку серпня (5–7 серпня) 1990 р. на Нікопольщині та у Запоріжжі Народним Рухом була організована масштабна акція святкування 500-річчя запорізького козацтва. Групи людей пройшли всю Україну з краю в край і зійшлися в серпні на Нікопольщині, щоб поклонитися світлій пам'яті українського козацтва. І хоч знову був опір обласної влади, спроби блокування, – все ж дана акція сколихнула Південь України. За програмою святкування «Днів козацької слави» 3–5 серпня 1990 року Народним Рухом планувалося провести наступні заходи: 2 серпня – зустріч делегацій та їх розташування на узбережжі Олексіївської затоки Дніпра, 3 серпня – передбачалося урочисте відкриття свята «Днів козацької слави» та проведення мітингу на честь кошового отамана Війська Запорізького Івана Сірка, піший похід колонами у місто Нікополь та Орджонікідзе, автомобільний похід до міста Марганця, 4 серпня – відкриття пам'ятних знаків на місці розміщення п'яти Січей, 5 серпня – відвідування історичних місць, зустріч із краєзнавцями, мітинг-клятва пам'яті козацтву, запалення свічок на могилі Івана Сірка та великої ватри [26, арк. 140].

Як стверджував перший заступник завідуючого ідеологічним відділом Івано-Франківського обкому Компартії України М. Бабій, цей масовий похід, метою якого, як заявляли рухівці, було зміцнення єдності українського народу, проходив трьома шляхами: південним, що формувався в Івано-Франківській та Тернопільській областях, центральним – у Львівській, північним – у Рівненській та Київській [26, арк. 139]. На святкуванні були присутні біля 50 народних депутатів УРСР, серед них, М. Горинь, І. Драч, М. Пороський, Д. Павличко, Л. Танюк, В. Яворівський, представники української діаспори Австралії, США, Швеції, Канади, Польщі, Франції. Всього до святкування було залучено: в Запоріжжі 100 тис. чоловік, в Дніпропетровську, Нікополі, Марганці, Орджонікідзе приблизно 15 тис. осіб [26, арк. 269]. Найчисельнішими серед делегацій, що перебували на Дніпропетровщині, були львівська (1600 осіб),

тернопільська (1450 осіб) та івано-франківська (2300 осіб) [30, арк. 44]. Остання для фінансування даного заходу зібрала 12 тис. карбованців добровільних пожертвувань.

Дана крайова організація НРУ проводила активну агітаційно-пропагандистську роботу: формувала списки учасників «Днів козацької слави», готувала відправку груп від Прикарпаття, які вирушили трьома маршрутами. Перший маршрут організувала Коломийська районна організація НРУ, до якої ввійшли Косівська, Снятинська, Верховинська, Кутська територіальні організації Руху; другий маршрут очолили Калушська і Галицька районні організації НРУ, до яких підключилися Долинська, Рожнятівська, Рогатинська організації Руху; третій маршрут організувала Івано-Франківська міська організація НРУ за активної участі Тисменицької, Богородчанської, Городенківської, Тлумацької, Надвірнянської територіальних організацій Руху [74]. Саме вищезгадані делегації визначали тональність, ідейну спрямованість даного свята.

Святкування Народним Рухом Днів козацької слави проходило і під Пилявою та Жовтими Водами. Великі історико-просвітницькі акції під Берестечком, Батурином, в Лубнах і Хотині мали великий вплив на підняття національної самосвідомості українського народу.

Рух і Товариство української мови ім. Тараса Шевченка під керівництвом Івана Драча провели у Нікополі науково-практичну конференцію на тему «500-річчя заснування Запорізької Січі і сучасність». На наступний день, за сприяння НРУ, священики Української автокефальної церкви на могилі Івана Сірка відслужили панахиду. Головною темою виступів народних депутатів під час даного заходу стала ідея повної незалежності України. Так, Д. Павличко, наприклад, заявив, що українці вперше прийшли до стану, коли «без зброї можна вибороти вільну Україну» [26, арк. 270].

Потрібно відзначити, що з ініціативи Української спортивної асоціації, Львівського облспорткомітету, Львівської крайової організації Народного Руху з 26 липня по 4 серпня 1991 року відбувся легкоатлетичний надмарафонський пробіг «Шляхами Петра Сагайдачного», який став складовою частиною

Всеукраїнського культурологічного походу «Козацькими шляхами» і був присвячений 500-річчю Запорізького козацтва. Загальна відстань пробігу становила 900 км, тривалість – 10 днів. Маршрут проходив по Волинській, Львівській, Тернопільській, Хмельницькій, Вінницькій, Кіровоградській та Дніпропетровській областях. Головною метою даного заходу демократичних сил стало відродження традицій і розуміння історії, культури та ідеї козацтва, розвиток патріотичного самоусвідомлення національної гідності українського народу, пропагування здорового способу життя [70].

Влітку 1991 року силами НРУ Івано-Франківщини був проведений ряд тематичних заходів, зокрема: 5–9 червня – фестиваль козацької пісні на Хортиці, 15–16 червня – відзначення 216-ї річниці зруйнування Січі [71]. З метою пробудження національної свідомості, ознайомлення населення з історією, культурою рідного краю, в рамках акцій, присвячених 500-річчю заснування Запорізької Січі, осередки НРУ Чернівецької області з 21 по 26 липня 1990 р. провели похід активістів по селах області. В зв'язку з цим ідеологічний відділ обкому КПУ вважав за необхідне доручити райкомам партії вжити заходів по припиненню надання автотранспорту прихильникам НРУ, створити в кожному селі групи активу на чолі з головою сільради для протидії учасникам походу, організувати численні відгуки сільського населення в засобах масової інформації на заходи Руху та направити їх на адресу обласних газет, облтелерадіокомітетів [61, арк. 43]. Однак такі настанови партійного керівництва не зупинили прагнення НРУ сприяти активізації народних мас в боротьбі за незалежність України.

Виступаючи на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці створення Народного Руху України (7 вересня 1994 р.), Ю. Діденко, голова Миколаївської організації НРУ, підкреслив, що Рух весь час вів значну просвітницьку роботу [239]. Так, у 1991 році на теренах Миколаївщини Рух організував похід «Буг – козацька річка», в якому нарівні з членами Руху взяли участь представники української діаспори США та Канади. Цей похід протягнувся від м. Первомайська по річці Південний Буг до м. Миколаєва і завершився на могилі славного

кошового отамана Війська Запорізького Івана Сірка в с. Капулівка на Січеславщині (Дніпропетровщина).

З метою пропаганди історичних знань Рух розгорнув свою діяльність й на Сході України. В Дні 500-річчя козацтва Донецька крайова організація НРУ та товариство «Просвіта» помістили в місцевій газеті «Город» копію карти козацьких запорізьких земель від 1746 року [23, арк. 1]. Під час проведення даного свята відзначилася й Полтавська крайова організація НРУ, яка разом із Товариством української мови ім. Т. Шевченка 6 липня 1991 р. організувала науково-практичну конференцію на тему «Полтавська битва та її наслідки для України», а на наступний день запросила полтавчан до Успенської дзвіниці, де було встановлено і освячено Хрест пам'яті загиблих козаків [22, арк. 1].

Велика робота велась у цілому ряді районних ланок Руху в справі пропаганди української історії. Задля відродження державної незалежності Батьківщини членами Руху західних областей України доволі активно проводилося вшанування пам'яті воїнів ОУН–УПА, які в свідомості рухівців стали могутньою силою, що послідовно протистояла більшовицьким і нацистським загарбникам [44, арк. 26]. Так, 9 вересня 1990 року делегація Коломийської територіальної організації НРУ «Покуття» взяла активну участь в освяченні могил загиблих воїнів УПА у с. Новий Загорів на Волині [276, с. 16].

Тисменицька районна організація НРУ, що на Івано-Франківщині, теж доклала чималих зусиль для відродження пам'яті героїв національно-визвольних змагань 1940–1950-х рр. День 2 вересня 1990 року став особливо пам'ятним для мешканців та членів Руху с. Клубівці. На освячення відновленої могили загиблим борцям зібралася вся громада, гості з навколишніх сіл, районного й обласного центру. Вперше могилу висипано в 1941 році, коли була проголошена незалежна Українська держава. Тоді вона символічно увіковічувала пам'ять жертв сталінських репресій 1940–1941 рр., яких зазнали члени підпільної Організації українських націоналістів – Д. Досюк (керівник), М. Левандовський, Ф. Лещук, О. Качурак, М. Палагіцький, С. Портуняк, І. Рекетчук, В. Савчук, І. Старчук та ін. [298, с. 44]. Після війни, в 1945 р., могилу було зруйновано, але не знищено

живу пам'ять героїв. Вже через 45 років над її відновленням працювали не тільки члени сільського осередку НРУ (хоч вони були ініціаторами цього), ТУМ, але й похилі віком люди, які висипали її ще в 1941 р., діти і внуки репресованих та загиблих воїнів, усі свідомі і патріотично налаштовані громадяни.

Плідна робота рухівців проходила і в багатьох інших селах Тисменицького району. Силами осередку НРУ с. Братківці при активній підтримці виконкому сільської ради (голова Микола Олесюк), педагогічного колективу (директор Михайло Адамчук) було насипано символічну могилу «Полеглим за волю України», яку освячено 12 серпня 1990 року. Для цього наполегливо працювали активісти Руху Іван Жирак, Михайло Ільків, Василь Олесюк, Мирослав Ремський, Роман Тимчук, Володимир Федорів, Василь Ярош, депутати та члени виконкому Володимир Качур, Ярослав Присяжнюк, Богдан Яковишин та багато жителів села [298, с. 32].

Організація Народного Руху с. Дружів під назвою «Відродження» в 1990 році впорядкувала могили чотирьох вояків УПА, котрі полягли в нерівному бою за волю України. В цьому заході взяли активну участь рухівці Коломийщини, які після церковної панахиди виступили з концертом патріотичних пісень [328, с. 168]. Також силами НРУ Івано-Франківщини проводився збір пожертвувань на спорудження меморіального комплексу, в якому мав розміщуватися музей повстанської армії та пам'ятник Степану Бандері [76].

13–14 квітня 1991 року в м. Івано-Франківську, в приміщенні музично-драматичного театру ім. І. Франка відбувся Другий Всеукраїнський з'їзд історико-просвітницького товариства «Меморіал». В його роботі взяло участь 305 делегатів, які представляли всі області України. Серед них були присутні представники НРУ, зокрема член головної Управи Руху В. Мулява. На з'їзді наголошувалося на необхідності переходу від простої фіксації даних про репресованих до створення книг, кіно-відеофільмів, музеїв та музейних кімнат, спеціальних туристичних маршрутів – «Тернові шляхи України», від реабілітації окремих осіб до реабілітації політичних рухів і течій, створення цвинтаря

знищених українських сіл [38, арк. 34]. З цього приводу секретар Львівського обкому Компартії України А. Сітарчук наголосив на тому, що Провід Руху розгорнув шалену кампанію за реабілітацію ОУН–УПА, розповсюдження ідеології націоналізму [42, арк. 110].

Зважаючи на такі дії Руху, Івано-Франківський обком КПУ також наголошував на тому, що представниками новостворених формувань розгорнута широка кампанія пропаганди націоналізму, реабілітації, ОУН– УПА: «Заперечується бандерівський терор, події того часу інтерпретуються як «національно-визвольний рух», а його учасники проголошуються «народними героями»» [38, арк. 6].

Велика робота НРУ велася з перейменування вулиць, майданів та установ культурно-розважального призначення. Так, Червоноградська районна організація Руху, що на Львівщині, де головою НРУ був В. Розлуцький, співпрацюючи з Товариством української мови ім. Т. Шевченка, «Просвітою», «Меморіалом», Союзом українок, Комітетом солдатських матерів, Спілкою офіцерів та Братством вояків УПА, успішно провела цілу низку політичних акцій, серед яких перейменування однієї із вулиць Червонограда на честь Степана Бандери [238, с. 36]. Рішенням президії Луцької міської ради народних депутатів від 18 грудня 1990 р. вулицю 50 років СРСР було перейменовано на Дубенську, Енгельса – на Рівненську, Радянську – на Лесі Українки, Пугачова – на Д. Галицького, а кінотеатру «Москва» повернуто попередню назву – «Промінь» [125].

Найактивніше проходив процес руйнації комуністичної ідеології на Івано-Франківщині. Станом на 17 квітня 1991 року в області, за підтримки Руху та інших демократичних сил, перейменовано 726 вулиць. Найбільше в Тисменецькому (104), Городенківському (67), Калуському (89), Косівському (51) районах [36, арк. 11]. Рухівцями Коломийщини теж піднімалися аналогічні питання і як результат було перейменовано всього 182 вулиці: вулицю Ярославського на вулицю А. Шептицького, Коперніка – на Є. Коновальця, Держинського – на Р. Шухевича та ін. [43, арк. 3]. В квітні місяці 1991 р. в

м. Тлумачі перейменовано вулицю Леніна на вулицю В. Винниченка, вулицю Жовтневу – на М. Грушевського; в м. Рогатині – площу Леніна на площу Роксолани, вулицю Леніна на вулицю Галицьку [43, арк.21, 12].

З огляду на це в політичній заяві пленуму Тернопільського обкому КПУ від 18 травня 1991 року наголошувалося на пропаганді Народним Рухом націоналістичних ідей та гасел [60, арк. 96]: «Шляхом нагнітання політичної напруги, розпалювання антикомуністичної істерії йдуть члени НРУ. Вони продовжують розвивати мітингову демагогію, виголошувати заклики, що ніяк не сприяють громадянській злагоді, намагаються створити образ ворога в особі комуністів. Свідченням цього є невиправдане перейменування вулиць, площ, демонтаж старих та спорудження нових пам'ятників діячам ОУН–УПА» [31, арк. 6].

Аналогічною була ситуація і на Сході України. Так, Донецький обком Компартії України зауважив, що все більшого розповсюдження отримують націоналістичні і сепаратистські тенденції, антикомунізм на теоретичному, політико-практичному і побутовому рівні [15, арк. 48]. Звертаючись до всього населення області, партійне керівництво зауважило, що з ініціативи Української республіканської партії, Спілки незалежної української молоді, «Демократичного руху», Народного Руху і деяких інших суспільно-політичних організацій все частіше розповсюджуються заклики демонтажу пам'ятників в Донецьку і ряді інших міст області, особливо пам'ятника В. Леніну, звільнюються місця для «героїв екстремістських сил» – Петлюри, Бандери [17, арк. 29]. Щоб запобігти цьому, Донецький обком КПУ організував пересувні фотовиставки під назвою «Свідчать і звинувачують документи», які мали на меті показати зв'язок бандерівщини з німецько-фашистськими загарбниками [14, арк. 30].

За висловом О. Бойка, такі обставини стали своєрідним приводом до початку неоголошеної «війни символів», яка передбачала політизовану заміну імен, знакових фігур та символічних назв альтернативними, з іншого боку – своєрідним політичним барометром, який віддзеркалював розклад сил та настрої суспільства [208, с. 44]. Саме від його реакції залежало, яким шляхом –

радикальним чи поміркованим просуватиметься подальша боротьба між офіційною владою та опозицією.

Успіх відродження та становлення української державності в більшості залежав від спроможності подолати відмінність в піднесенні національної самосвідомості, яка спостерігалася в різних регіонах республіки. З цього приводу крайові і районні організації НРУ здійснювали обмін досвідом роботи, намагалися поліпшити взаєморозуміння і контакти з громадянами Заходу, Сходу і Півдня України.

Для реалізації поставлених цілей Рух провів ряд конференцій. Так, 25 червня 1991 року в актовому залі Львівської крайової організації НРУ відбулася дводенна міжнародна наукова конференція під назвою «Національно-визвольна боротьба 20-х – 50-х років ХХ ст. в Україні», участь в якій взяли представники НРУ з різних регіонів України [339]. В останніх числах цього ж місяця пройшла ще одна наукова конференція – «Політичне становище і тактика Руху в сучасних умовах», на якій були присутні більше 180 представників 9 крайових організацій НРУ (Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Закарпатської, Буковинської, Волинської, Рівненської, Хмельницької, Вінницької), серед яких члени центрального Проводу Руху – Микола Порівський, Володимир Мулява, Олександр Лавринович [325]. Учасники конференції у вільній дискусії розглянули ряд питань присвячених, зокрема діяльності Руху в утвердженні суверенітету України, взаємодії з політичними партіями та громадськими організаціями, органами влади, формам роботи Руху в різних регіонах України.

Безумовно, велику увагу в своїй пропагандистській діяльності НРУ приділяв вихованню молоді. Проблеми формування молодіжної політики розглядалися на шести засіданнях Координаційної Ради, на багатьох (понад десять) тематичних нарадах Народного Руху України. Потрібно відмітити, що з допомогою НРУ зареєстрована перша організація «Пласту» та відкрита дитяча козацька школа в м. Києві, розповсюджено 100 тисяч Біблій українською мовою,

50 тисяч книг О. Субтельного «Україна. Історія» в школах та інших навчальних закладах Міносвіти [128, с. 54].

В січні 1991 року вперше силами НРУ було проведено масову акцію народної дипломатії. Із західного регіону більше 200 дитячих художніх груп здійснили виїзд з колядою на «Велику Україну», а зі східних і південних областей на Різдвяні свята на Захід поїхало близько 6 тисяч дітей. Значення цієї акції важко переоцінити, адже вона ламала той образ «ворога-західняка», який будь-що намагалася підтримувати комуністична пропаганда.

Взимку 1991 р. 50 школярів з Миколаївщини вперше на Різдвяні свята відвідали Борщівський район Тернопільської області. Водночас три вертепи з Тернополя приїхали до Південноукраїнська, а один вертеп зі Львівщини завітав до Веселинова. Проведення таких заходів допомагало молодим українцям глибше пізнати велич народження Христа, відродити українські народні і релігійні традиції, привернути молодь до духовної спадщини та історії рідного народу. Однак, обласна та міська влада намагалася перешкодити виступам вертепів, з цією метою відбулося засідання представників керівних обласних органів, на якому обговорювалося питання про доцільність проведення даних заходів [239]. Та завдяки наполегливості депутатів Миколаївської міської Ради, членів і прихильників Руху виступи пройшли успішно, усі учасники показали високу майстерність у створенні образів театралізованого дійства народження Ісуса Христа.

З метою розвитку релігійно-національних традицій та культури народу України Івано-Франківська крайова організація Руху організувала поїздку вертепів на Схід України, зокрема в Кіровоградську, Донецьку, Миколаївську області та м. Дніпродзержинськ. Як свідчать документи, перед виїздом відбувся парад вертепів для вибору найкращих [65]. Для цього Верховинський район підготував – 3 вертепи, Калуський та Рогатинський райони по 2 вертепи кожний [66]. З с. Тулови Снятинського району і з с. Жовтень Тисменицького району відправились два вертепи в Одесу, з Верховини один вертеп в Фрунзівку,

а два – у Велико-Михайлівку Одеської області [67]. Робота по організації виступів проводилася місцевими організаціями НРУ.

8–13 січня 1991 р. на запрошення лідерів НРУ і УРП в рамках акції «Вертеп» в м. Білгороді-Дністровському, Іллічівську, Одесі відбулися виступи колективів художньої самодіяльності «Шафрай», «Покуття» із Івано-Франківської області [49, арк. 12]. Ідеологічний відділ Одеського обкому Компартії України повідомляв, що мета даної акції – під виглядом відродження релігійних традицій і обрядів розгорнути масову агітаційно-пропагандистську роботу серед населення по дискредитації політики КПРС–КПУ, ВР УРСР, місцевих партійних і радянських органів [49, арк. 1]. Такі трактуванні дій НРУ партійним керівництвом не зупинили націонал-демократичні сили республіки.

Взимку цього ж року Коломийська територіальна організація НРУ «Покуття» брала участь у благодійній коляді, що полягала в прийомі на Різдвяні канікули дітей з Дніпродзержинська [89]. Із подібною метою рухівці Тернополя провели виїзди до Кривого Рогу, Конотопа, Народичів, Умані й інших міст Запорізької, Луганської та Кіровоградської областей. В активному святкуванні Різдва Христового відзначилась й Луцька крайова організація НРУ [335, с. 104].

Безперечно, ці та інші факти свідчать про своєчасність та природність виникнення ідеї створення альтернативної КПРС–КПУ наймасовішої громадсько-політичної організації Народного Руху України, яка зробила вагомий внесок у проведення політичних заходів, спрямованих на здобуття незалежності і суверенітету України й цим самим відродила в серцях українців національну свідомість, гідність, любов до рідної мови, культури та історії [269, с. 86].

Під час дослідження різноманітної діяльності Народного Руху України з'ясовано, що максимально проявилися такі напрямки проведення політичної, виховної, культурно-пропагандистської роботи по піднесенню національної свідомості українців як підготовка і розповсюдження друкованих видань та інших інформаційно-пропагандистських матеріалів.

У березні 1990 року в історії Руху відбулась важлива подія – побачив світ перший номер «Народної газети», яка, як зазначав її редактор А. Шевченко, працювала відповідно до Програми НРУ. Однак внутрішні і зовнішні протиріччя в республіці відобразилися на змісті і подальшій долі видання. Уже з перших номерів воно зіткнулося з великими труднощами, серед яких – опір з боку партноменклатури. Замість того, щоб виходити щотижня, газета виходила двічі на місяць, а замість запланованих ста тисяч примірників появилось лише десять тисяч [222, с. 82]. Бракувало паперу, «Народна газета» не мала свого приміщення, друкувалась у Житомирі в той час, коли в Києві на поліграфічній базі «Молодь» друкарські машини простоювали по півроку [232].

Незважаючи на такий стан речей, Рух в цей час все одно активізував свою діяльність, що полягала у виході в світ друкованих органів організації, таких як «Вісник Руху», «Оглядач», «Експрес-новини» тощо. Так, за рік між Першим і Другим з'їздами НРУ вийшло шість номерів бюлетеня «Вісник Руху», згодом 40 номерів «Експрес-новини», а також 60 номерів прес-релізів НРУ [222, с. 82].

Друкованим органом Миколаївської крайової організації Руху була газета «Український Південь», яка стала консолідуючою трибуною усіх національно-демократичних сил області. Її становленню сприяли такі журналісти, як Всеволод Ільїн, Дмитро Кремінь, Анатолій Колесник, Микола Баранов, Валерій Бойченко та багато інших [239].

Потрібно також відмітити газети й інших крайових осередків НРУ, які підтримували курс від перебудови до незалежності України. Серед них: «Вибір» (Київської КО НРУ), «Вільне слово» (Закарпатської КО НРУ), «Голос Карпат» (Львівської КО НРУ), «Волинь» (Рівненської КО НРУ), «Український Південь» (Миколаївської КО НРУ), «Віче» (Житомирської КО НРУ), «Луганські вісті» (Луганської КО НРУ), «Вільне Поділля» (Харківської КО НРУ), «Громада» (Чернігівської КО НРУ), «Думка» (Кіровоградської КО НРУ), «Тернове поле» (Тернопільської КО НРУ) [261, с. 86].

Необхідно при цьому відзначити видання Львівської обласної Ради народних депутатів «За вільну Україну» (виходить у Львові з 1 липня 1990 року),

яке несхитно разом із рухівцями стояло на позиції побудови незалежної, соборної Української держави [215].

Центральний провід Народного Руху України наголошував на тому, що у важких умовах консервативної, а часто реакційної протидії Рух проводив велику культурологічну і політично-просвітницьку роботу серед населення України для відродження національної державності. Це і друкування, і безкоштовне розповсюдження газет, листівок, плакатів, гасел, виїзди на «Велику Україну» агітаційно-пропагандистських груп, зйомки документальних фільмів про найважливіші події в Україні і показ їх через незалежні телестудії, відеопрокат [42, арк. 97]. Отож, політичні структури НРУ своєю практичною діяльністю активно сприяли втіленню в життя ідеї соборної, самостійної Батьківщини [202, с. 38].

Таким чином, протягом 1989–1991 рр. задля сприяння розвитку політичної активності громадян України, їхній участі у суспільному житті на шляху відродження Української держави Рух використовував різні форми політичної боротьби. Найчастіше – організацію широкомасштабних маніфестацій, мітингів, демонстрацій, під час яких сукупність національних символів, традицій, здобутків створювала потужний інформаційний простір альтернативний комуністичній ідеології.

Отож, значення мітингової та культурно-просвітницької стихії за участю Народного Руху України багатозначне:

- по-перше, масові заходи НРУ сприяли політизації суспільства, поширювали пропаганду національно-демократичних ідей, відіграли велику роль в залученні широких кіл громадськості у будівництво «нової» Української держави;

- по-друге, зблизили Захід та Схід і цим самим засвідчили єдність України;

- по-третє, не лише сколихнули різні регіони України, а й надали їм можливість осмислити своє значення у розвитку політичного життя республіки та підняти до політичних вимог всеукраїнського рівня;

– по-четверте, розширили вплив опозиційних структур та підтвердили авторитет і силу Руху.

3.2. Співпраця НРУ та української діаспори у відродженні національної державності

Протягом ХХ ст. мільйони українців покинули свою Батьківщину у пошуках кращого життя на чужині. Основними причинами масової еміграції у «далекі світи» була загальноекономічна відсталість, політичне безправ'я, жорстока національна експлуатація населення.

Ці та інші фактори зумовили чотири періоди (хвилі) масової еміграції українців:

– перший період охоплює кінець ХІХ – 10-ті рр. ХХ ст. і характеризується трудовою, заробітчанською еміграцією, яка на перших порах жила намірами економічно зміцнитися і повернутися на Батьківщину;

– другий період обіймає 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст. В цей час відбувся наплив двох типів емігрантів – трударів-заробітчан і учасників визвольних змагань та національного руху на рідних землях;

– третій період почався в повоєнні роки і позначився поетапним прибуттям головним чином політичних емігрантів;

– четвертий період розпочався з початку 90-х рр. ХХ ст. й триває по сьогодні та характеризується трудовою еміграцією.

Відродження та розбудова Української держави вимагає обов'язкового включення в цей складний процес багатовікового, суспільно-політичного досвіду українців – як тих, що споконвіку проживали на рідній землі, так і тих, хто з різних причин і обставин змушений був емігрувати.

Упродовж десятиліть радянська влада змальовувала образ діаспори як ворога українського народу. «Зрадники, буржуазні націоналісти, запродавці» – так називала мільйони цих людей імперська комуністична пропаганда [247]. Однак попри все це вони жили Україною: в умовах поліетнічного оточення

«плекали» материнську мову, зберігали рідну культуру, звичаї, традиції, зрештою свою українську самобутність, створювали унікальний медіа-простір, особливо сприятливий для формування вільної думки і національно-визвольної ідеї. Та основне завдання української діаспори полягало в консолідації розкиданих еміграційних сил задля єдиної мети – підготовки політичного, професійного підґрунтя для побудови майбутньої самостійної, соборної Української держави, адже від цього, власне, залежала їх доля, майбутнє українців в еміграції.

Отже, боротьба за незалежність України була частиною великої політичної місії українців за кордоном. Це і стало головною передумовою співпраці з Народним Рухом України, який першим рішуче став на шлях завоювання незалежності Батьківщини і гідно пройшов його до заповітної перемоги. Характеризуючи українську діаспору, Л. Лук'яненко стверджував, що сучасна еміграція – це глобальна мережа українських організацій та індивідуальностей, об'єднаних ідеєю вічної України, яку всі мріють бачити незалежною державою зі своїм окремим місцем у колі вільних народів світу: «Звичайно, майбутнє України залежить від нас, тутешніх українців, але в перші періоди розгортання національно-визвольного руху еміграція спроможна подати допомогу вирішальної ваги» [25, арк. 197].

Українська діаспора була активним учасником багатьох політичних мітингів, демонстрацій, культурно-освітніх акцій проведених Рухом, на підтримку радикальних змін в економіці, політиці та в інших сферах життя України. Об'єднавши спроможність, потенціал та творчі зусилля нашої нації, незалежно від того, де проживають сини й дочки України, члени НРУ та української діаспори направили свої сили на популяризацію відродження національної державності, розповсюдження об'єктивної інформації про землю, на якій живе талановитий український народ.

Як свідчать джерела, за участю колективів художньої самодіяльності, фольклорних ансамблів, акторів і співаків, українські емігранти разом із членами НРУ відсвяткували українське Різдво 1990 року; 19–20 січня побували на мітингу, присвяченому Акту Злуки, що проходив маршрутом Ужгород – Івано-

Франківськ – Львів – Тернопіль – Вінниця – Київ – Полтава – Харків. Голова Комітету Руху в Вашингтоні Надія Мак-Конел мала честь бути учасником проведення даної акції, яка, на її думку, стала початком чогось надзвичайного для українців [128, с. 95].

Українці з-за кордону брали активну участь у відзначенні Рухом 30 червня 1990 р. в м. Львові 50-ї річниці проголошення Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 р. [215], 2–5 серпня 1990 р. разом із рухівцями відзначили 500-річчя Запорізької Січі [9, арк. 54]. Заступник завідувача ідеологічним відділом Івано-Франківського обкому Компартії України М. Бабій у заяві від 20 серпня 1990 року, звітуючи про проведення 2–5 серпня на території Дніпропетровської та Запорізької областей Днів козацької слави, ініціаторами та організаторами яких став Народний Рух України, зазначив, що відверті підбурювання населення мали місце у виступах зарубіжних гостей з Австралії, Швеції, Польщі, Франції. Непримиренністю до соціалістичної системи, що межувала з втручанням у внутрішні справи республіки, на його думку, відзначились виступи представників із Швеції та Канади. Зокрема, Б. Вишневський (м. Торонто), «тавруючи імперію зла», прямо закликав думати, чи бути Україні членом нової федерації, пропонував єднатися з економічним блоком Західної Європи, домагатися незалежності, щоб не «податися у нове кріпацтво» [26, арк. 270]. З огляду на це, член Компартії С. Гуренко зауважив: «Чи не здається, що Комуністична партія України без бою здала націоналістам зарубіжних українців?» [39, арк. 8]. Отож, співпраця представників української діаспори з Народним Рухом України надзвичайно насторожувала офіційну владу республіки.

У добу національного відродження українського народу, становлення України як незалежної держави ініціативна група творчої громадськості підтримала розроблений відомим диригентом Канади Володимиром Колесниковим проект, за яким передбачалося створити разом з українською діаспорою в 1991 році незалежний, вільний від державних інституцій, професійний академічний хор «Україна» та здійснити гастрольну подорож

навколо світу, виступивши в культурних центрах 35–40 країн Європейського, Азіатського, Американського та Австралійського континентів (всього 90–100 концертів) [332, с. 3]. Всеукраїнський громадський оргкомітет проекту «Україна» очолив Олесь Гончар, його членами також стали голова Народного Руху України Іван Драч, письменники Іван Дзюба, Дмитро Павличко та інші. Для плідної співпраці були запрошені відомі діячі культури української діаспори, зокрема Уляна Дячук (США), Дарія Даревич, Богдан Конвей, Ярослав Білак (Канада), Віра Вовк (Бразилія), Микола Мушинка (Чехословаччина), Аркадій Жуковський (Франція), Марко Павлишин (Австралія), Дмитро Злепко, Галина Горбач (Німеччина), Володимир Мокрий (Польща), Степан Ткачук (Румунія).

Про тісні зв'язки НРУ та представників української діаспори в змаганнях за незалежність України свідчать взаємні численні візити українських патріотів. Так, голова Секретаріату НРУ М. Горинь неодноразово звертався до начальника Консульського відділу Міністерства закордонних справ УРСР В. Кирика стосовно надання в'їзної візи громадянам Сполучених Штатів Америки, зокрема Христині Ланичак, Марті Коломієць, Романі Гадзевич, Ніні Самокіш, громадянину Республіки Німеччина Йосипу Сірку, громадянам Бельгії Зенону Ковалю та Осипу Левісу, запрошених Народним Рухом України відвідати УРСР у громадських справах [9, арк. 14]. Документи свідчать, що Рух запрошував на Україну й журналістів Британії, серед яких: Даніель Дайман, Сіан Дайман, Ян Вар, які через друковане слово ознайолювали світову громадськість з тогочасними подіями в Україні [9, арк. 24].

На початку червня 1991 року відбулася зустріч громадсько-політичного діяча, голови Світового Конгресу вільних українців Канади Віктора Роєнка з журналістами «Літературної України», під час якої він зауважив, що, можливо, вперше за свою багатостраждальну історію український народ отримав змогу мирним шляхом здобути власну державність: «У цей час ми не можемо байдуже спостерігати з-за океану за цими визвольними змаганнями, прагнемо зробити свій посильний внесок у розбудову Української держави!» [292]. Одночасно В. Роєнк переказав у фонд «Літературної України» 500 карбованців [292], чим

засвідчив свою повагу у справі колективу газети нести правдиве слово про події в Україні та при нагоді висвітлювати життя і діяльність наших земляків у діаспорі заради спільної мети – творення власної держави.

Із завданням розширити плідні зв'язки з українською діаспорою Канаду відвідав заступник голови Руху О. Лавринович. Він був запрошений Конгресом українців Канади для участі в науковій конференції під назвою «Допомога і обмін з Україною». Під час проведення конференції О. Лавринович свою увагу присвятив проблемі взаємодії українських організацій Канади з Народним Рухом України, а також участі українських організації Канади у відродженні Української держави [331]. В конференції адвокатів-українців США, яка відбулася 5–7 жовтня 1990 р., брали активну участь голова Тячівської організації Руху В. Бедь та віце-президент Союзу адвокатів України О. Нечипоренко [9, арк. 125].

У Сполучених Штатах Америки, а саме в Ратгерському університеті штату Нью-Джерсі, 16–17 березня 1990 року відбулися наукові читання за темою «Сучасна Україна». В цьому аспекті була обговорена проблема взаємин національних меншин в Україні та Руху, про що доповідали відомий український діяч І. Дзюба, Р. Солчаник (радіо «Свобода», Мюнхен), Р. Шпорлюк (Мічиганський університет). Цього ж року в лютому місяці член НРУ В. Дончик брав участь в установчому з'їзді Об'єднання українців в Польщі. У прийнятому з'їздом зверненні до України наголошувалося: «Сьогодні, в час бурхливих історичних перетворень, у час великої скрути ми єднаємось з Україною у боротьбі за вільне самостійне життя» [251]. Для обговорення з українськими емігрантами тогочасної ситуації в Україні тісні контакти з діаспорою підтримував й один із активних членів НРУ Б. Горинь [9, арк. 31].

Щоб ознайомити світову громадськість із станом в республіці та провести (неофіційно) розмову про майбутні, незалежні українські дипломатичні й економічні відносини, Д. Павличко зустрівся з державними та політичними діячами Торонто, Едмонтону, Оттави, Вінніпега. Фактично, всі найголовніші зустрічі письменника відбулися за участі найактивнішої української організації

Канади «Прихильників Руху», що мала свої фонди й офіси по всіх містах країни. Канада, де проживає близько мільйона громадян українського походження, де надзвичайно міцна й добре організована українська діаспора, на думку Д. Павличка, могла стати першою державою, яка відкрила б в себе посольство України та провела обмін дипломатичними й торговельними представництвами [241]. Отож, така активна дипломатична діяльність сприяла встановленню високого міжнародного авторитету Руху, а також України в цілому.

Необхідно відзначити, що з Політичною Радою Руху співпрацював й представник української діаспори США Іван Лозовий. Як політичний консультант, він систематично готував дайджести для американської преси про Україну і Рух, але, на превеликий жаль, вони не вийшли поза межі керівництва НРУ і навіть не потрапили на шпальти «Народної газети», не говорячи про ширше їх використання [128, с. 42].

Переважна частина представників української діаспори втілила в життя свої можливості сприяння благоустрою історичної Батьківщини завдяки організації гуманітарних акцій, спрямованих на допомогу НРУ та Україні. Так, члени Народного Руху України, а саме І. Драч та М. Горинь висловили почуття щирої вдячності Канадському Товариству прихильників Руху, зокрема пану Ерасту Гуцуляку за надання матеріальної допомоги Центральному Проводу, крайовим організаціям Руху в справі придбання комп'ютерної техніки та засобів зв'язку [326]. Цей дорогоцінний подарунок сприймався Народним Рухом як ще одна перемога в боротьбі з державною монополією на засоби масової інформації й тотальним контролем гуманітарних зв'язків. Особливо така допомога української діаспори склала велику цінність для НРУ в часи здобуття Україною незалежності.

Документи свідчать, що матеріальну допомогу на потреби НРУ в сумі 8300 карбованців надав українець Ярослав Соловій з Австралії (Сідней) [9, арк. 25]. Рух мав велику підтримку і серед діячів української діаспори в Америці – це, зокрема, сім'я Кармелюків, яка по мірі можливостей завжди надавала

фінансову допомогу НРУ, вважала рухівців борцями за волю українського народу. Потрібно відмітити й те, що Товариство сприяння Руху в Чикаго надіслало НРУ для плідної організаційної роботи телефакс та три міні-магнітофони [9, арк. 25].

Про активну допомогу українських емігрантів свідчить звернення голови Секретаріату НРУ Віктора Бурлакова до голови прихильників Руху в США пана Богдана Бурачинського з проханням надати матеріальну підтримку в придбанні комп'ютерної техніки, принтерів, фотокопіювальних машин, яких потребувала організація Руху в Україні [12, арк. 19]. Заступник голови Секретаріату НРУ Сергій Одарич також неодноразово звертався у Вашингтон (США) до Богдана Футея, який представляв Лігу українських адвокатів Америки, з проханням допомогти придбати необхідні відеокасети в кількості 10 примірників для закінчення роботи над відеофільмом про Другі Всеукраїнські збори НРУ, щоб донести до людей головну мету діяльності Руху, спрямовану на досягнення незалежності України [12, арк. 5].

Народний Рух України також мав щирих прихильників і у Німеччині, які завжди були готові допомогти йому матеріально. Про це свідчить лист заступника голови Руху О. Лавриновича від 30 травня 1991 року, в якому містилося прохання, адресоване Михайлу Демніву, керівнику Українського туризму в Німеччині, допомогти НРУ в придбанні мікроавтобуса, фотографічних плівок, офісного паперу, телефаксу для сектору службового зв'язку Секретаріату Руху. Одночасно Народним Рухом пропонувалася зустрічна допомога діаспорі Німеччині в отриманні української літератури, якої так бракувало емігрантам. Таких висновків можна дійти, прочитавши лист доктора Богдана Шевченка, директора Канадського інституту українських студій, надісланого до Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР на ім'я директора М. Жулинського, в якому зазначалося, що діаспора відчуває колосальний брак українського друкованого слова [112]. В листі містилося прохання в силу можливостей вислати книжки, журнали, плакати задля зміцнення етнічного зв'язку із Батьківщиною, а також виховання своїх дітей у патріотичному дусі та любові до материнської мови.

У роки перебудови, зростання національної самосвідомості, відновлення історичної пам'яті, загального національного відродження в Україні помітно зріс інтерес НРУ до історії, сучасного життя українців, які живуть за кордоном, їх суспільної діяльності, надбань у галузі культури, науки, освіти, економіки, законодавства [267, с. 178]. Членів НРУ цікавило, зокрема, питання створення банку юридичної інформації. З цього приводу Рух звернувся до науковців української діаспори Лондона надіслати на адресу Секретаріату Народного Руху України теоретичну літературу, яка б містила у собі аналітичні дослідження та порівняльний аналіз питань правової системи державного устрою, у тому числі проблем місцевого самоврядування, судочинства країн західної демократії (Великобританії, Франції, Німеччини). Висловлювалося прохання до земляків з-за кордону при нагоді додати тексти відповідних законодавчих актів. Нагальна потреба в такій літературі виникла в зв'язку з розробкою депутатами Народної Ради концепції побудови правової Української держави: «На жаль, на Україні не має такої необхідної інформації і Ваша допомога вкрай необхідна у шляхетній справі відродження української державності» [9, арк. 103].

Голова соціально-економічної колегії НРУ, професор В. Сікора, виконуючий обов'язки голови Секретаріату НРУ С. Одарич зверталися по допомогу до Освітньої Фундації Петра Яцика в Канаді (Онтаріо) в активній участі з підготовки і пересилки матеріалів, що відображали тогочасний стан законодавства та економічної науки і практики США, Канади, Західної Європи, Польщі, Угорщини, країн середнього індустріального розвитку – Південної Кореї для складання проектів законів, а також самих текстів законів про економічну самостійність України. Особлива увага надавалась документам з питань зовнішньоекономічної, господарської діяльності УРСР, розвитку підприємництва, фінансово-кредитної системи, цін і ціноутворення, діяльності банків, акціонерних товариств, товарних бірж (ринків), оподаткування.

З проханням переслати матеріали для складання проектів текстів про економічну самостійність України Рух звертався і до проф. А. Бугуна у Вашингтон та українських науковців Кембриджа, а саме до

проф. Ю. Юрчишина [9, арк. 94]. В даному випадку акцент робився на питаннях оподаткування, валютного фонду, маркетингу, митної служби, діяльності комерційних центрів та послуг, банкрутства. Членів НРУ цікавили й питання соціального захисту громадян УРСР при переході на ринкові відносини, зайнятості населення, питання зміни в системі підготовки і перепідготовки кадрів [267, с. 178].

Повернувшись з США, один із активних діячів НРУ Володимир Яворівський зазначив, що В. Бігун, І. Вислоцький, Ю. Чошеєвський й інші талановиті й авторитетні американські бізнесмени мають дуже цікаві плани й пропозиції, ладні віддати весь свій колосальний досвід налагодженню українського ринку, готові ризикувати значними валютними сумами, ресурсами задля «оздоровлення» народного господарства України, рідного українського народу [345].

На допомогу українським економістам американські вчені восени 1990 року провели міжнародну конференцію під назвою «Економічні реформи в Україні». В її підготовці і проведенні брали участь члени економічної колегії України. Як результат – з'явилися три програми: Програма формування в Україні економіки європейського типу, Програма розвитку економіки незалежної України, Економічна програма приватизації і впровадження національної валюти. Крім цього, керівним органам Руху та Верховній Раді УРСР було передано понад 30 різних документів, проектів законів, пропозицій, звернень тощо [128, с. 77].

Отож, на думку представників української діаспори, відродження національного економічного потенціалу Батьківщини було однією з найважливіших умов досягнення її політичної незалежності. Тому діаспора вирішила створити в Україні такі господарські структури, які відповідали б ринковим структурам західних країн. Для цього членам НРУ надавалася економічна інформація, велась підготовка відповідних фахівців, залучення чужоземних підприємств для розбудови господарства України [111]. В кінцевому результаті, українські емігранти дали позитивну оцінку запропонованій Рухом Програмі економічних реформ. За словами В. Калимона, професора фінансів

університету Торонто, дана Програма ґрунтувалася на солідних принципах сучасної західної економіки і визначала засоби виходу України із тогочасного хаосу. При цьому було зазначено, що Рух вже вийшов за межі примітивного мислення комуністичних кадрів щодо реформ та послуговується знаннями, досвідом перехідних процесів, які відбувалися у Польщі, Угорщині та Чехословаччині [145].

Наступним кроком лідерів, активістів Руху та представників української діаспори США стало проведення 24–25 листопада 1990 р. у Києві в приміщенні готелю «Київська Русь» дводенного семінару, завданням якого було надання допомоги НРУ в піднятті інтелектуального рівня українців для вироблення стратегії і тактики політичної діяльності в тогочасних умовах. Організатором і спонсором проведення даного заходу став міжнародний журнал «Campaign and Elections» («Кампанія і вибори»), з боку Руху офіційним керівником називався С. Одарич – голова Рухінформу. Із відомих лідерів НРУ на семінарі були присутні М. Горинь, Л. Танюк, Ю. Бадзьо та інші.

Для слухачів було створено комфортні умови: синхронний переклад, індивідуальне спілкування з лектором, розроблено багато методичних матеріалів. Навчальний процес проходив у формі лекцій, круглих столів, запитань і відповідей, індивідуальних консультацій. Семінар проводили визначні політологи Сполучених Штатів, Латинської Америки, Західної Європи, Африки. Серед них: Джеймс Двінелл, редактор журналу «Кампанія і вибори», який виступив із доповіддю на тему «Методика організації проведення виборчих кампаній», Нелда Бартон, лідер осередку Республіканської партії у штаті Кентуккі, експерт у галузі права й соціологічних досліджень, проаналізувала проблему відносин між урядом і приватним сектором економіки, Алан Керон, президент фірми «Келон Асошіейшн», спеціаліст у галузі проведення різних політичних кампаній і акцій, свою доповідь присвятив темі питанням побудови політичних коаліцій, Джон Верек, голова демократичної партії штату Айова – контактам з виборцями, спискам виборців та формам роботи з ними [27, арк. 101–105].

На семінарі також були порушені такі проблеми, як: стратегія виборчих кампаній; підходи, методика та організація роботи з різними категоріями виборців; структура політичних партій та методика коаліційної роботи; механізм взаємодії між приватно-економічною та політичною діяльністю держави. Такими діями українці Америки висловили свою прихильність до Руху і прагнули якнайдетальніше поділитися з його представниками власним досвідом.

Отож, незважаючи на різноманітність потреб представників різних поколінь емігрантів, внутрішню єдність вдалося зберегти завдяки пропаганді єдиної для всіх мети, що полягала в спільності дій, направлених на здобуття державної незалежності України. Це і стало головною передумовою співпраці української діаспори багатьох країн світу з Народним Рухом України.

Разом із НРУ представники української діаспори постійно вели активну діяльність у справі надання економічної, гуманітарної допомоги історичній Батьківщині. Неодноразово членам НРУ українці з-за кордону надавали консультації з питань підготовки та складання проектів законів, а також самих текстів законів про економічну самостійність України. Проводилася підготовка і пересилка літератури, різних матеріалів, що містили у собі аналітичні дослідження та порівняльний аналіз питань правової системи державного устрою, у тому числі проблем місцевого самоврядування, судочинства країн західної демократії [267, с. 178]. Все це пришвидшувало процес відродження та становлення України як демократичної, правової, цивілізованої та незалежної держави.

Таким чином, на шляху відновлення української державності 1989–1991 рр. НРУ проводив велику культурологічну і політико-просвітницьку роботу серед населення України, а саме: організацію багатотисячних маніфестацій, мітингів, пікетів, демонстрацій, що сприяли демократизації суспільства та прискорювали процес встановлення суверенної, правової, незалежної України. Дані заходи були чи не єдиним методом спілкування лідерів Народного Руху з населенням за умов повної монополії партійних комітетів на засоби масової інформації.

Успіх відродження та становлення незалежної України в більшості залежав від спроможності подолати відмінність у піднесенні національної самосвідомості, яка спостерігалася в різних регіонах республіки. Хоча народна підтримка Руху швидко зростала, він був нерівномірно представлений у різних регіонах України. Сфера його впливу обмежувалася Західною Україною і Центром. У Східній і Південній Україні підтримка Руху була найменшою. Щоб виправити таку невтішну ситуацію, крайові та районні організації НРУ здійснювали обмін досвідом роботи, покращували взаєморозуміння і контакти з громадянами Заходу, Сходу і Півдня України.

Під час дослідження різноманітної діяльності Народного Руху України з'ясовано, що найбільш максимально проявилися такі напрямки проведення політичної, виховної, культурно-пропагандистської роботи по піднесенню національної свідомості українців, як підготовка і розповсюдження друкованих видань та інших інформаційно-пропагандистських матеріалів, зйомки документальних фільмів про найважливіші події в Україні і показ їх через незалежні телестудії, відеопрокат.

Така практична діяльність НРУ справила істотний вплив на консолідацію всіх національно-демократичних сил, як тих, що проживали на рідній землі, так і тих, хто з різних причин змушений був емігрувати, задля єдиної мети – побудови суверенної, незалежної України. Об'єднавши потенціал та творчі зусилля, НРУ та представники української діаспори зробили вагомий внесок у відродження національної державності. Зарубіжні українці стали активними учасниками багатьох політичних мітингів, демонстрацій, культурно-освітніх акцій, проведених Рухом на підтримку докорінних змін в економіці, політиці та в інших сферах життя України. Отож, українські емігранти відіграли значну роль у формуванні суспільної думки про Україну як державу, що бажає демократичних змін.

РОЗДІЛ 4

ЗМАГАННЯ НРУ ЗА ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

4.1. Роль Народної Ради у прийнятті Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України

Завдяки широкомасштабним заходам НРУ, наприкінці 1980-х – початку 1991 рр. розпочався процес формування коаліції національно-демократичних сил, організацій та неформальних об'єднань. У новій генерації українських патріотів залишався єдиний варіант боротьби за здобуття незалежності України – парламентський. Завдячуючи йому, Рух зміг реалізувати свої численні пропозиції, ідеї творення незалежного майбутнього Батьківщини в написаних законах й постановах. Саме така законотворча діяльність дала можливість втілити в життя незалежницькі тенденції опозиції на парламентському рівні.

На виборах до Верховної Ради УРСР в 1990 р. Демократичний блок, ядром якого був Рух та інші національно-демократичні організації, одержав четверту частину депутатських мандатів (всього було обрано 450 депутатів) [224, с. 100]. Серед новообраних депутатів були Б. Горинь, М. Горинь, І. Калинець, Л. Лук'яненко, Л. Скорик, В. Чорновіл та інші. У трьох західних областях – Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській Рух отримав перемогу.

На Сході та Півдні республіки позиції Руху були слабкими. В цих регіонах Рух не зміг сповна скористатися своїм потенціалом, цьому перешкоджав ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних причин, а саме: брак досвіду, кадрів, фінансових ресурсів, недостатньо високий рівень організаційної роботи, нерівномірність суспільно-політичного розвитку та піднесення національної свідомості людей у різних регіонах України. Підсумовуючи результати передвиборчої кампанії Руху, О. Гарань зауважив, що вияви нетолерантності всередині самого Руху: боротьба різних угруповань, помилкові спроби механічно перенести ті гасла, з якими Рух діяв в Галичині (мається на увазі акцент на національному питанні) на східні області

України не дали НРУ бажаних наслідків [219, с. 86]. Результати виборів у республіканські та місцеві ради були б більш оптимістичними, якби рухівці не надавали великої уваги національному питанню, а діяли послідовно в справі реалізації демократичних перетворень.

Однак це не завадило Демократичному блоку 6 червня 1991р. створити в Верховній Раді конструктивну парламентську опозицію – Народну Раду, основною силою якої став Народний Рух України. Головне її завдання полягало у виробленні власних рішень та законопроектів, у тому числі альтернативних пануючій системі, які б максимально відповідали інтересам народу України [92]. До складу Народної Ради увійшли регіональні парламентські групи Києва, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, частково Волинської, Харківської та Рівненської областей, а також парламентські групи «Відродження», «Вільні демократи», «За права людини», «Незалежність», група «Демократична платформа в КПУ» [224, с. 102]. Головою Народної Ради було обрано І. Юхновського, його заступниками Л. Лук'яненка, Д. Павличка, О. Ємця, В. Філенка, секретарем – Л. Танюка. Прихід до влади опозиції дав змогу оцінити та перевірити на практиці її спроможність матеріалізувати програмові гасла НРУ.

Народна Рада рішуче відстоювала намір України якнайшвидше стати незалежною державою й для цього інтенсивно використовувала процес законотворення. С. Бондаренко відзначає, що вузловими питаннями на сесіях Верховної Ради в даний час стали робота над новою Конституцією УРСР, яка б розширила межі політичного плюралізму і передбачила прерогативу республіканського законодавства над всесоюзним; пошук рішень подолання кризових явищ в економіці та соціальній сфері шляхом реалізації економічного суверенітету республіки та введення республіканського госпрозрахунку; проведення референдуму 17 березня 1991 р.; розширення повноважень органів місцевого самоврядування; налагодження зв'язків з парламентами республік, які протиставляли себе союзному центру [212, с. 122].

В тому числі, завдячуючи діяльності Народної Ради в парламенті, більшість членів якої складали представники Народного Руху України, 16 липня 1990 року

була прийнята Декларація про державний суверенітет України та ряд інших законопроектів, що суттєво вплинули на тогочасну політичну ситуацію в Україні [239]. Ця подія стала основою для реформування вітчизняного законодавства, державних структур, створила юридичні засади для розгортання державотворчого процесу та втілення в життя українцями свого права на самовизначення.

Однією із перших аналогічних документ у листопаді 1988 р. прийняла Верховна Рада Естонської РСР, а вже через рік ідея створення суверенної Української держави стала першочерговою метою діяльності новоствореної організації – НРУ. Ще однією важливою подією в цьому аспекті стала поява 12 червня 1990 р. Декларації про державний суверенітет Верховної Ради Російської Федерації.

Зважаючи на такі події 28 червня Верховна Рада УРСР приступила до розгляду питання про державний суверенітет Української республіки. Декларація мала відіграти роль своєрідної тимчасової, перехідної Конституції України, цілісного формулювання ідеї створення національної держави. Такі наміри демократичної опозиції окреслив член НРУ Степан Хмара: «Даний документ повинен проголосити наші бажання і наміри: якою ми хочемо бачити Україну, що ми хочемо створити і в якій державі ми хочемо жити» [281, с. 144]. В преамбулі Декларації Народна Рада хотіла задекларувати бажання українців жити в незалежній державі, а її опоненти – прагнення залишитися в СРСР на принципах майбутнього Союзного договору, але зрештою, вирішили обійтися й без того, й без іншого.

Варто наголосити, що на тогочасному розвитку подій суттєво позначився ряд чинників. На думку О. Бойка, першим з них став демарш депутатів-комуністів та їх лідера В. Івашка, оскільки 2 липня у Москві відкрився XXVIII з'їзд КПРС, на який у якості делегатів прибуло 63 народних депутати Верховної Ради УРСР [209, с. 64]. Дана акція набула політичного резонансу. Як наслідок цього, 5 липня пролунала заява В. Чорновола, в якій вимагалось термінове відкликання всіх депутатів-делегатів з'їзду КПРС для участі у роботі

Верховної Ради України, а в протилежному випадку передбачалася заміна керівництва українського парламенту.

Як стверджує О. Бойко, голосування показало, що абсолютна більшість народних депутатів, які перебували у сесійній залі, почала усвідомлювати пріоритетність національних інтересів: ідею відкликання підтримали понад 300 депутатів, у тому числі 200 комуністів [209, с. 64]. Зважаючи на таке рішення, більша кількість делегатів партійного з'їзду повернулася на свої місця. Проте, на цьому інцидент не закінчився, оскільки 11 липня у Верховній Раді В. Івашко оприлюднив свою відставку з посади Голови українського парламенту.

Ще однією подією важливого значення став широкомасштабний робітничий страйк, який прокотився республікою 11 липня 1990 р. Під час проведення різного роду акцій-протестів висувався ряд вимог, серед яких: відставка керівництва республіки та створення уряду національної довіри, деполітизація правоохоронних органів, виведення парткомів з підприємств, націоналізація майна КППС, термінове прийняття Декларації про владу в Українській РСР. Особливо гострою склалася ситуація напередодні прийняття Декларації. Так, Спілка демократичних сил України («Зелений світ», УРП, СНУМ, НРУ, незалежні профспілки та інші) 15 липня у Києві організувала трьохтисячний мітинг, під час проведення якого лунали заклики надання підтримки Народній Раді при голосуванні за Декларацію про суверенітет України, а в випадку блокування прийняття цього документа висувалася вимога залишити роботу і багатотисячною колоною вийти до Верховної Ради.

Усвідомлюючи напружену політичну ситуацію в суспільстві, 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, яка стала юридичною базою для реформування вітчизняного законодавства і державних структур, створила юридичне підґрунтя для розгортання подальшого становлення української державності. В ній зазначалося: «Українська РСР, як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на

самовизначення. Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу» [318].

Характеризуючи атмосферу в сесійній залі та хід тогочасних подій, що відбувалися, депутат О. Коцюба зазначив: «Сьогодні з'єдналися навіть ті, хто мав різні точки зору... Ми взяли Бастилію мирним, парламентським шляхом» [218]. У заяві Центрального Проводу Народного руху України йшлося про те, що Декларація 16 липня 1990 року стала в один ряд із такими документами, як IV Універсал Центральної ради 22 січня 1918 року чи Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 року [105], адже у ній, вперше після тривалого періоду тоталітарної диктатури та імперського панування, проголошено верховенство влади українського народу на своїй території. Це був вагомий крок до прийняття 24 серпня 1991 року Акта проголошення незалежності України, який остаточно завершив період національно-визвольної боротьби НРУ за незалежну Українську державу.

Декларація, як і ряд інших цінних документів, що були прийняті верховними органами влади на шляху досягнення Україною реального суверенітету, знайшли свою позитивну оцінку серед загалу української діаспори, адже одним із пріоритетних напрямків прийняття Декларації став розвиток добрих відносин з країнами, де проживає значна кількість переселенців з України та їх нащадків. Цей дорогоцінний документ, на думку голови Комітету сприяння НРУ в США Марії Мазуркевич, мав з'єднати всіх українців, тих, хто проживає на рідній землі та поза її межами, в єдину могутню силу боротьби за незалежну державу, єдину націю [7, арк. 6].

Привітавши НРУ з прийняттям Декларації про державний суверенітет, Об'єднання українців у Польщі теж наголосило на тому, що вперше майже за тисячоліття перед українцями та громадянами інших національностей відкрилася перспектива жити у єдиній, вільній, суверенній державі [9, арк. 54]. Звертаючись до прихильників НРУ в Сполучених Штатах Америки, Голова Секретаріату Руху М. Горинь наголошував, що прийняття даного документа стало кульмінаційною подією багаторічної боротьби за відродження нації і повернення України в світову

спільноту вільних, рівних демократичних держав [9, арк. 39]. Ленінградська організація Народного Руху України теж вбачала в Декларації основу політичної самостійності України [94]. Таким чином, українська діаспора сприйняла Декларацію як першу перемогу у змаганнях НРУ за повну свободу і незалежність Батьківщини.

Прихильників Руху багатьох країн турбувало те, що надто довго Декларація не набирала конституційно-правових форм, не приймалися закони, життєво важливі для існування суверенної держави, не діставали правового підкріплення основоположні критерії суверенітету – економічні, політичні, соціальні. Такий стан, на думку координаційної ради Асоціації сприяння Народному Руху України м. Москви, викликав занепокоєння, адже союзний парламент покvapно приймав один за одним низку законів, які зводили нанівець будь-яке прагнення націонал-демократів до незалежності України. Серед них закони «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації», «Про основи економічних відносин Союзу РСР, союзних і автономних республік», сумнозвісний закон «Про вихід союзної республіки із складу СРСР», названий у народі «законом про невихід» [96]. Загрозу прийнятій Декларації в даній ситуації вбачали й учасники IV Міжнародного Конгресу радянських і східноєвропейських досліджень, серед яких Т. Гунчак, М. Лабунік (США), П. Потічний, О. Субтельний (Канада), С. Козак (Польща), П. Шутак, Г. Грабович (Великобританія) [334].

Об'єктивно оцінюючи значення та роль Декларації, член НРУ І. Драч зазначав: «... До цього документа ми повинні ставитися із належною поштивістю і пошаною, але разом з тим розуміти, що це є, практично, лише початок, лише заспів до тієї величезної і грандіозної роботи, яка називається творенням Української суверенної держави» [122]. Декларація, на думку націонал-демократів, тільки уособлювала проголошення намірів, які ще потрібно було реалізувати, щоб українці змогли відсвяткувати справжнє і найбільше свято України – День Незалежності [327]. Тому рухівці вимагали якнайшвидше надати Декларації сили закону, доповнити її Декретом про владу, почати розробку та

ухвалення низки інших законів, які б конкретизували проголошений суверенітет. З вищесказаного бачимо, що НРУ висловив свою стурбованість подальшою долею Батьківщини.

Послідовним продовженням боротьби Народної Ради за суверенітет українського народу став закон «Про економічну самостійність Української РСР», прийнятий 3 серпня 1990 року. В основу економічної політики України лягли право народу на її національне багатство; децентралізація власності й роздержавлення економіки; цілковита господарська самостійність і свобода підприємництва у рамках законів України; введення національної грошової одиниці, власної митниці та інше. Економічний суверенітет передбачав також взаємовигідні зв'язки з іншими республіками, вступ України у міжнародні економічні та фінансові організації й співтовариства, право створення на власній території вільних економічних зон тощо [94]. Варто підкреслити, що прийняття Народною Радою, за активної участі членів НРУ, цих законів стало особливою подією, яка засвідчила правильність дій національно-демократичних сил на шляху здобуття та утвердження Україною своєї незалежності.

Таким чином, наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. у політичному житті України відбулися нові суспільно-політичні зрушення, що мали чималий вплив на подальший хід української історії. Основне місце в цьому процесі посідає створення парламентської опозиції Народної Ради, головною силою якої став Народний Рух України. Ця подія дала змогу лідерам Демократичного блоку, зокрема НРУ, звернутися до населення республіки з парламентської трибуни, проголосити власні проекти законів, резолюції та інші документи.

В результаті таких демократичних перетворень, в силу цілого комплексу чинників і обставин, приймається Декларація про державний суверенітет України, що забезпечила юридичну базу для реформування вітчизняного законодавства і державних структур, створила підґрунтя для подальшого розгортання державотворчого процесу. Прийняття Декларації стало вагомим перемогою демократичної опозиції на парламентському рівні. Члени Руху вимагали якнайшвидшого надання Декларації сили закону, доповнення її

Декретом про владу та початку розробки й ухвалення низки інших законів, які б конкретизували проголошений суверенітет [256, с. 130].

Таким чином, завдяки активним діям національно-демократичних сил, зокрема НРУ, в республіці було здійснено перші реальні кроки на шляху переходу від тоталітаризму до демократії та відновлення державної незалежності України.

4.2. Протидія НРУ підписанню нового Союзного договору

Незважаючи на прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет, подальшій боротьбі України за повну незалежність загрожувало підписання нового Союзного договору, основою якого стала ідея удосконалення радянської федерації методом політичного, економічного і культурного зміцнення республік при збереженні сильного центру СРСР. Однак таке подальше бачення перспективи кращої долі України було марним, адже Союз у теорії вже був добровільною федерацією, в якій республіки мали широкі права, хоч насправді скористатися ними ніхто не міг. Безґрунтовними були переконання в тому, що автономія республік краща, аніж повна її незалежність. У даній ситуації НРУ відстоював позицію, за якої будь-який варіант договору, що не визнавав ідеї незалежності України, не міг бути прийнятим.

Як свідчать документи, новий Союзний договір розглядався Народним Рухом України як подовження життя тоталітарного режиму, збереження нерівних і невірних умов для всього народу України, шлях до прірви, новий «зашморг» пригнобленим народам [99, с. 43]. Даний документ міг перекреслити всі положення Декларації і не на один рік віддалити основну мету – створення Української незалежної держави [233]. Тому рухівці усвідомлювали, що з прийняттям запропонованого владою договору незалежності України ніколи не досягнути, а можна тільки потрапити в нову кабалу [117, с. 131].

Історик А. Русначенко теж переконаний, що державний суверенітет України не міг бути обмежений новим Союзним договором, укладення якого, за

ініціативою центру, в період, коли республіки ще не стали суб'єктами суверенності, ставив під загрозу саме досягнення реальної державної незалежності України, її повноправне утвердження в сім'ї європейських народів [323, с. 683].

З огляду на такий стан речей, особливо активізувалася українська діаспора. Так, українська громада м. Москви, а саме Голова координаційної ради Асоціації сприяння Народному Руху України Євген Сярий, відповідальний секретар Георгій Лук'янчук та інші члени даної Асоціації: Григорій Позняк, Дмитро Тупчієнко, Роман Бондар, Ігор Тупиця, Петро Костик, Дмитро Тупієнко, Лев Живицький, Василь Повзун, Олександр Грушевський, Лариса Триленко, Василь Кос, Олександр Ендиберя, Володимир Куліш, Ірина Остроухова, Леонід Дорошенко, уповноважений Долгопрудненського осередку Асоціації сприяння Рухові, представники інших демократичних організацій провели ряд мітингів, під час яких закликали український парламент і уряд республіки утриматися від підписання Союзного договору до прийняття нової Конституції України та всього пакету законів, які гарантували б дійсний державний суверенітет і незалежність держави [96]. Об'єднання вояків УПА в Австралії (Сідней) теж відстоювало думку, що українці можуть процвітати лише у вільній самостійній і суверенній державі, яка не може бути зв'язана з Москвою ніяким Союзним договором [221].

Отож, найважливіше завдання усіх демократичних організацій і політичних партій на той час Рух вбачав у роботі, спрямованій проти підписання нового Союзного договору. Адже, як свідчить аналіз документів, відмова від нього ставала необхідною умовою перетворення України в суб'єкт міжнародного права, здійснення демілітаризації життя, конверсії військової промисловості, перетворення імперської армії, яка тримала в тривозі весь світ, в армію суверенних держав, обов'язком якої мав стати тільки захист власної території [99, с. 44]. Народний Рух України вважав утопічним завданням участь представників України в розробці проекту Союзного договору до прийняття нової Конституції України, яка б на законодавчому рівні задекларувала положення міждержавних зв'язків України як незалежної держави.

Ця надзвичайна подія у житті українського суспільства, на нашу думку, мала стати втіленням національної ідеї та засвідчити більш високий етап розвитку демократії [268, с. 234]. Отож, позиція НРУ в даній ситуації повністю базувалася на необхідності здобуття державної незалежності України.

З цього приводу рухівці розгорнули масові агітації та мітинги. Агітаційно-пропагандистський відділ Секретаріату НРУ, керівником якого був Сергій Одарич, проводив плідну роботу проти збереження Союзу РСР, яка велася шляхом підготовки, друку та розповсюдження листівок, плакатів. Щотижня випущені листівки направлялися кур'єрами із Секретаріату в крайові організації Руху. Треба відзначити, що в той час, коли був заблокований вихід на засоби масової інформації, агітаційно-пропагандистський відділ Секретаріату НРУ показав себе надзвичайно ефективно.

1 вересня 1990 р. крайова організація НРУ у Запоріжжі провела несанкціонований мітинг, під час проведення якого лунали заклики рішуче виступити проти підписання нового Союзного договору та створити власну армію. Уже наступного дня Івано-Франківщиною прокотилася масштабна політична акція, що пройшла під девізом «Союзному договору – Ні!». Гостро на ці події реагували і в Одесі. Про це зокрема свідчить резолюція мітингу громадськості м. Одеси від 5 червня 1991 р., де ставився ряд вимог, а саме: недопущення підписання Верховною Радою Союзного договору, департизація економіки, армії, Міністерства внутрішніх справ, прокуратури, деполітизація навчального процесу в навчальних закладах [311, с. 117].

Ухвала координаційної Ради Руху Західного регіону України, зокрема представників Рівненської, Львівської, Хмельницької, Закарпатської, Волинської крайових організацій НРУ, враховуючи політичну ситуацію в Україні, пов'язану із загрозою підписання імперського Союзного договору, вказувала на те, що до прийняття нової Конституції України і проведення прямих президентських виборів підписання даного договору є недійсним, будь-які договори з іншими державами повинні мати міжнародно-правовий статус (реєстрація в ООН) [134]. В разі нав'язання Україні Союзного договору планувалося закликати громадян до

Всеукраїнської акції громадської непокори, загальнополітичного страйку та інших радикальних заходів.

На неучасті України на державному рівні у розгляді будь-яких питань, пов'язаних з підписанням Союзного договору до прийняття нової Конституції України, наголошувала й Івано-Франківська крайова організація НРУ [71]. Єдине, що могло врятувати Україну від остаточної загибелі, на думку рухівців даного регіону, був якнайскоріший розрив з вічно деспотичним, проімперським союзним урядом та побудова незалежної України [44, арк. 27]: «Спочатку незалежна Україна – а потім договори з рівноправними сусідами без протекторату Кремля» [109]. Провід Івано-Франківської крайової Ради НРУ заявляв, що примара підписання нового Союзного договору, «нового ярма», як ніколи раніше, реально нависла над Україною. Тому Рухом ставилося завдання якнайскоріше визначити тактику і форми діяльності крайової організації НРУ, щоб всесторонньо підійти до вирішального етапу боротьби за вільну, незалежну соборну Україну [72].

З цього приводу завідувач загальним сектором Івано-Франківського обкому Комуністичної партії України Ю. Шостак наголосив на тому, що формування громадської думки області щодо нового Союзного договору проходить в умовах посиленого політичного та ідеологічного протиборства, інтенсивної спекуляції представників НРУ на соціально-економічних труднощах, загострених національних почуттях людей. Всі альтернативні по відношенню до обласної організації КПУ політичні партії і утворення, за його переконанням, виступали єдиним фронтом під лозунгом: «Ні – Союзному договору!» та для цього активно використовували своїх представників в органах влади. Так, агітуючи проти Союзного договору, член виконкому обласної Ради А. Пилипенко побував у переважній більшості шкіл Косівського району, що на Івано-Франківщині. В кампанію проти збереження Союзу включились й депутати ВР УРСР, представники так званої Народної Ради, серед них: Б. Ребрик, В. Шлемко, П. Осадчук та інші [32, арк. 58].

Як свідчать джерела, такі дії Руху, за визначенням влади, не дозволяли громадянам висловитись щодо перебування республіки у складі Союзу – єдиної федеративної держави, оскільки, за їхнім переконанням, громадськості нав'язувалася думка про те, що весь історичний досвід українського народу говорить на користь створення незалежної самостійної держави: «Людям нав'язують ілюзії про те, що вирішення незрілих соціальних і економічних проблем можливе лише на шляху виходу України із складу СРСР» [40, арк. 26, 28].

В аналітичних записках Компартії України Івано-Франківської області вказувалося: «В различные слоях населения Западной Украины активно поддерживается точка зрения, что Украина должна быть самостоятельным государством. В целом по региону за это выступает около двух третьих студентов, – представителей творческой интеллигенции при значительной поддержке учителей, врачей, работников торговли и кооператоров, около половины рабочих, крестьян. Наиболее активны в этом украинцы Львовской, Ивано-Франковской, Тернопольской областей» [40, арк. 35]. Затягування масової пропагандистської роботи, спрямованої на підписання нового Союзного договору, на думку партійної верхівки, могло призвести до перехоплення політичної ініціативи опозиційними силами, які стояли на платформі «незалежної соборної України поза межами СРСР» [32, арк. 44]. В зв'язку з цим засобам масової інформації, керівникам Держтелерадіо УРСР наказувалося цілеспрямовано формувати громадську думку на користь збереження оновленого Союзу РСР, давати рішучу відсіч сепаратизму, спробам сіяти ворожнечу між народами [34, арк. 2].

Спираючись на зростаючу хвилю громадської активності, Народна Рада, головною силою якої став Народний Рух України, виступила зі зверненням до українського народу, в якому підкреслювала, що консервативна частина парламенту виношує плани зберегти імперію у вигляді нового Союзного договору [37, арк. 17]. Безперечно, рухівці виступали за економічні та інші

зв'язки з окремими республіками, але – проти Союзного договору, що мав на меті увіковічнити наддержаву бюрократів, союзні міністерства і відомства.

В даному випадку Народна рада відіграла роль координуючого центру об'єднання всіх опозиційних сил проти підписання даного договору та побудови незалежної Української держави. Опозиційна меншість парламенту рішуче закликала громадян України прийти 1 жовтня 1990 р. у перший день другої сесії Верховної Ради УРСР і сказати своє «ні» Союзному договору [98]. Завдання Руху, підкреслив В. Чорновіл, готувати народ до останнього удару, а в випадку введення військового стану – відповісти на це загальним страйком, громадською непокорю [250].

Стараючись зупинити хвилю мітингів національно-демократичних сил під стінами парламенту, Президія ВРУ 11 вересня постановила, що під час засідань парламенту в радіусі 1000 метрів від його будинку не повинні проводитися будь-які заходи. Даний документ спровокував обурення Народної Ради, яка звинуватила керівні органи республіки у безпідставному порушенні демократичних прав громадян. У відповідь на такі дії влади опозиція рішуче закликала український народ надати підтримку Народній Раді [95].

Як наслідок, 27 вересня 1990 р. відбулося проведення всенародного, всеукраїнського страйку громадської непокори проти підписання нового Союзного договору, під час проведення якого наголошувалося, що «239 новітніх яничарів» знову намагалися зробити український народ «слухняним наймитом», не даючи змоги реалізувати основні принципи Декларації про державний суверенітет України: «Якщо це їм вдасться, то нам ніколи не вирватися з-під більшовицького ярма. Подумайте, що скаже про нас прийдешне покоління. Першого жовтня Україна має завмерти. Нехай мовчать телефони, стоять автомобілі, зупиняться верстати, поїзди, не піднімаються в повітря літаки. Хай почує партократична проімперська депутатська група силу і єдність народу України! Вставайте у ряди борців за вільну демократичну Україну. Союзному Договору – Ні! Верховну Раду УРСР – у відставку!» [44, арк. 66]. Під час аналізу документів з'ясовано, що лідери національно-демократичних сил відкрито

заявляли, що виведуть на політичну маніфестацію не менше одного мільйона киян та «паралізують» республіку загальним страйком. Такими діями рухівці хотіли примусити Верховну Раду відмовитися від підписання нового Союзного договору у якій то б не було формі, добитися відставки уряду та голови Верховної Ради і, зрештою, розпуску парламенту республіки.

Беручи до уваги такі обставини, в листі Секретаріату ЦК Компартії України, направленому обкомам і Київському міськкому партії від 13 жовтня 1990 року, вказувалося, що новоутворені громадсько-політичні структури, зокрема Рух, Українська республіканська партія, асоціація демократичних Рад народних депутатів і демократичних блоків у Радах, українська міжпартійна асамблея, зробили спробу торпедувати роботу другої сесії Верховної Ради УРСР, яка відкрилася 1 жовтня 1990 року [27, арк. 69].

Черговим важливим кроком у розгортанні мітингової стихії стало голодування студентів на столичній площі Жовтневої революції. 2 жовтня, у перший день проведення акції, було зафіксовано 119 осіб, що взяли участь у страйку [242, с. 24]. Вони висували наступні вимоги: достроково припинити повноваження Верховної Ради України та призначити нові вибори на багатопартійній основі восени 1991 року; ухвалити закон про націоналізацію майна Комуністичної партії України та Ленінського комітету союзу молоді України; не допустити підписання Союзного договору; затвердити рішення про проходження військової служби громадянами України винятково в межах республіки; вимагати відставки голови Ради Міністрів УРСР В. Масола.

Як стверджує О. Долман, за даними Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, у голодовці та страйку з 85 тис. студентів стаціонару київських вузів взяли участь близько 30 тис., у Львові з 65 тис. – майже 59 тис., у Тернополі та Івано-Франківську – по 10 тис. студентів, а загалом із 510 тис. студентів стаціонару вузів України у цій акції взяли участь майже 100 тис. осіб, тобто кожен п'ятий студент [242, с. 25]. У постанові Верховної Ради УРСР від 17 жовтня 1990 р. «Про розгляд умов студентів, які проводять голодування в місті Києві з 2 жовтня 1990 року» йшлося про те, що допоки не буде прийнята

нова Конституція України, яка стабілізує політичну й економічну ситуації в республіці, укладення Союзного договору вважалося передчасним [143, с. 417].

На знак підтримки вимог голодуючої молоді у Тернополі, Рівному, Донецьку, Кременчуці, Горлівці, Херсоні, Житомирі, Хмельницькому, Дніпропетровську пройшли масові акції протесту. З часом голодування розпочали народні депутати С. Хмара, Л. Горохівський, В. Колінець, О. Гудима, М. Кузименко, Ф. Свідерський, Б. Ребрик, Я. Зайко, М. Горинь. Ситуація стала революційною.

Наступним важливим кроком демократичних сил республіки стало проведення 23 червня 1991 року в м. Києві за участю НРУ грандіозного Всеукраїнського мітингу проти підписання Україною Союзного договору, що тривав понад дві години. Сотні тисяч киян і гостей столиці зібралися біля Республіканського стадіону та пішим ходом вирушили центральними вулицями міста до майдану Незалежності. Народні депутати України Левко Лук'яненко, Іван Драч, Дмитро Павличко, Сергій Головатий, Іван Заєць, Олександр Ємець, Ігор Юхновський, Степан Хмара, Володимир Філенко, Леопольд Табурянський та інші члени Народної Ради (всього виступило понад 40 осіб) закликали український народ згуртуватися і протистояти смертельній небезпеці, що нависла над Батьківщиною. «Підступом і обманом – випробуваними імперськими методами КПРС, її прибічники намагаються узаконити колоніальне становище України. Зараз наступив той час, коли кожен, хто живе в Україні, несе відповідальність за її майбутнє. Якщо ми і нині не зуміємо відстояти незалежність рідної землі, не дамо рішучої відсічі спробам імперкомуністів закувати нас ланцюгами Союзного договору, наші нащадки вважатимуть ці дні часом національної ганьби» [91]. В кінцевому результаті мітинг однозначно заявив, що його головною метою є незалежна, демократична Україна із повною і виключною власністю її народу на весь економічний і науково-технічний потенціал, створений на її території, із своїми національною грошовою одиницею, фінансово-кредитною системою, українською митною службою,

національними збройними силами і власними повноцінними політичними, економічними і культурними зв'язками з іншими державами світу.

Учасники мітингу звернулися до народу України, до всіх демократичних політичних партій і громадських організацій із закликом створити Демократичний блок і виступити єдиним фронтом проти правлячої верхівки, за мирний і незворотній процес відродження незалежної демократичної Української держави. Лунали також заклики до всіх трудових колективів, керівників підприємств, інженерної, наукової, трудової інтелігенції бути готовим до загального політичного страйку як єдиного доступного мирного засобу протидії наступові реакції та на випадок застосування проти України будь-яких форм політичного, економічного та військового тиску. Рухівці закликали всіх свідомих членів КПУ відмежуватися від великодержавної, «заплямованої невинною кров'ю» українського народу політики, звернутися до всіх національних меншин УРСР – росіян, євреїв, білорусів, поляків, татар, молдаван, греків, словаків, угорців з проханням стати єдиною силою на захист незалежної, демократичної Української держави.

При цьому ставився наголос на підготовці прямих виборів голів місцевих Рад народних депутатів, дострокових виборів Верховної Ради та президента України. За переконанням рухівців, президентські вибори мали стати початком злому партійної системи та перетворитися у могутній засіб активізації об'єднання українського народу навколо ідеї самостійності й соборності України [106].

З метою не допустити підписання нового Союзного договору та відстояти гасло незалежності Батьківщини Львівщиною прокотилася хвиля мітингів-протестів, в яких взяли участь народні депутати України: Богдан Бойко – голова Тернопільської крайової ради Руху, Любомир Сенік – голова Львівської крайової ради Руху, Ярослава Стецько – голова Антибільшовицького Блоку Народів (Німеччина), інші лідери політичних партій та громадських організацій краю. Усвідомлюючи реальну загрозу для українського народу, сповна відчуваючи відповідальність за його долю, учасники мітингу закликали депутатів Верховної

Ради УРСР від Львівщини не брати участі в голосуванні за Союзний договір у будь-якій формі, а в разі якщо ж Україні нав'яжуть «оновлене ярмо» – вважати цей ганебний акт підставою для розпуску ВР УРСР. В такому випадку перебування Народної Ради у складі Верховної Ради України вважалося беззмістовним. Рухівці вимагали залишити прокомуністичний парламент і проголосити себе дійсним вищим законодавчим органом республіки, скликати національні збори України для проголошення Української незалежної держави; по-друге, депутатам Львівської обласної, міської та районних Рад пропонувалося виїхати до Києва для пікетування ВР УРСР, де на 25 червня був запланований розгляд нового Союзного договору; по-третє, виголошувалися гасла єднання всіх демократичних сил та організацій краю задля піднесення національно-визвольних змагань перед реальною загрозою нового «колоніального ярма»; по-четверте, місцевим Радам народних депутатів, трудовим колективам, окремим громадянам наказувалося надсилати у Верховну Раду УРСР телеграми-протести проти нового Союзного договору [243]. Учасники мітингу рішуче заявили, що їхнє прагнення до волі й незалежності України є непохитним.

У даній ситуації українське незалежне інформгентство «Республіка» повідомило про масові агітації та мітинги проти імперського Союзного договору, що відбулися в Луганській області, містах Одесі, Донецьку, Борисполі Київської області [224, с. 103]. Активну позицію зайняли рухівці Кривого Рогу, а саме М. Кондратенко, О. Нинік, О. Половина [319, с. 25].

23 червня 1991 р. з 16.00 до 18.00 год. в м. Києві біля Центрального стадіону відбувся мітинг (до 1 тис. чол.), спрямований проти підписання Союзного договору, який організували представники УРП, ДемПУ та НРУ. Серед виступаючих були народні депутати УРСР Л. Лук'яненко, І. Заєць, В. Яворівський, І. Юхновський, І. Драч, О. Ємець, М. Порівський та інші [35, арк. 113].

21–23 червня цього ж року в приміщенні Спілки художників УРСР пройшов Установчий з'їзд об'єднання комітетів солідарності трудівників, участь в якому взяли й представники НРУ, зокрема Д. Павличко, М. Порівський,

С. Хмара, Л. Скорик. Тут були присутніми на з'їзді й представники української діаспори США і Канади, журналісти Ей-бі-сі, Сі-бі-ен, «Народної газети» та інших засобів масової інформації. Під час даного заходу висловлювався протест з приводу указу Президента СРСР про заборону страйків, обговорювалося ставлення до Союзного договору. Питання майбутнього України розглядалося з відомих позицій демократів: «Самостійна Українська держава – головний фундамент, котрий вирішує всі проблеми» [35, арк. 113].

Заслуговувала на увагу лінія поведінки народних депутатів УРСР, що характеризувалася непримиренністю до Комуністичної партії. Звертаючись до теми Союзного договору та маючи на увазі розгляд цього питання у Верховній Раді, О. Ємець заявив: «Хто не вкладає сили в боротьбу за незалежність України в часи підписання Союзного договору, той не може називатися борцем за таку незалежність» [35, арк. 113].

Щоб висловити своє ставлення до Союзного договору, порадитись яким чином зберегти якомога більше тодішніх демократичних завоювань НРУ вирішив скликати форум інтелігенції України, який відбувся в червні місяці 1991 р. в Києві, в Будинку кіно [244]. На форум з'їхались провідні вчені різних галузей, митці, літератори, діячі культури, котрі вважали своїм обов'язком застерегти народ від ілюзій, що Україна може бути суверенною в оновленому Союзі. Наприкінці червня в Києві відбулася наступна наукова конференція під назвою «Сучасне політичне становище і тактика Руху в сучасних умовах», у якій взяли участь більше 180 представників 9 крайових організацій Руху (Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Закарпатської, Буковинської, Волинської, Рівненської, Хмельницької, Вінницької), серед яких були представники Центрального Проводу Руху Микола Пороський, Володимир Мулява, Олександр Лавринович [325]. Значна увага на конференції приділялася обговоренню напрямів і методів роботи, спрямованих на недопущення підписання Україною нового Союзного договору.

«Ні – Союзному договору» – заявили учасники конференції у Павлограді, яка відбулася на початку червня 1991 року за участю представників робітничих і

страйкових комітетів, громадських організацій і політичних партій демократичного спрямування [119]. В свою чергу, НРУ, УРП, ТУМ та інші демократичні сили Донецького краю, вважаючи, що тільки незалежна Україна може створити умови для матеріального і духовного процвітання народу, теж виступили з вимогами відмови підписання запропонованого партійним керівництвом договору [21, арк. 38].

З пропозицією провести окремий республіканський референдум щодо Союзного договору до Верховної Ради України звернулися установчі збори блоку «Демократична Україна» Чернігівської області. У Чернігові зібралися представники всіх опозиційних крайових організацій, що діяли в області, щоб об'єднати зусилля в боротьбі проти підписання Союзного договору. З цією метою блок «Демократична Україна» був створений у Полтаві, Тернополі, Львові. Ініціатором створення такого «демократичного інтернаціоналу» стали народні депутати – члени опозиційної парламентської групи Народна Рада, головною силою якої став Народний Рух України [93].

В даній ситуації велике значення мала акція політичного голодування демократичних сил Вінниччини, що розпочалася 10 червня і тривала до 27 липня 1990 р. Голодуючі висували ряд вимог, серед яких: відмова від підписання нового Союзного договору, створення в Україні національних збройних сил, закриття Чорнобильської АЕС, затвердження української символіки, впровадження української мови в діловодство і систему освіти, державний суверенітет, а гасла «Українці! Встаньте з колін», «Україні – волю! Геть московську метрополію» яскраво свідчили про дух мітингуючих і їхню цілеспрямованість [201, с. 20].

Питання підписання нового Союзного договору було в центрі уваги Одеської крайової організації НРУ. 16 липня 1991 р. на мітингу, що зібрав понад п'ять тисяч чоловік, під синьо-жовтими прапорами, виступили депутати обласної та міської Рад, член Центрального Проводу Руху В. Цимбалюк, активісти «Демократичної Одеси» Є. Акимович, В. Чумаченко, С. Печерський,

В. Скрипник, які, відстоюючи самостійність України, закликали не допустити підписання «кабального» Союзного договору [316].

Понад 70 % опитаних мешканців м. Харкова також висловилися проти запропонованого М. Горбачовим Союзного договору [322]. Опитування проводила інформаційна служба міських організацій Народного Руху України та Української республіканської партії.

В цей час демократичні сили республіки виступили з низкою мітингів-протестів проти наступу радянсько-комуністичних сил на демократичні прояви у Вільнюсі. Так, Народний Рух України і страйком Києва закликали громадян до актів непокори, щоб цим самим продемонструвати солідарність з Литвою. Дані рішення підтримала Рада Одеської крайової організації НРУ, УРП, ДемПУ, Української християнсько-демократичної партії, «Меморіалу», «Південної громади», які 16 січня спільними зусиллями провели акцію, присвячену пам'яті загиблих у Литві. Похід із запаленими свічами вздовж вулиці Дерibasівської перетворився за ініціативою Руху в несанкціонований мітинг, на якому лунала критика існуючої влади, звучали заклики притягнути до судової відповідальності КПРС за політику геноциду, засуджувалися спроби підписання нового Союзного договору [49, арк. 13].

Подолати політичну блокаду Москви литовським патріотам допомагав й Миколаївський Рух, члени якого збирали ліки, гроші, поширювали правдиву інформацію про події у Литві [299]. 12 січня Коломийською територіальною організацією Народного Руху України «Покуття» проведено віче-протест проти кривавого розбою імперських сил у Вільнюсі, виготовлено і розміщено по вулицях Коломиї транспаранти на підтримку постраждалих. В тому числі відбувся збір коштів на придбання медикаментів у розмірі 8 тис. крб. [276, с.17].

Таким чином, силові методи вирішення політичної ситуації у Литві створювали у суспільстві атмосферу неспокою, «передчуття громадянської війни». Захищаючи ідеї державного суверенітету та забезпечення конституційного порядку, Президія українського парламенту стверджувала, що

«протиріччя, які виникають у процесі формування нової співдружності народів СРСР, повинні вирішуватися виключно мирними, політичними методами» [104].

Прагнучи зберегти СРСР, М. Горбачов ініціював проведення 17 березня 1991 р. Всесоюзного референдуму, який мав вирішити не тільки подальшу долю СРСР, а й майбутнє кожної союзної республіки. За два тижні до нього він звернувся до членів партії із неможливим раніше закликом: «Комуністи, вийдіть з окопів!» [314, с. 514]. Така ситуація спровокувала вельми гострі дискусії серед представників Народної Ради та Руху, які вважали, що спланований центром референдум, порушує право народу України самому визначити свою долю. «Під прикриттям «оновленої федерації», яка не може бути нічим іншим, як тільки новою в'язницею, бо вимагає від республік передати центрові найголовніші державні функції, пробивається до влади старий імперський режим. Ярмо, яке він несе, – трагедія для всіх народів!» [110]. Ідея проведення референдуму 17 березня 1991 р. була ворожо сприйнята не тільки лідерами і прихильниками Народного Руху України, але й Української республіканської партії, Партії демократичного відродження України, «Південної громади» м. Одеси, які неодноразово на протязі січня – березня 1990 р. на зборах, мітингах розглядали питання організації протидії партійним, радянським органам у підготовці і проведенні даного референдуму [46, арк. 10].

Секретар Одеського обкому Компартії України В. Меркачев відмітив, що з наближенням референдуму 17 грудня 1991 р. діяльність всіх антикомуністичних організацій, які об'єдналися у блок «Демократична Одеса», ставала все більш агресивною. Це проявлялось, зокрема, в організації численних мітингів, розповсюдженні сотень тисяч листівок, більшість із яких була підготовлена і привезена із Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей та носила антикомуністичний характер [46, арк. 11]. У відповідь на такі дії демократичних сил Одеський обком Компартії України наказував: «Раз'яснять пагубность предлагаемой деконструктивными силами бескомпромиссной забастовочной борьбы, истинные политические цели и замыслы лидеров Руха, УРП, других

оппозиционных Компартии сил, широко использовать для этого средства массовой информации, пропагандистско-разъяснительный актив» [48, арк. 50].

Компромiс у вирішенні даної ситуації був знайдений тільки після затвердження Верховною Радою УРСР рішення про проведення референдуму на території республіки з питання союзного бюлетеня: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» та республіканського – «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу суверенних радянських держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». Така постановка запитань республіканського бюлетеня протистояла задумам партійного керівництва СРСР, була спрямована на захист і утвердження Декларації про державний суверенітет України та сприяла мирному розвитку державного самовизначення українців.

Відповідно до Ухвали Галицької Асамблеї, у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях до бюлетенів було внесено третє питання: «Чи хочете Ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої й зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам незалежно від національної та релігійної приналежності?» [314, с. 515].

Після затвердження ВР УРСР таких рішень Народна Рада, президія Національної Ради Демократичної партії України закликали всіх громадян України взяти участь в опитуванні і на запитання республіканського та обласного бюлетенів відповісти «так» [101]. Завдяки Секретаріату Руху, особистим зусиллям його голови Віктора Бурлакова, вдалося налагодити масове тиражування агітаційних передреферендумних матеріалів та розповсюдити їх у різних куточках України. Однак у Донецьку двічі міліцією було вилучено, забрано у кур'єра на очах рухівського активу 122 тис. листівок [19, арк. 17], 60 тис. – вилучено міліцією в Криму, траплялися й інші, дрібніші випадки [128, с. 60].

У день референдуму 17 березня 1991 р. в голосуванні взяло участь 83,5 % населення, із них 70,2 % громадян висловилося за збереження Союзу, водночас за другими бюлетенями 80,2 % громадян проголосували за входження України до нього на засадах Декларації про державний суверенітет, а 88 % галичан підтримали ідею незалежності [248]. За цих обставин Народна Рада на чолі з І. Юхновським все частіше наголошували на необхідності перетворення СРСР у сукупність незалежних держав, де постання незалежної України відбулося б шляхом самовизначення української нації [277]. 1990–1991 роки – стали періодом переходу від розмежування до консолідації полярних політичних сил для відновлення національної державності [295, с. 26].

Таким чином, проблема підписання нового Союзного договору гостро поставила перед Україною питання бути чи не бути їй суверенною, незалежною державою. З цього приводу найважливішим завданням усіх демократичних організацій і політичних партій, усіх патріотів України, незалежно від національності, віросповідання Народний Рух України вбачав у роботі, спрямованій проти підписання даного документу, який сприймався Рухом як загроза на шляху до демократії, творення власної національної держави [264, с. 19].

4.3. Змагання НРУ за прийняття Акта проголошення незалежності України

Надзвичайно активно розгорнув свою діяльність НРУ 19–21 серпня 1991 р., під час спроб ЦК КПРС здійснити державний переворот з метою перешкодити передачі частини повноважень від Центру республікам. Ізолювавши Горбачова в Криму, реакціонери проголосили в країні надзвичайний стан і сформували Державний комітет з надзвичайного стану для управління нею. Даний комітет, який опирався на підтримку частини керівництва КПРС, військових та КДБ, покладав надії на збереження старого порядку.

18 серпня 1991 р. ЦК КПРС, відповідно до ст. 127 /3/ Конституції СРСР і ст. 2 Закону СРСР «Про правовий режим надзвичайного стану», для необхідності застосування найрішучіших заходів щодо запобігання «сповзанню суспільства» до загальнонаціональної катастрофи, забезпечення законності і порядку постановив:

- запровадити надзвичайний стан в окремих місцевостях СРСР на строк 6 місяців з 4 години за московським часом;
- встановити, що на всій території СРСР безумовно верховенство мають Конституція СРСР і закони Союзу РСР;
- для управління країною і ефективного впровадження режиму надзвичайного стану утворити Державний комітет по надзвичайному стану в СРСР – ДКНС [51, арк. 1].

Виконуючий обов'язки Президента СРСР Г. Янаєв наказав припинити діяльність політичних партій, громадських організацій і масових рухів, які перешкождали нормалізації становища в країні, негайно розформувати структури влади і управління, які діють всупереч Конституції і законам СРСР [36, арк. 8]. Наголошувалося на необхідності давати рішучу відсіч проявам екстремізму, спробам безвідповідальних елементів у підбурюванні людей до громадянської непокори, конфронтації і протиборства з владою. В даній ситуації центр СРСР проводив провокаційні акції, спрямовані на придушення опозиції, залякування населення і створення ситуації, вигідної для введення військового стану [126].

Як вказувалося в зверненні Народної Ради до народу України від 20 серпня 1991 р., головна мета перевороту полягала у придушенні демократичних і національно-визвольних процесів у республіках та збереження недоторканості імперських структур [113]. Це була неприхована спроба перекреслити прогресивні досягнення народів на шляху до державного суверенітету та незалежності. Зокрема, В. Литвин зазначає: «Фактично до 24 серпня 1991 р. керівництво країною здійснювалось з Москви, де концентрувався перший ешелон політичної еліти. А її друга лава на рівні республіканського керівництва виступала своєрідним ретранслятором рішень центру...» [288, с. 104].

Потрібно відзначити, що Л. Кравчук поставився до путчу обережно, невизначено: оголосивши, що надзвичайний стан не стосується України, він все ж не зайняв відкрито ворожої опозиції до ДКНС [330, с. 52]. Та незважаючи на таку поведінку влади, демократичні сили України рішуче зайняли непримиренну позицію щодо перевороту і цим самим довели свою політичну зрілість, здатність перемагати в найскладніших ситуаціях історії [312, с. 9]. Безперечно, велику роль у боротьбі проти заколотників відіграв НРУ – це проявилось у проведенні масштабної роботи по організації акцій непокори, підготовці Всеукраїнського політичного страйку.

Так, Народний Рух на Миколаївщині сприяв утворенню громадсько-політичного об'єднання «Демократичний Миколаїв», яке брало активну участь у зборі підписів проти путчистів [299]. Аналіз документів свідчить, що саме за підписом Політради НРУ о 10 годині ранку 19 серпня у Києві з'явилася перша листівка із закликом не підкорятися ДКНС, визнавати тільки закон України і зберігати спокій. В кімнаті Політради Руху в ніч з 19 на 20 серпня було змакетовано близько десятка різних листівок із закликами до громадської непокори та за допомогою задіяної Секретаріатом Руху копіювальної техніки розтиражовано понад 5 тис. таких примірників, які вже з 7 години ранку роздавалися у вагонах метрополітену [128, с. 41].

Ті дні показали, що НРУ мав міцний і згуртований актив, здатний у будь-яких умовах вести боротьбу за волю України. Рухівцями упродовж 19–20 серпня в приміщенні Спілки письменників було проведено чотири оперативні конференції, на яких з різносторонньою інформацією вирішення ситуації, що склалася, виступили відомі громадські діячі, зокрема І. Драч, І. Заєць, О. Ємець, Л. Лук'яненко, Д. Павличко, Л. Танюк, І. Юхновський, В. Яворівський та ін. Уже на першій прес-конференції В. Чорновіл підкреслив, що в країні відбувся державний переворот за участю КДБ, міліції та армії: «Переворот – партійно-мілітаристський, адже усі заколотники – члени Політбюро і ЦК КПРС. Саме такими діями правляча верхівка повністю себе дискредитувала і найкращим виходом в даній ситуації для неї був би саморозпуск» [137].

У Заяві НРУ від 20 серпня з приводу державного антиконституційного перевороту в СРСР І. Драч наголосив на тому, що Рух, обстоюючи право українського народу на незалежну державу, визначаючи законність і повноту влади на території України конституційно обраних та сформованих органів влади, керуючись Декларацією про державний суверенітет України та Конституцією УРСР, визнав, що утворений поза конституційний орган влади – Державний комітет з надзвичайного стану в Москві є незаконним і його рішення не можуть мати юридичної сили в Україні [103]. Тому НРУ, – сказав він, – закликає всіх громадян України не підкорятись путчистам, формувати організаційні структури активного опору, що будуть координувати Всеукраїнський страйк, який рухівці вважали єдиновірною мирною зброєю в боротьбі за незалежність України.

Оцінюючи тогочасну ситуацію, С. Бондаренко відмічає, що активну позицію зайняли члени НРУ в місцевих радах, а саме в Чернігові, Луцьку, Житомирі, Дніпропетровську, Харкові, де відбулися масові акції протесту [212, с. 125].

У цей важливий час засвідчили свою політичну зрілість і громадянську мужність Галичина та Львівщина. Важливим аспектом розвитку рухівських структур цього регіону була їхня опора на масову підтримку населення, що перетворювало це громадсько-політичне об'єднання в справжнього виразника прагнень до свободи більшості мешканців регіону [272, с. 10]. В зверненні Івано-Франківської крайової організації Народного Руху України до населення краю від 20 серпня 1991 р. вказувалося: «19 серпня 1991 року о 4-й годині ранку відбувся державний, антиконституційний переворот. У найвідповідальніший момент демократичних перетворень на нашій багатостраждальній землі, коли зусиллями народу України та інших народів створились реальні передумови утвердження демократичної, мирної, суверенної Української держави, антинародні реакційні сили вчинили підступний замах на наше майбутнє, на демократію і свободу народу України та інших республік. Їх домагання мають на меті зупинити об'єктивний хід демократичних і національно-визвольних

процесів, втягти нас у братовбивчий конфлікт в ім'я збереження останньої на землі кривавої імперії» [77]. Члени НРУ закликали усіх жителів Прикарпаття, народних депутатів, усі державні та громадські інституції, трудові колективи висловити рішучий протест проти антинародних дій «політичних авантюристів», що були спрямовані на ліквідацію конституційних прав та свобод, запровадження диктаторського режиму тощо.

Провід Івано-Франківської Крайової Ради НРУ зауважив, що «група 239», яка стала бастионом антидемократичних сил в Україні, зрозумівши, що програє, розпочала добре продуману широкомасштабну серію провокацій, намагаючись цим самим привести до запровадження військового стану [68]. Однак Рух в даній ситуації закликав до спокою і витримки, пропонував націлитись на створення і регулювання механізму зв'язків з районними організаціями НРУ, визначити відповідальних за надходження і поширення інформації осіб, невідкладно здійснити консультативні збори всіх крайових осередків Народного Руху, звернутися до світової громадськості, парламентів і урядів багатьох країн світу, міжнародних організацій за підтримкою і солідарністю в непростий для України час.

Проаналізувавши події державного перевороту, рухівці Івано-Франківщини вимагали також скликати позачергову сесію Верховної Ради республіки, підпорядкувати армію, КДБ та МВС, розміщені на території України, Верховній Раді УРСР затвердити національну символіку України як державну, заборонити діяльність Компартії України, прийняти закон про перехід у власність республіки всіх підприємств, банків та інших матеріальних цінностей, що були на території України, створити комісію для розслідування дій тих громадських та державних інституцій, посадових осіб, які підтримали ДКНС і дії заколотників [80]. При цьому висувалася вимога створення Національної гвардії України, формування її підрозділів на території області.

Координаційна рада демократичних організацій Івано-Франківської області, яка була створена в перші години державного заколоту, з ініціативи крайової організації Народного Руху теж очолила народний спротив [259, с. 159].

Члени КРДО заявили про свою спільну мету – утворення незалежної і демократичної Української держави, що демонструвало самовиявлення української нації. Враховуючи те, що діяльність КПРС–КПУ створювала постійну загрозу демократичним перетворенням, гальмувала поступ народу України до незалежності і правової держави, поглиблювала економічну розруху і соціальні конфлікти, нищила паростки громадської злагоди, КРДО Прикарпаття звернулася до населення краю, органів державної влади, трудових колективів та їх керівників із закликом вжити невідкладні заходи з метою остаточного припинення діяльності партійних органів КПРС–КПУ, контрольованих ними громадських організацій інституцій та при цьому ухвалила:

«1. Провести з 22 серпня 1991 року на усіх підприємствах, в установах і організаціях Івано-Франківщини короткочасні попереджувальні політичні страйки з одночасним проведенням зборів, мітингів, пікетів та інших масових форм протесту проти «самозваного» державного комітету по надзвичайному стану.

2. На зборах і мітингах трудових колективів прийняти резолюцію про підтримку конституційних органів державної влади і управління Української РСР, притягти до передбаченої законодавством відповідальності усіх осіб, що є учасниками заколоту.

3. Страйковим комітетам спільно з осередками НРУ, профспілковими організаціями та адміністрацією підприємств прискорити підготовку до проведення безстрокового загального політичного страйку» [78].

Активну боротьбу з заколотниками вели рухівці Львівщини, які наголошували, що державний переворот суперечить Закону СРСР «Про правовий режим надзвичайного стану», в якому йшлося про те, що Президент СРСР попереджає про оголошення надзвичайного стану в окремих місцевостях, а в разі необхідності запроваджує його на прохання або за згодою Президії Верховної Ради чи вищого органу державної влади відповідної союзної республіки, чого не відбулося в Україні [113]. В даному випадку Львівська Рада Руху, вважаючи, що імперські сили ніколи не погодяться навіть на «куцу» суверенність республіки, та

виражаючи волю абсолютної більшості населення регіону, ставила перед ВР УРСР ряд вимог, зокрема скликати позачергову сесію, на якій розглянути негайне проголошення виходу України зі складу СРСР; виходячи з того, що Україна є членом-фундатором ООН, звернутися з проханням до цієї та інших міжнародних організацій, урядів усіх країн світу визнати цей факт і забезпечити політичну, моральну та іншу підтримку народові України; звернутися з вимогою до всіх військовослужбовців, які відбувають службу на терені республіки, а також до українських солдатів, офіцерів і генералів, які несуть службу в інших регіонах СРСР, припинити виконання розпоряджень «злочинної хунти», яка грубо зневажила закон, інтереси народу України [108].

Підтримуючи членів Руху, Союз українок Львова, Союз українського студентства 20 серпня 1991 р. також рішуче засудили злочинні дії державних заколотників як такі, що перекреслюють можливість еволюційного шляху до незалежності України [114].

Не схваливши тогочасні дії влади, представники опозиційних сил Вінниччини створили об'єднання «За демократичні реформи», куди ввійшли громадські, культурно-освітні організації, зокрема місцева організація НРУ. Основною метою даного об'єднання стало проголошення та розбудова незалежної Української держави. 22 серпня націонал-демократи офіційно засудили лояльність облвиконкому, а також дії ДКНС як заколот хунти і закликали вінничан до акцій громадської непокори [201, с. 22].

Особливо гостро відреагувала українська діаспора на серпневі події в колишньому Союзі. До «Літературної України» надходили численні листи, телеграми з-за кордону. В одному з таких листів від 22 серпня 1991 року містилася заява Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі з приводу перемоги демократичних сил над антинародними змовниками в Москві. Заяву підписали президент УНР в екзилі Микола Плав'юк, голова Уряду УНР в екзилі Іван Самійленко, голова Української Національної Ради Михайло Воскобійник. У документі підкреслювалося історичне значення перемоги народів СРСР «над ворогами демократії», свободи і прогресу, над тими, що ставили собі

за мету не допустити послаблення диктаторської системи Комуністичної партії, КДБ і військової верхівки Кремля. Покладаючись на тогочасну унікальну ситуацію і на зразкові приклади інших народів у їхній боротьбі за державну незалежність, в заяві наголошувалося, що настала унікальна можливість для відродження української державності, української нації, прийшов час для політичних і державних діячів в Україні ставити собі за конкретну мету – проголошення незалежності Батьківщини [308].

Рухівці усвідомлювали те, що захистити народ України від будь-яких кривавих диктатур може тільки незалежна Українська демократична держава. За цих обставин 24 серпня 1991 року з 6 до 9 години ранку активістами Руху та інших демократичних організацій киянам були роздані понад сто тисяч листівок із закликом йти до Верховної Ради і протестувати проти політики партократії. В цей день уперше над Верховною Радою замайорів український прапор [344].

Поразка «контрреволюції» 19–21 серпня 1991 р. створила докорінно нову політичну ситуацію [204, с. 258]. Невдача путчу дискредитувала партійну систему та одночасно збільшила шанси прихильників ідеї незалежності України. За цих умов Народна Рада та націонал-комуністи на чолі з Л. Кравчуком, які перехопили рухівські гасла, 24 серпня на терміново скликаній сесії українського парламенту вимагали негайно проголосити повну державну незалежність, аби захистити Україну від можливих нових зазіхань на її суверенітет. 24 серпня слідом за Російською Федерацією, республіками Прибалтики і Закавказзя позачергова сесія Верховної Ради Української РСР конституційною більшістю («за» – 346 депутатів) прийняла історичний Акт проголошення незалежності України і цим самим започаткувала нову еру в історії української державності. Отже, програмна мета НРУ – незалежність України – була досягнута. «Революція «згори» у ході перебудови була зім'ята революцією «знизу»» [278, с. 145].

Прийняття республіканським парламентом даного документа було цілком закономірною подією, яка надала українському народу можливість самому вирішувати свою долю. Незалежність у широкому сенсі цього слова стала єдино

можливим нормальним станом існування як індивідуума, так і цілої нації, адже тільки за умови незалежності повною мірою може розкритися весь потенціал, закладений у суспільстві.

Проголошення незалежності України тоді сприймалося багатьма українцями як «дар Божий» чи дар історії, інші сприймали її як щось випадково-несподіване, були й такі, що вважали це закономірною та довгоочікуваною історичною подією [291]. Однак розпад радянської імперії, завдяки якому український народ створив самостійну національну державу, був підготовлений нелегкою багаторічною боротьбою національно-визвольного руху, що став основою збереження самобутності й непересічності народу, хранителем його культурних традицій, силою опору політиці русифікації [231, с. 3].

24 серпня 1991 року після того, як більшість народних депутатів проголосувала за Акт про незалежність України, депутати-рухівці несподівано внесли до зали Верховної Ради величезне синьо-жовте полотнище і поклали його на стіл президії. Очевидець тих подій, відомий івано-франківський письменник і громадський діяч, народний депутат Верховної Ради першого скликання С. Пушик стверджує, що цей прапор був пошитий в Івано-Франківську [297]. За його словами, у 1990 році Івано-Франківська обласна рада вирішила пошити синьо-жовті знамена для місцевих районних і сільських рад, відповідну матерію для них знайшли у Києві на Дарницькому шовковому комбінаті. Звідти два кілометри синьої і два кілометри жовтої тканини привезли на Івано-Франківську швейно-галантерейну фабрику, де з неї пошили близько тисячі українських національних прапорів для держустанов області, а також два величезні полотнища для Києва. Щоб ці знамена дорогою не потрапили до рук міліціонерів, вирішили везти їх до столиці окремо: один – поїздом, а інший – літаком. Залізницею прапор віз Володимир Слободян, а літаком – Мирослав Блащук. Обидва прапори було благополучно доставлено до штаб-квартири Руху.

Як стверджує С. Пушик, один з них 24 липня 1990 року піднято на щоглі біля нинішньої Київради, відповідно, цей день став традиційним міським святом – Днем українського національного прапора міста Києва [297], а інший прапор

через рік – 24 серпня 1991 року, В. Чорновіл та інші члени НРУ урочисто внесли до зали Верховної Ради, як тільки депутати проголосували за Акт про незалежність України [90].

Зважаючи на обставини, за активної участі Народної Ради, Президія ВР УРСР, окрім Акта проголошення незалежності України, прийняла цілу низку інших принципово важливих постанов. 24 серпня вона проголосувала за департизацію державних та правоохоронних органів, установ та організацій, а також армії, урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю. 25 серпня прийнято указ про націоналізацію власності КПУ та КПРС на території республіки, а 30 серпня – указ «Про заборону діяльності Компартії України» [285]. Такі державні рішення засвідчили фактичний крах Радянської імперії.

Як стверджував голова Руху І. Драч, завдяки енергійному, потужному обстоюванню інтересів народу України, НРУ вплинув на хід політичних подій не лише в Україні, а й у колишньому Союзі, що стали сприятливими для утвердження державної незалежності [116].

Але тут не можна обійти той факт, що в досягнення політичної незалежності України свій внесок зробила частина компартійної еліти, яка шукала шляхи збереження державного управління. В даній ситуації їхнє становище було нелегким, оскільки вони усвідомлювали свою причетність до невдалого путчу. Тому єдиний варіант збереження політичного керівництва, в умовах заборони КПРС, вбачався ними в підтримці ідеї незалежності України. Проголошення незалежності України, на погляд її тодішніх керівників, означало не що інше, як досягнення ними особистої незалежності від Москви [283, с. 38].

Свій погляд стосовно причин підтримки комуністами Акта проголошення незалежності України подав В. Чорновіл, який зазначив, що більшість партійної еліти підтримали ідею незалежності України не з державницьких, патріотичних переконань чи поглядів порятунку України, її народів, а з інтересів самозбереження [102, с. 169].

Отже, для Народного Руху України й інших національно-демократичних партій та організацій серпневий путч виявився приводом, аби добитися визнання незалежності від суверен-комуністів і уникнути підписання нового Союзного договору. Проте, в той час, коли націонал-демократи були «відвертими» в підтримці Акта проголошення незалежності України, то поведінка суверен-комуністів характеризувалася примітивними сумнівами втрати влади.

Дуже високо оцінили проголошення незалежності України й представники української діаспори, які з цією подією пов'язували початок нового етапу в історії України. Як стверджував Федір Глебо, українець австралійського походження, відновлення української незалежності викликало масово-емоційний вибух, про який почув весь світ: «Це було доказом того, що ми – українці – боролися за нашу державну незалежність як могли, і ми її вистояли...» [217]. Прихильники НРУ в США теж відмітили, що після 74-річного комуністичного гніту і терору Україна вийшла на шлях свого волевиявлення, урочисто проголосивши свою незалежність...[297]. Мрія багатьох представників української діаспори стала реальністю [107].

Після проголошення Акта державної незалежності 24 серпня 1991 р. розгорнулася активна діяльність української діаспори, скерована на якнайшвидше визнання урядом країни проживання факту незалежності України. Уперше з часу «холодної війни» за океаном знову пройшла хвиля багатолюдних маніфестацій та мітингів, організованих зарубіжними українськими громадами на визнання політичної самостійності своєї Батьківщини. Під час їхнього проведення діаспорою пропонувалося масово висилати листи, телеграми до політичних діячів і урядів західних держав, інформувати громадськість вільного світу, що Україна як частина Європи має давні традиції і в згоді з ними повинна будувати своє державне незалежне життя [237].

Осіною 1991 р., напередодні приїзду до США Голови Верховної Ради України Леоніда Кравчука, у Чикаго, Лос-Анджелесі, а пізніше і у Вашингтоні пройшли масові маніфестації американських українців. Понад 5 тисяч осіб з'їхалося з усієї країни до столиці США, серед них прихильники Руху, члени

Світового Конгресу вільних українців, «Пласту», колишні вояки УПА, різні молодіжні та жіночі організації. Перед Білим домом замайоріли сотні синьо-жовтих прапорів, лунали гасла українською і англійською мовами: «США, визнайте Україну!», «Пане Буш, Україна є!», «Вільна Україна без старшого брата!», «Українська демократія потребує американських друзів!» [313]. Таким чином, Українська держава з перших днів свого самостійного суверенного існування відчула безцінну підтримку української діаспори.

Отже, надзвичайно активно розгорнув свою діяльність Народний Рух України 19–21 серпня 1991 р., під час спроб ЦК КПРС здійснити державний переворот. Позиція Руху у переломні моменти історичного періоду засвідчила, що саме він став консолідуючою силою активного населення на шляху боротьби за незалежність Батьківщини.

Народна Рада, головною силою якої став НРУ, 24 серпня на терміново скликаній сесії українського парламенту вимагала негайно проголосити повну державну незалежність. Цього ж дня Верховна Рада УРСР, виходячи із права нації на самовизначення, урочисто проголосила створення самостійної Української держави.

4.4. Участь НРУ в проведенні Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України

1991 рік був для Народного Руху України періодом найбільших досягнень, серед яких найважливіше – сприяння успішному проведенню 1 грудня референдуму «Незалежності», що заявив усьому світові єдність волі народу України до утвердження власної державності. Багато було зроблено Рухом для формування політичного світогляду вільного майбутнього Батьківщини: тут і мітинги, маніфестації, звернення, заяви крайових та районних осередків Руху, статті в газетах, виступи по радіо, телебаченню, зустрічі з населенням. На урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці діяльності Народного Руху України Ю. Діденко, голова Миколаївського НРУ, наголосив на тому, що не можна

забути титанічну роботу, здійснену Рухом, під час проведення референдуму на підтримку ідеї державної незалежності України [239]. Народний Рух, на його думку, був рупором, що ніс до народу утвердження гідності, права на будівництво власної держави. Рух був тією великою політичною силою, яка найбільше зробила для того, щоб Україна стала незалежною державою [146, с. 595].

У жовтні 1991 року на спільному засіданні керівників партій, громадських організацій, творчих спілок і деяких установ України, що стояли на засадах державотворення, було створено коаліцію – Громадський комітет «Референдум 1 грудня» – для спільного ведення пропагандистської передреферендумної роботи [270, с. 89]. До його складу увійшло близько 20 організацій. Керівниками Комітету було обрано Івана Драча, Петра Таланчука, основою виконавчого органу став Секретаріат Народного Руху України під головуванням Сергія Одарича.

Агітаційно-пропагандистський відділ Секретаріату НРУ розробив план ведення передреферендумної кампанії, її організаційну структуру (рухівські референдумні штаби областей і районів), інструктивні матеріали для їх діяльності [270, с. 90]. Так, 10 вересня 1991 року на засіданні Проводу Крайової Ради НРУ міста Івано-Франківська вказувалося на необхідність створення обласного рухівського штабу для підготовки і проведення референдуму, забезпечення його транспортом і технічними засобами, папером, вільним доступом до засобів масової інформації в Україні і поза її межами [82]. Також наголошувалося на створенні агітаційної бригади для пропагандистської, культурно-просвітницької роботи серед громадян східних областей України, підключення до цієї роботи колективів художньої самодіяльності, зокрема народного ансамблю танцю «Тисменичанка» Тисменицького, самодіяльного оркестру народної музики Городенківського районів, камерного оркестру Надвірнянської музичної дитячої школи, чоловічого вокального ансамблю «Намисто» м. Івано-Франківська [81]. З Тернополя для передреферендумної кампанії Рухом планувалося залучити 100 художньо-агітаційних бригад

(200 чоловік), близько 100 студентів, 1150 спостерігачів (400 із міст і 750 із районів) [147, с. 28, 34].

Як свідчать документи, в загальному, в Україні працювало 647 агітаційних груп з чисельністю до 19065 чоловік, які розповсюдили близько 30 мільйонів листівок і близько одного мільйона плакатів, що мали сформувавши у громадян думку про необхідність підтвердження незалежності Батьківщини [128, с. 48].

Голова Координаційної Ради НРУ М. Порівський неодноразово виїжджав у дні підготовки до референдуму в Миколаївську, Донецьку, Сумську та інші крайові організації Руху для надання практичної допомоги, координації діяльності прибулих агітгруп, зустрічей з населенням. Народним Рухом України була підготовлена для виконання за допомогою ряду організаційних заходів концепція взаємодопомоги між сильними районними організаціями Руху Галичини і крайовими організаціями Сходу, Півдня і Центру України. Власне, втілення в життя цього плану дало змогу НРУ провести в Україні величезну політико-просвітницьку роботу і потужно здійснити пропагандистські та організаційні заходи передреферендумної кампанії. Як свідчать документи, план тотального скоординованого використання друкарських можливостей малих друкарень у Галичині забезпечив ці акції лавиною агітаційних матеріалів – летючками, яких було випущено і розповсюджено близько 50 мільйонів, політичними плакатами – понад 3 мільйони, інформаційними листками [128, с. 41].

Також за ініціативи та сприяння агітаційно-пропагандистського відділу Секретаріату НРУ було організовано виставку політичного плакату під назвою «За Україну, за її волю!», в якій взяло участь 200 робіт. Три плакати-переможці використовувалися під час передреферендумної кампанії. Завдяки старанням Руху було зроблено випуск магнітофонної касети «Гей, гей, розвеселимо!» із записами патріотичних та естрадних українських пісень. Касети поширювалися в рухівські структури, сільські клуби, обласні радіокомітети, будинки культури.

Потрібно сказати й те, що проведення референдуму 1 грудня мало неоднозначну оцінку в різних регіонах країни, особливо на Донеччині, де в даний

період розповсюджувалися провокаційні заклики до відокремлення Донбасу від України. Пропонувалося створення Донецької інтернаціональної республіки. Саме на це була направлена спроба створення «Движения в защиту интересов русскоязычного населения Донбасса» в Маріуполі, започаткування «Комитета защиты Гончарова» в Єнакієвому. Особливе занепокоєння викликало створення при сприянні депутатів обласної ради так званої узгоджувальної комісії на Донеччині, яка мала намір провести «власний референдум» щодо відокремлення Донецько-Криворізького краю.

Враховуючи ситуацію, що склалася, керівництво Донецької крайової організації Руху, а саме М. Терещенко, В. Білецький заявили наступне:

1. серед широких мас на Донеччині не існувало й не існує настроїв національної неприязні, які могли б призвести до загострення міжнаціональних стосунків. Проблеми російсько-українського протистояння немає, вона постала штучно;

2. населення Донеччини згідно з репрезентативними соціологічними дослідженнями в переважній більшості підтримує проголошення незалежної демократичної Української держави. Проти цього виступають тільки проімперські настроєні елементи, які ще обіймають керівні посади в старій адміністративно-командній системі;

3. виходячи з Декларації про державний суверенітет України, Акта про незалежність України, Договорів між сусідніми республіками, зокрема України та Росії, де підтверджується територіальна цілісність новоутворених держав, а також з чинним законодавством України, відокремлення Донбасу є антидержавним злочином [20, арк. 1].

З огляду на це, Донецька крайова організація НРУ задля протидії будь-яким спробам розпалювання міжнаціональних конфліктів, поділу України закликала депутатів різного рівня, зокрема обласну Раду, зосередити всі свої зусилля на реалізації державотворчих постанов і указів українського парламенту. При цьому наголошувалося, що настирне обговорення відмінного від загальноукраїнського «власного референдуму» про можливість усамостійнення

Донбасу, містичної загрози «русскоязычному населению», веде до штучного розпалювання національних чвар, дестабілізації ситуації в країні [20, арк. 2].

У Зверненні до громадян України від 11 листопада 1991 р. голова Івано-Франківської крайової організації НРУ Іван Шовковий, голова Івано-Франківської міської організації НРУ Борис Голодюк та представники інших демократичних товариств і об'єднань, враховуючи те, що незалежність і проголошення власної державності – право кожного народу, необхідна передумова демократичних змін, економічного добробуту і міжнаціональної злагоди, закликали населення області віддати свої голоси 1 грудня 1991 року на підтримку проголошеного Верховною Радою України Акта незалежності України [83].

Червоноградська районна організація НРУ, що на Львівщині, агітуючи за підтвердження даного документа, вирушила до Луганщини. Згідно з завданнями крайового Руху були відвідані міста Комунарськ (нині Алчевськ), Первомайськ, Лисичанськ, Рубіжне, Перевальськ [238, с. 37]. У відповідь шахтарі Донбасу декілька разів їздили самі і направляли в гості до рухівців Червонограда своїх дітей з метою відпочинку та ознайомленням з життям краю.

Тернопільська крайова рада НРУ до початку референдуму 1 грудня також провела масові заходи, спрямовані на підтримку Акта проголошення незалежності України та організувала культурно-просвітницьку роботу серед громадян східних областей України [82]. У листопаді 1991 року, напередодні проведення Всеукраїнського референдуму, Миколаївський крайовий Рух теж провів агітаційні виступи творчих колективів з Галичини в різних районах Миколаївщини, зокрема у Врадіївському, Єланецькому, Донанівському, Вознесенському районах та в містах Первомайську, Південноукраїнську [299]. На сторінках газет звучали особисті звернення рухівців до всіх українців з закликом підтримати на референдумі Акт про незалежність, проголошений Верховною Радою 24 серпня 1991 р., й тим самим утвердити народження вільної, демократичної держави – України [309].

Потрібно відмітити, що в середовищі націонал-демократів існувала невпевненість у підтримці ідеї незалежності України на Всенародному референдумі. З цього приводу В. Чорновіл навіть стверджував, що «проголошення самостійності України 24 серпня не може бути скасоване референдумом, адже зафіксований негативний результат означатиме, що народ не повірив депутатам Верховної Ради і не більше» [270, с. 91].

Говорячи про велику і різноманітну роботу рухівських організацій по сприянню успішного проведення Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України, слід пам'ятати про значний внесок у цю важливу справу української діаспори. Про це свідчить звернення голови Секретаріату НРУ Віктора Бурлакова, адресоване Центральній виборчій комісії, з проханням виділити посвідчення спостерігачів діячам української діаспори Канади, зокрема Ерасту Гуцуляку, Лідії Гуцуляк, Юлії Войчишин, Лонгін Пенцак, Петру Микуляку, Богдану Миндюку, Борису Вжесневському, запрошених Рухом для контролю за ходом грудневого референдуму [12, арк. 60].

Також про плідну роботу представників української діаспори в цій справі свідчить подяка голови НРУ І. Драча та голови Політичної Ради Руху М. Гориня від 23 жовтня 1991 року «високоповажному добродію» Богдану Миску (Торонто) за вагомий внесок у кампанію підготовки референдуму 1 грудня [12, арк. 59]. До участі в пропагандистській передреферендумній роботі зголосилися представники української діаспори й інших країн – це, зокрема прихильники Руху в США на чолі з Богданом Бурачинським.

За словами голови штабу демократичного коаліційного громадського комітету «Референдум – 1 грудня», голови Секретаріату НРУ Віктора Бурлакова, люди в Україні та поза її межами для організації референдуму зібрали понад 10 млн. крб. [100]. Контроль за використанням коштів та техніки покладался на ревізійну комісію Руху, а з боку організацій «Прихильників Руху» в діаспорі – на канадських представників на чолі з Ерастом Гуцуляком. Дана робота велася гласно, інформація про неї постійно подавалася на прес-конференціях Руху в жовтні-листопаді 1991 року. В своїй доповіді на Всесвітньому форумі українців,

що проходив у Києві 21–23 серпня 1992 року, співголова Народного Руху України В'ячеслав Чорновіл, звертаючись до представників діаспори, висловив особисту вдячність за матеріальну допомогу, надану Україні під час проведення референдуму 1 грудня [340].

Плідна праця показала переконливі результати – переважна більшість громадян (90,3 %), які брали участь у референдумі, підтримали Акт проголошення незалежності України. Навіть у Криму за незалежність висловилися 54,1 % жителів [227, с. 7]. Основне програмне завдання Руху було виконано – Україна стала незалежною державою.

Таким чином, головна мета Народного Руху України, що полягала в відродженні української державності, була реалізована двома юридичними діями 1991 року: голосуванням Верховної Ради за Акт проголошення незалежності України 24 серпня і голосуванням переважної більшості громадян за цей документ на референдумі 1 грудня [270, с. 91].

Отже, безумовно, одну із провідних ролей у здобутті нашої державою незалежності відіграли рухівці. НРУ був єдиною масовою громадсько-політичною організацією, яка послідовно й неухильно протистояла антинародному диктатові КПРС–КПУ, вела безкомпромісну боротьбу проти імперського Союзного договору та з новоутвореними партіями демократичного спрямування зробила в Україні найбільше для зруйнування тоталітарної політичної системи, для національно-духовного відродження, досягнення державної незалежності України, а отже – для демократії в цілому. Як зазначив І. Драч, окрім письменників та дисидентів, цього ніхто не міг досягнути, адже саме вони «вистраждали» ідею незалежності України [115]. На цьому неодноразово наголошували й голова Івано-Франківської крайової організації НРУ І. Шовковий [84], голова Миколаївського НРУ Ю. Діденко [239], теперішній голова НРУ народний депутат Б. Тарасюк [320].

Будучи присутнім на засіданні третіх Всеукраїнських зборів НРУ, перший президент незалежної України Л. Кравчук дав своє позитивне бачення

найактивнішої ролі Руху на шляху боротьби за незалежність України, при цьому відзначив, що для незалежності України Рух зробив найбільше [329].

Після підтвердження Акта проголошення незалежності України на референдумі 1 грудня українська діаспора цілого світу висловила шире бажання разом з НРУ будувати незалежну демократичну правову і заможну державу для усього народу України. Вітаючи Народний Рух України з перемогою, Ераст Гуцуляк, голова Канадського товариства «Прихильників Руху», зазначив: «Ми здобули нашу незалежність без пролиття крові, при Божій допомозі і при великій допомозі Народного Руху України. Маємо незалежну Україну – звершення наших мрій і сподівань» [128, с. 89]. Аналіз стенограми Третього Всеукраїнського з'їзду НРУ показує, що здійснення віковичних прагнень українців з великою радістю зустрів і Михайло Дем'янович, представник Української академічної громади українців у Західній Німеччині в Баден-Вюртенберзі, який зауважив, що завдяки великій підтримці діаспори український народ на чолі з НРУ після довготривалих змагань мирним парламентським шляхом здобув незалежність України [128, с. 95].

Отже, маємо підстави стверджувати, що внесок Руху у здобуття державної незалежності України є вагомим та історично обумовленим. НРУ цілеспрямовано йшов до своєї головної мети, проголошеної Другими Великими Зборами НРУ. Програмні гасла Руху сколихнули українське суспільство, яке широко підтримало самовіддану діяльність НРУ за консолідацію інтелектуальних, патріотичних сил у боротьбі з радянсько-комуністичною системою за відокремлення від СРСР та проголошення незалежної України.

Завдяки політичній активності та пропагандистській кампанії Руху у Верховній Раді було створено парламентську опозицію – Народну Раду, яка відіграла помітну роль у прийнятті Декларації про державний суверенітет України та інших законопроектів, що позначилися на перебігу тогочасних подій в Україні. Народна Рада вимагала рішуче декларувати бажання України стати незалежною й для цього успішно використовувала процес законотворення. Послідовним продовженням її боротьби за суверенітет українського народу став

закон «Про економічну самостійність Української РСР», який передбачав власність народу на її національне багатство, повну господарську самостійність, введення національної грошової одиниці тощо. Прийняття Народною Радою, за активної участі членів НРУ, цих законів, було вагомою подією, яка засвідчила, що в майбутньому Україна зможе вийти на шлях цивілізованого, незалежного розвитку.

Однак на заваді цьому стали спроби підписання нового Союзного договору. НРУ вів цілеспрямовану протидію прийняттю даного документа. Поведінка Руху під час спроб підписання нового Союзного договору показала, що НРУ відстоював позицію, за якої державний суверенітет України не міг бути обмежений жодним договором, який ставив під загрозу демократичні досягнення на шляху здобуття державної незалежності України. Тому рухівці наполягали на неучасті представників України в розробці проекту даного договору до прийняття нової Конституції України, яка б на законодавчому рівні задекларувала положення міждержавних зв'язків України як незалежної держави.

Особливо активізувався НРУ під час спроб державного перевороту. Була розгорнута масштабна робота по організації акцій непокори, підготовці до Всеукраїнського політичного страйку. Рішучі дії рухівців сприяли прийняттю Акта проголошення незалежності України і голосуванню переважної більшості громадян за цей документ на референдумі 1 грудня 1991 р.

ВИСНОВКИ

З огляду на викладене вище та спираючись на поставлені завдання дослідження, можна зробити наступні висновки:

1. Аналіз значного комплексу джерел та літератури з обраної теми виявив, що в умовах підвищення уваги до вивчення проблем суспільно-політичного життя в УРСР в період останнього етапу існування СРСР діяльність Народного Руху України викликала велику зацікавленість з боку дослідників. Водночас, до сьогодні майже не досліджена боротьба НРУ за незалежність України, менш ретельно вивчено внесок НРУ у формування політико-правових та ідеологічних засад незалежної Української держави у 1989–1991 рр. Зокрема, недостатньо розкритою залишилась регіональна специфіка діяльності НРУ у зазначені роки. Загальний висновок багатьох дослідників про значний внесок НРУ у процес становлення незалежної України не отримав належного дослідницького обґрунтування. Основні напрямки аналізу участі НРУ в змаганнях за здобуття незалежності України зводилися до характеристики окремих аспектів багатогранної діяльності Руху на шляху відновленні української державності без посилення на конкретні факти, які б підтверджували дані судження, твердження про недооцінку Руху як важливого фактору здобуття незалежності України, розбудови Української держави.

– На початку ХХІ ст. у зв'язку з формуванням нових архівних фондів, пов'язаних з діяльністю НРУ, відкрились нові перспективи вивчення історії Руху. У монографічному дослідженні суттєво доповнені та поглиблені питання, що висвітлюють діяльність рухівських структур у різних регіонах України, агітаційно-пропагандистську роботу НРУ щодо підтримки серед населення ідеї державної незалежності України, форми та методи співпраці НРУ з різноманітними організаціями українців за кордоном, тактичні кроки НРУ під час прийняття Декларації про державний суверенітет України, Акта незалежності України та успішного проведення передреферендумної кампанії 1 грудня 1991 р.

Виконане дослідження дозволяє стверджувати, що Рух постав як суспільно-політична організація відкритого типу, яка об'єднала навколо себе людей з національно-демократичними переконаннями, опозиційно налаштованих до комуністичної ідеології та адміністративної системи. Погляди більшої частини членів НРУ еволюціонували від ідеї демократизації суспільного життя УРСР до ідей про державний суверенітет та державну незалежність України.

– Перший Всеукраїнський з'їзд Народного Руху України мав велике значення в становленні майбутньої демократичної незалежної Української держави. Він інтенсифікував процес формування в Україні політичних партій та громадсько-політичних організацій, продемонстрував зростання авторитету НРУ в середовищі української діаспори та спорідненість ідеологічних засад українських націонал-демократів та діячів діаспори.

3. Встановлено, що ідея незалежності України була включена в програмні документи НРУ внаслідок процесів демократизації українського суспільства. Якщо під час Першого з'їзду НРУ його учасники висловили декілька думок щодо питання творення майбутньої долі Української держави, а саме: помірковані виступали за незалежну суверенну Україну в межах реорганізованої союзної федерації, а радикали відстоювали право виходу України зі складу СРСР та проголошення незалежності, то вже Другий з'їзд НРУ однозначно заявив, що його головна мета – це боротьба за повну незалежність України та встановлення демократії.

– Досліджено велику цінність Програми НРУ (1989–1990 рр.), що полягала в трансформації ідеї державності України за такими етапами: 1) досягнення ненасильницьким шляхом суверенітету України у складі оновленої радянської федерації; 2) досягнення ненасильницьким шляхом повної незалежності України. Програма НРУ, прийнята на Першому установчому з'їзді та доповнена на Другому з'їзді, засвідчила трансформацію ідеї української державності, поєднала в собі усі вимоги для сприяння розвитку національно-державного будівництва, спрямованого на перетворення України в демократичну, правову, незалежну

державу, створення умов для піднесення національної культури українського народу.

4. З'ясовано, що на протязі 1989–1991 рр. НРУ використовував різноманітні методи діяльності задля підвищення політичної і громадської активності населення України. Найчастіше націонал-демократи вдавались до організації багатотисячних маніфестацій, мітингів, демонстрацій, під час яких сукупність національних символів та традицій, здобутків попередніх поколінь українських патріотів створювала великий інформаційний простір, альтернативний ідеології КПРС–КПУ.

– Аналіз наслідків масових акцій вказує, що НРУ відігравав велику роль у залученні широких кіл громадськості в державотворчу діяльність, будівництві нової Української держави, ідеологічному єднанню населення Західної та Східної України. Українським націонал-демократам вдалося не лише активізувати громадянську та національну свідомість населення різних регіонів України, але й посприяти усвідомленню ними свого значення у розвитку політичного життя в межах республіки та на всесоюзному рівні, дати можливість збільшити вплив опозиційних структур та засвідчити авторитет і силу НРУ.

– Доведено, що народна підтримка НРУ не була однаковою в різних регіонах України. Найбільш політично активним Рух був у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях та м. Києві. Процес поширення діяльності НРУ на Сході та Півдні України, де організації Руху були суттєво слабшими та нечисленними, проходив повільніше.

5. Встановлено, що представники української діаспори реалізували свої можливості сприяння благоустрою історичної Батьківщини шляхом надання матеріальної допомоги Центральному Проводу та крайовим організаціям НРУ. Незважаючи на різноманітність потреб представників різних поколінь емігрантів, внутрішню єдність вдалося зберегти завдяки пропаганді єдиної для всіх мети, що полягала в спільності дій, направлених на здобуття державної незалежності України. Це і стало головною передумовою співпраці української діаспори

багатьох країн світу з НРУ. Спільні дії Руху та української діаспори прискорили процес становлення України як демократичної, правової та незалежної держави.

– Для діячів діаспори відродження національного економічного потенціалу Батьківщини було однією з найважливіших умов здобуття її політичної незалежності. З огляду на це неодноразово членам НРУ українці з-за кордону надавали консультації з питань підготовки та складання проектів законів, а також самих текстів законів про економічну самостійність України. Проводилася підготовка і пересилка літератури, різних матеріалів, що містили у собі аналітичні дослідження та порівняльний аналіз питань правової системи державного устрою, у тому числі проблем місцевого самоврядування, судочинства країн західної демократії.

6. З'ясовано, що прийнята під тиском Народної Ради, головною силою якої став НРУ, Декларація про державний суверенітет України знаменувала собою перший крок на шляху утвердження незалежності України від центру СРСР. Даний документ забезпечив юридичну базу для реформування вітчизняного законодавства і державних структур, створив засади для розгортання подальшого державотворчого процесу та реалізації на практиці українською нацією свого права на самовизначення. Члени Руху вимагали якнайшвидшого надання Декларації сили закону, розробки й ухвалення низки інших законів, які б конкретизували проголошений суверенітет.

– У монографії досліджені дії Руху під час спроб підписання нового Союзного договору. Найважливішим завданням усіх демократичних сил члени НРУ вважали обговорення напрямів і методів роботи, спрямованих на зрив підписання Союзного договору. Рух наполягав на неучасті представників України в розробці проекту даного документа до прийняття нової Конституції України, яка б на законодавчому рівні задекларувала положення міждержавних зв'язків України як незалежної держави.

7. Надзвичайно активно розгорнув свою діяльність НРУ 19–21 серпня 1991 р. під час спроб ЦК КПРС здійснити державний переворот. У роботі досліджено цілеспрямовані й рішучі дії керівників Руху на тогочасному етапі.

НРУ закликав усіх громадян України, всіх посадових осіб, військовослужбовців та охоронців правопорядку ігнорувати будь-які рішення путчистів та підпорядковуватися виключно Конституції України. Позиція Руху у переломні моменти історичного періоду показала, що саме він був об'єднуючою силою активного населення на шляху боротьби за незалежність Батьківщини.

– З'ясовано, що для НРУ й інших національно-демократичних партій й організацій серпневий путч став приводом, аби добитися визнання незалежності України від суверен-комуністів і зірвати підписання нового Союзного договору. В даній ситуації становище компартійної еліти було нелегким, оскільки вона усвідомлювала свою причетність до державного перевороту. Тому єдиний варіант збереження політичного керівництва, в умовах заборони КПРС, вбачався нею в підтримці ідеї незалежності України.

– У монографічному дослідженні підкреслено, що під час проведення Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. на підтвердження Акта проголошення незалежності України члени НРУ були вирішальною силою, що сприяла формуванню політичного світогляду населення на засадах вільного майбутнього Батьківщини шляхом організації мітингів, маніфестацій, звернень, заяв крайових та районних осередків НРУ, статей у газетах і виступів по радіо, зустрічей з робітниками, студентами, військовими. Переважна більшість громадян (90,3 %) віддали свої голоси на підтримку Акта проголошення незалежності України. Такі дані стали аргументованим доказом ефективності політико-виховної діяльності НРУ серед громадян. Отже, маємо підстави стверджувати, що внесок Руху у здобуття державної незалежності України є вагомим та історично обумовленим.

—

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Джерела

1.1. Архівні матеріали

1. ЦДАГОУ. – Ф. 1. Документи загального відділу ЦК Компартії України. 1986–1991 рр. – Оп. 32. – Спр. 2556. Записки, довідки, інформації Голови НРУ, громадських організацій про проведення наради перших секретарів обкомів партій, створення перепон у діяльності НРУ, заборону мітингів. – 174 арк.
2. ЦДАГОУ. – Ф. 1. Документи загального відділу ЦК Компартії України. 1986–1991 рр. – Оп. 32. – Спр. 2557. Записки, довідки, інформація про ставлення до створення і діяльності НРУ, реагування на установчий з'їзд НРУ. – 220 арк.
3. ЦДАГОУ. – Ф. 1. Документи загального відділу ЦК Компартії України. 1986–1991 рр. – Оп. 32. – Спр. 2768. Записки, довідки, інформаційні листи «Про Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України». – 218 арк.
4. ЦДАГОУ. – Ф. 270. НРУ. Офіційні документи і матеріали. – Оп. 1 – Спр. 3. Книга протоколів засідань Великої Ради НРУ, оргкомітету з підготовки Установчого з'їзду НРУ(чорнові записи). – 38 арк.
5. ЦДАГОУ. – Ф. 270. НРУ. Офіційні документи і матеріали. – Оп. 1. – Спр. 17. Реєстр груп підтримки проекту Програми НРУ за перебудову, які надійшли до редакції газети «Літературна Україна» з союзних республік СРСР і з-за кордону. – 126 арк.
6. ЦДАГОУ. – Ф. 270. НРУ. Офіційні документи і матеріали – Оп. 1. – Спр. 27. Листи трудових колективів, окремих громадян, які надійшли до редакції газети «Літературна Україна» про підтримку проекту Програми НРУ за перебудову з Івано-Франківської області. – 232 арк.
7. ЦДАГОУ. – Ф. 270. НРУ. Офіційні документи і матеріали – Оп. 1. – Спр. 94. II Всеукраїнські Збори Руху. «Вісник Руху». Ч.7, листопад 1990 р. – 34 арк.

8. ЦДАГОУ. – Ф. 270. НРУ. Офіційні документи і матеріали. – Оп. 1. – Спр. 95. Ухвала Великої Ради та III і VI сесії НРУ від 13 січня 1990 року, про День Соборності України, про Фестиваль «Червона Рута», про 51 річницю Карпатської України. – 65 арк.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 270. НРУ. Офіційні документи і матеріали. – Оп. 1. – Спр. 102. Листи і телеграми НРУ до українських громадян і діячів діаспори, іноземних дипломатичних представництв. Документи про оформлення віз на виїзд за кордон для участі в міжнародних заходах від 16.03.90–24.12.90 і в'їзд до УРСР на запрошення Руху. – 129 арк.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 270. НРУ. Офіційні документи і матеріали. – Оп. 1. – Спр. 112. Ухвали, заяви, звернення Центрального Проводу, Координаційної Ради і Секретаріату НРУ 10.01.91–04.11.91рр. – 20 арк.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 270. НРУ. Офіційні документи і матеріали. – Оп. 1. – Спр. 113. Документи протоколів засідання Центрального Проводу НРУ 19 лютого 1991 року (про Комітет «Референдум – суверенна Україна»). – 11 арк.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 270. НРУ. Офіційні документи і матеріали – Оп. 1. – Спр. 120. Листи, телеграми НРУ до Ради Міністрів УРСР, громад української діаспори про суспільно-політичне становище в Україні 09.01.91–07.12.91. – 65 арк.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 270. НРУ. Офіційні документи і матеріали. – Оп. 1. – Спр. 124. Звернення, листівки протоколи НРУ до Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року. – 12 арк.
14. ДАДО. – Ф. 326. Донецкий обком Компартии Украины. – Оп. 136. – Спр. 458. Рабочие планы, информации, записки ориентировки работников идеологического отдела по вопросу массово-политической работы 15 декабря 1987 г. – 31 декабря 1990 г. – 32 арк.
15. ДАДО. – Ф. 326. Донецкий обком Компартии Украины. – Оп. 139. – Спр. 458. Протокол № 17 заседания бюро Донецкого обкома Компартии Украины от 21 февраля 1991 г. (31 января – 21 февраля 1991 г.). – 60 арк.

16. ДАДО. – Ф. 326. Донецкий обком Компартии Украины. – Оп. 142. – Спр. 8. Письма, отклики коллективов трудящихся, отдельных граждан на забастовки шахтеров и митинги (23 июля 1989 г. – 17 мая 1991 г.). – 147 арк.
17. ДАДО. – Ф. 326. Донецкий обком Компартии Украины. – Оп. 142. – Спр. 11. Письма граждан в обком партии об отношении к деятельности Руха, демократического союза и других неформальных общественных организаций (29 мая 1989 г. – 6 мая 1991 г.). – 46 арк.
18. ДАДО. – Ф. Р – 6800. Политические партии, общественные организации и движения Донецкой области (объединенный фонд). – Оп. 5. – Спр. 5. Матеріали Других Всеукраїнських зборів НРУ : програма, статут, ухвали, звернення, заяви (25–28 жовтня 1990 р.). – 62 арк.
19. ДАДО. – Ф. Р – 6800. Политические партии, общественные организации и движения Донецкой области (объединенный фонд). – Оп. 5. – Спр. 11. Документи щодо роботи Координаційної Ради Народного Руху : рішення постанови, ухвали та ін. (21 січня – 7 червня 1991р.). – 31 арк.
20. ДАДО. – Ф. Р – 6800. Политические партии, общественные организации и движения Донецкой области (объединенный фонд). – Оп. 5. – Спр. 14. Заява Донецької крайової організації НРУ проти політики усамостійнення Донбасу 1 жовтня 1991 р. – 2 арк.
21. ДАДО. – Ф. Р – 6800. Политические партии, общественные организации и движения Донецкой области (объединенный фонд). – Оп. 5. – Спр. 15. Листівки з вимогами відмови від підписання Союзного договору та необхідності визнання незалежності України (1991 р.). – 52 арк.
22. ДАДО. – Ф. Р – 6800. Политические партии, общественные организации и движения Донецкой области (объединенный фонд). – Оп. 5. – Спр. 20. Заклик Крайової організації НРУ прийняти участь у заходах на відзначення пам'яті полеглих у Полтавській битві козаків у 1709 році (липень 1991 р.). – 1 арк.
23. ДАДО. – Ф. Р – 6800. Политические партии, общественные организации и движения Донецкой области (объединенный фонд). – Оп. 5. – Спр. 21. Стаття

Петра Лавріва у г. «Город» (№ 7 (11), 24–30 червня 1991), «Карта казацкой Украины» 1991 рік. – 1 арк.

24. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5474. Інформації, довідки про виконання постанов ЦК КПРС і Компартії України 4 січня – 29 грудня 1989 р. – 78 арк.
25. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5513. Прес-бюлетень товариства «Україна» товариство культурних зв'язків з українцями з-за кордоном № 7/ 418/-12/423/ від 6 липня до 6 грудня 1989 р. – 251 арк.
26. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5554. Листи ЦК Компартії України, обкомам і Київському міському для використання в практичній роботі. Т. 1 від 2 січня – 30 серпня 1990 р. – 279 арк.
27. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5555. Листи ЦК Компартії України обкомам і Київському міському для використання в практичній роботі. Т. 2 від 11 вересня до 28 грудня 1990 р. – 145 арк.
28. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5561. Інформації, довідки про виконання постанов ЦК Компартії України 25 січня – 25 грудня 1990 р. – 74 арк.
29. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5562. Інформація про виконання постанови ЦК Компартії України «Про розвиток суспільно-політичної обстановки у Західному регіоні республіки і роботу первинних парторганізацій по її стабілізації 1990 р.». – 26 арк.
30. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5595. Інформації і довідки

райміськкомам для пропагандистської роботи 10 січня – 21 листопада 1990 року. – 77 арк.

31. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5610. Документи до III пленуми (доповіді, пропозиції) 8 червня 1991 р. – 58 арк.
32. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5611. Протокол засідання бюро № 3 від 26 січня 1991 р. – 149 арк.
33. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5614. Постанова бюро обкому партії (резервні примітки) 22 січня – 14 серпня 1991 р. – 149 арк.
34. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5618. Постанова Політбюро ЦК Компартії України від 23 січня 1991 року про проект Союзного договору та масову політичну роботу в зв'язку з проведенням всенародного референдуму про збереження Союзу РСР, пропозиції райкомів партії до тексту проекту договору за 1991 рік. – 38 арк.
35. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5622. Листи ЦК Компартії України Кримському ревкомам, обкомам, Київському міськвиконкому для використання в практичній роботі. Т. 1 від 11 січня – 21 лютого. – 209 арк.
36. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5627. Документи державного комітету по надзвичайному стану в СРСР (Укази, звернення, заяви та ін.) 19–22 серпня 1991 р. – 47 арк.
37. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5629. Звіт про роботу аналітичної групи відділу національної політики ЦК КПРС в областях Західної України від 1 березня 1991 року. – 83 арк.

38. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5630. Листування з ЦК КПРС і ЦК КПУ про обговорення проектів нормативно-методичних документів ЦК КПРС і ЦК Компартії України та інші питання від 5 січня – 15 серпня 1991 р. – 40 арк.
39. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5633. Документи наради з питань координаційних дій партійних комітетів Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей (списки, порядок проведення, звернення) від 19 лютого 1991 р. – 8 арк.
40. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5636. Документи про організаторську, роз'яснювальну роботу в підтримку підписання Україною нового Союзного договору (пам'ятка, звернення, листівки та ін. за 1991 рік). – 79 арк.
41. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5637. Довідки, інформації про роботу партійних організацій в Івано-Франківській області в умовах опозиції. – 98 арк.
42. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5639. Інформації, які надіслали обкоми і міськкоми інших областей для використання їх у пропагандистській роботі 11 січня – 22 серпня. – 165 арк.
43. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5647. Довідки про перейменування колгоспів, радгоспів, вулиць та встановлення нових пам'ятників у області за 1991 рік. – 21 арк.
44. ДАІВО. – Ф. П-1. Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України / ОК КПУ/ (1939–1991). – Оп. 1. – Спр. 5649. Експрес-інформація з центру за 1991 рік. – 119 арк.

45. ДАОО. – Ф. 11. Одесский областной комитет (обком) Компартии Украины 1987–1991 гг. – Оп. 153. – Спр. 25. Информации обкома партии ЦК КПСС по организационно-партийной, идеологической работе (16 января – 22 августа 1991 г.). – 32 арк.
46. ДАОО. – Ф. 11. Одесский областной комитет (обком) Компартии Украины 1987–1991 гг. – Оп. 153. – Спр. 26. Информации обкома партии ЦК Компартии Украины по организационно-партийной, идеологической работе, социально-экономической политике (11 января – 16 августа 1991 г.). – 78 арк.
47. ДАОО. – Ф. 11. Одесский областной комитет (обком) Компартии Украины 1987–1991 гг. – Оп. 152. – Спр. 30. Справки отделов обкома, информации партийных советских, хозяйственных организаций о выполнении постановлений обкома Компартии Украины по вопросам организационно-партийной работы / I том (5 апреля 1986 – 29 июля 1990 гг.). – 130 арк.
48. ДАОО. – Ф. 11. Одесский областной комитет (обком) Компартии Украины 1987–1991 гг. – Оп. 153. – Спр. 32. Директивные документы по организационно-партийной, идеологической работе, направленные в горкомы, райкомы партии во исполнение документов ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины (11 февраля – 13 августа 1991 г.). – 67 арк.
49. ДАОО. – Ф. 11. Одесский областной комитет (обком) Компартии Украины 1987–1991 гг. – Оп. 153. – Спр. 34. Директивные документы обкома партии, направленные в райкомы, горкомы партии по вопросам идеологической работы (2 января – 13 августа 1991 г.). – 73 арк.
50. ДАОО. – Ф. 11. Одесский областной комитет (обком) Компартии Украины 1987–1991 гг. – Оп. 151. – Спр. 50. Информации обкома партии в ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины по выполнению постановлений вышестоящих партийных органов об организационно-партийной, идеологической работе (9 января – 29 декабря 1989 г.). – 82 арк.
51. ДАОО. – Ф. 11. Одесский областной комитет (обком) Компартии Украины 1987–1991 гг. – Оп. 151. – Спр. 51. Информации обкома партии в ЦК КПСС,

- ЦК Компартии Украины по вопросам организационно-партийной, идеологической работы, социально-экономической политики, агропромышленного комплекса (13 марта – 21 декабря 1989 г.). – 138 арк.
52. ДАОО. – Ф. 11. Одесский областной комитет (обком) Компартии Украины 1987–1991 гг. – Оп. 152. – Спр. 63. Переписка обкома партии с ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины по организационно-партийной, кадровой, идеологической работе (2 марта – 20 декабря 1990 г.). – 48 арк.
53. ДАОО. – Ф. 11. Одесский областной комитет (обком) Компартии Украины 1987–1991 гг. – Оп. 152. – Спр. 68. Документы обкома партии по вопросам идеологической работы. Информации, записки отделов обкома об общественно-политической ситуации в области, деятельности общественных формирований. Документы по вопросам науки, культуры, учебных заведений, творческих организаций, деятельности средств массовой информации, партийная печать. Документы по военно-патриотической тематике (19 января – 26 декабря 1990 г.). – 116 арк.
54. ДАТО. – Ф. П-1. Тернопольский областной комитет Компартии Украины (1989–1991 гг.). – Оп. 39. – Спр. 3. Протоколы IV, V пленумов обкома Компартии Украины (09.09.1989–02.12.1989). – 195 арк.
55. ДАТО. – Ф. П-1. Тернопольский областной комитет Компартии Украины (1989–1991 гг.). – Оп. 39. – Спр. 11. Материалы, согласованные на заседаниях бюро обкома Компартии Украины (03.01.1989–26.12.1989 гг.). – 78 арк.
56. ДАТО. – Ф. П-1. Тернопольский областной комитет Компартии Украины (1989–1991 гг.). – Оп. 39. – Спр. 19. Информации идеологического отдела обкома Компартии Украины, райкомов партии, советских органов о выполнении постановлений секретариата обкома Компартии Украины по вопросам перестройки идейно-воспитательной работы, усиления патриотического и интернационального воспитания, улучшения, медицинского обслуживания в селах области, использования клубных учреждений и спортивных сооружений (13.09.1985–28.12.1989). – 156 арк.

57. ДАТО. – Ф. П-1. Тернопольский областной комитет Компартии Украины (1989–1991 гг.). – Оп. 39. – Спр. 25. Информации обкома компартии Украины, райкомов партии ЦК КПСС и ЦК Компартии Украины о выполнении постановлений вышестоящих партийных органов по вопросам обсуждения проекта платформы Компартии Украины, связей КПСС с коммунистическими и рабочими партиями социалистических стран, некоторых тенденций развития политической обстановки в республике, усиления интернационального и патриотического воспитания населения, устранения отрицательных проявлений в деятельности некоторых самостоятельных формирований создавшегося дефицита предметов первой необходимости (13.01.1989–28.12.1989 гг.). – 41 арк.
58. ДАТО. – Ф. П-1. Тернопольский областной комитет Компартии Украины (1989–1991 гг.). – Оп. 39. – Спр. 27. Записки, справки отделов обкома партии о партийно-политическом обеспечении выборов народных депутатов УССР и местных Советов о оперативных мероприятиях по оздоровлению политической обстановки в г. Тернополе и области, о негативных изменениях идеологической ситуации в области и неотложных мерах по ее оздоровлению, о проявлениях униатского экстремизма в области, программе Народного Руха Украины за перестройку, о недостатках применения существующего законодательства относительно противоправных действий экстремистских и антисоциалистических элементов (05.06.1989–19.12.1989 гг.). – 38 арк.
59. ДАТО. – Ф. П-1. Тернопольский областной комитет Компартии Украины (1989–1991 гг.). – Оп. 39. – Спр. 73. Протоколы VI – VIII пленумов обкома Компартии Украины (24.01.1990–11.04.1990 гг.). – 204 арк.
60. ДАТО. – Ф. П-1. Тернопольский областной комитет Компартии Украины (1989–1991 гг.). – Оп. 39. – Спр. 126. Протоколы III, IV пленумов обкома Компартии Украины (02.03.1991–18.05.1991). – 100 арк.
61. ДАЧО. – Ф. 1. Черновицкий обком Компартии Украины. – Оп. 60. – Спр. 350. Информация Центральному Комитету Компартии Украины, записки идеологического отдела, переписка с партийными комитетами о состоянии

общественно-политической обстановки в области 7 февраля – 26 декабря 1990 г. – 92 арк.

62. ДАЧО. – Ф. 1. Черновицкий обком Компартии Украины. – Оп. 60. – Спр. 361. Информация Центральному Комитету Компартии Украины о предложениях к проекту Программных принципов деятельности партии, письма партийных органов и первичных парторганизаций с критическими замечаниями и предложениями об улучшении организационно-политической работы 17 января – 13 декабря 1990 г. – 56 арк.
63. ДАЧО. – Ф. 21. Черновицкий обком Ленинского Коммунистического Союза Молодёжи Украины (ЛКСМУ). – Оп. 31. – Спр. 1. Протокол XXIV конференции областной комсомольской организации 29 декабря 1989 г. – 171 арк.
64. ДАЧО. – Ф. 21. Черновицкий обком Ленинского Коммунистического Союза Молодёжи Украины (ЛКСМУ). – Оп. 31. – Спр. 3. Протоколы VIII – I пленумов обкома ЛКСМУ 29 ноября – 23 декабря 1989 г. – 106 арк.
65. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 2. – Протокол № 42 засідання Проводу Крайової Ради НРУ (8 грудня 1990 р.).
66. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 2. – Протокол № 43 засідання Проводу Крайової Ради НРУ (21 грудня 1990 р.).
67. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 2. – Протокол № 44 засідання Проводу Крайової Ради НРУ (28 грудня 1990 р.).
68. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – Про політичну ситуацію і діяльність територіальних організацій НРУ (1991 р.).
69. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – Заява оргкомітету Шевченківського районного комітету народних депутатів м. Львова № 94 (7 березня 1991 р.).
70. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – Заява Української спортивної асоціації, Львівського облспорткомітету, Львівської Крайової організації Руху (12 березня 1991 р.).

71. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – Заява Центрального Проводу Народного Руху України (15 квітня 1991 р.).
72. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – Протокол № 36 звітно-виборних зборів Івано-Франківської крайової організації Народного Руху України (9 травня 1991 р.).
73. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – Протокол № 39 засідання Проводу Крайової Ради НРУ (4 липня 1991 р.).
74. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – Протокол № 42 засідання Проводу Крайової Ради НРУ (18 липня 1991 р.).
75. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – План проведення всеукраїнського культурологічного походу «Козацькими шляхами» (кінець липня – початок серпня 1991 р.).
76. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – Звернення голови крайової організації НРУ І. Шовкового до редактора газети «Молодь України» (16 серпня 1991 р.).
77. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – Звернення Крайової організації Народного Руху України, демократичних громадських організацій і політичних партій Івано-Франківщини до населення краю (20 серпня 1991 р.).
78. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – Ухвала Координаційної Ради демократичних організацій Прикарпаття (КРДО) про підготовку і проведення загального політичного страйку на території Івано-Франківської області (21 серпня 1991 р.).
79. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – Заява Координаційної Ради демократичних організацій Прикарпаття «Про роль КПРС, КПУ та Івано-Франківської обласної партійної організації в антинародному перевороті» (22 серпня 1991 р.).
80. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – Звернення Координаційної Ради демократичних організацій області до обласної ради народних депутатів (26 серпня 1991 р.).

81. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – Протокол № 45 засіданні Проводу Крайової Ради НРУ м. Івано-Франківська (10 вересня 1991 р.).
82. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – План підготовки районних організацій НРУ до проведення референдуму і виборів Президента України (жовтень 1991 р.).
83. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – Звернення до громадян України (11 листопада 1991 р.).
84. Поточний архів Івано-Франківської крайової організації НРУ. – Спр. 3. – Звернення Проводу Івано-Франківської крайової організації НРУ до Рогатинської районної організації НРУ (грудень 1991 р.).

1.2. Опубліковані документи і матеріали

85. Боротьба за незалежність України у 1989 – 1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного руху України за перебудову. До 20-річчя створення Народного Руху України за перебудову : зб. документів і матеріалів / [упоряд.: С.В. Бутко, С.В. Соломаха]. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. – 432 с.
86. Виборчий маніфест Демократичного блоку України // Віче. – 1989. – № 11. – С. 2.
87. Виступ В. Чорновола на установчому з'їзді Руху // Літературна Україна. – 1989. – 30 листопада. – С. 5.
88. Виступи на Установчому з'їзді Українського Народного Руху // Українське слово. – 1989. – 8 жовтня. – С. 2.
89. Виступ члена Великої Ради України В'ячеслава Чорновола // За вільну Україну. – 1990. – 30 жовтня. – С. 2.
90. В'ячеслав Чорновіл – патріот – державник // Український Південь. – 2000. – 6 квітня. – С. 1.
91. Громадяни! Україна в небезпеці! // За вільну Україну. – 1991. – 25 червня. – С. 1.

92. Декларація Демократичного блоку // Літературна Україна. – 1990. – 14 червня. – С. 1.
93. Демократи всіх областей України, єднайтеся // За вільну Україну. – 1991. – 1 березня. – С. 2.
94. До Верховної Ради України // Літературна Україна. – 1990. – 2 серпня. – С. 2.
95. До громадян України // Літературна Україна. – 1990. – 27 вересня. – С. 1.
96. До депутатів Верховної Ради України // Літературна Україна. – 1990. – 25 жовтня. – С. 3.
97. До народу Української Радянської Соціалістичної республіки // Літературна Україна. – 1989. – 21 вересня. – С. 4.
98. До українського народу та всього українського громадянства // Літературна Україна. – 1990. – 13 вересня. – С. 1.
99. Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України 25–28 жовтня 1990 року : документи / Народний Рух України. Секретаріат. – К., 1990. – 71 с.
100. Заява голови Секретаріату Руху Віктора Бурлакова // Народна газета. – 1992. – Квітень. – С. 2.
101. Заява Демократичної партії України 17 березня 1991 року // Літературна Україна. – 1991. – 14 березня. – С. 2.
102. Заява народного депутата України В. Чорновола газеті «Голос України» // Хроніка опору : документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчинену у серпні 1991 року так званим ГКЧП / [упоряд. Л.С. Танюк, ред. Г.П. Кримчак]. – К. : Вік – Дніпро, 1991. – С. 169–170.
103. Заява Народного Руху України з приводу державного перевороту в СРСР // За вільну Україну. – 1991. – 22 серпня. – С. 1.
104. Заява Президії Верховної Ради Української РСР // Літературна Україна. – 1991. – 17 січня. – С. 1.
105. Заява Центрального Проводу Народного руху України // Голос України. – 17 липня. – 1990. – С. 3.

106. Звернення В'ячеслава Чорновола // За вільну Україну. – 11 липня. – 1991. – С. 4.
107. Звернення делегатів і гостей Другого Всесвітнього форуму українців та різних українських організацій // Український голос. – 1997. – 1 грудня. – С. 2.
108. Звернення до Верховної Ради України // За вільну Україну. – 1991. – 22 серпня. – С. 2.
109. Звернення до депутатів Верховної Ради Української РСР та всіх громадян України // За вільну Україну. – 1991. – 25 червня. – С. 1.
110. Звернення до народу України // Літературна Україна. – 1991. – 7 березня. – С. 1.
111. Звернення до українського народу // Літературна Україна. – 1990. – 18 листопада. – С. 7.
112. Звернення до українців і представників інших націй, які проживають на Україні та поза її межами // Літературна Україна. – 23 серпня. – 1990. – С. 7.
113. Звернення Народної Ради до народу України // За вільну Україну. – 1991. – 22 серпня. – С. 2.
114. Звернення Союзу Українок до громадян Львівщини // За вільну Україну. – 1991. – 22 серпня. – С. 1.
115. З інтерв'ю Івана Драча // Комсомолец Донбасса. – 1990. – 30 жовтня. – С. 2.
116. Майбутнє Руху, майбутнє України (Доповідь голови Руху Івана Драча) // Народна газета. – 1992. – Березень. – С. 3.
117. Матеріали другого з'їзду Народного руху України // Тисяча років української суспільно-політичної думки : в 9 т. / [упоряд. Віталій Дончик]. – К. : Дніпро, 2001. – Т. IX (1989–2000 рр.). – С. 108–161.
118. Народний Рух України за перебудову. Програма. Статут / Народний Рух України. Секретаріат. – К. : «Смолоскип», 1989. – 40 с.
119. «Ні – Союзному договору» – заявили учасники конференції у Павлограді // Літературна Україна. – 1991. – 6 червня. – С. 2.

120. Одержимість : інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем / [вступ. ст. Ю.Д. Зайцев]. – Львів : «Піраміда», 2002. – 178 с.
121. Павличко Д. Українська національна ідея: статті, виступи, інтерв'ю, документи / Д. Павличко. – К. : Основи, 2004. – 771 с.
122. Про незалежність, якої ще немає. Розмова кореспондента «Літературної України» з одним із лідерів демократичних сил в Україні Головою Народного Руху, народним депутатом України Іваном Драчем // Літературна Україна. – 1990. – 30 серпня. – С. 6.
123. Провісники свободи, державності і демократії: документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 454 с.
124. Програма Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня. – С. 4.
125. Рішення президії Луцької міської ради народних депутатів від 18.12.1990 р. // Радянська Волинь. – 1990. – 23 грудня. – С. 4.
126. Роль і місце Руху в політичній структурі України (Доповідь М. Гориня) // Народна газета. – 1992. – Березень. – С. 5.
127. «Рух» відоме всій планеті : нотатки з других всеукраїнських зборів Народного Руху України // Літературна Україна. – 1990. – 8 листопада. – С. 2–3.
128. Треті Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого – 1 березня 1992 року: Стенографічний звіт / Народний Рух України. Секретаріат. – К. : Фірма «Віпол», 1995. – 351 с.
129. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову / [редрада М. Горинь, І. Драч, В. Дончик та ін.]. – К. : НРУ, 2000. – 496 с.
130. Україна багатопартійна : програмні документи нових партій / [упоряд. та передм. О. Гараня]. – К. : Пам'ятки України, 1991. – 317 с.

131. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті : документи і матеріали : в 3 т. / [упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – 510 с.; Т. 2. – 429 с.; Т. 3. – 381 с.
132. Українські політичні в'язні і крах більшовицької імперії : перший (установчий) з'їзд Співки політичних в'язнів України (20–21 квітня 1991 р.) : матеріали і коментарі / [упоряд. І. Губка]. – Львів : Кальварія, 2001. – 339 с.
133. Установчий з'їзд Народного Руху України // Літературна Україна. – 1989. – 14 вересня. – С. 4.
134. Ухвала координаційної Ради Руху Західного регіону України // За вільну Україну. – 1991. – 17 травня – С. 1.
135. Хроніка опору : документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчинену у серпні 1991 року так званим ГКЧП / [упоряд. Л.С. Танюк, ред. Г.П. Кримчак]. – К. : Вік – Дніпро, 1991. – 455 с.
136. Чорновіл В. Не хочу бути злим пророком... (Виступ на Форумі інтелігенції України В. Чорновола) // Народна газета. – 1999. – жовтень. – С. 6–8.
137. Чорновіл В. Це був партійно-мілітаристський путч / В. Чорновіл // Хроніка опору : документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчинену у серпні 1991 року так званим ГКЧП // [упоряд. Л.С. Танюк, ред. Г.П. Кримчак]. – К. : Вік – Дніпро, 1991. – С. 367–368.

1.3. Мемуари та спогади учасників подій

138. Драч І. Рух не вичерпав себе і має майбутнє / І. Драч // Народна газета. – 1992. – Лютий. – С. 2.
139. Драч І. «Рух»: обретеніе пути / І. Драч // Дружба народів. – 1990. – № 4. – С. 191–199.
140. Листи з Києва (12 травня 1990 р. – 2 квітня 1991 р.) / [упоряд. С. Павличко]. – К. : Основи, 2000. – 160 с.

141. Листи з неволі : в 4 т. / [упоряд. В. Чорновіл, М. Коцюбинський]. – К. : Смолоскип, 2007. – Т. 4, Кн. 1–2. – 523 с.
142. Лук'яненко Л. Де добрий шлях? / Л. Лук'яненко. – К. : УРП, 1994. – 64 с.
143. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні / Л. Лук'яненко. – К. : Софія, 1994. – 510 с.
144. Поровський М. Вірю, що Рух оживе / М. Поровський // Розбудова держави. – 1993. – № 5. – С. 14–22.
145. Чорновіл В. Призначено дійти. Політика та правда життя: 1990–1994 рр. : в 4 ч. / [укл. Г. Василюшин]. – К. : Аверс, 1998. – Ч. 1. – 104 с.
146. Чорновіл В. Пульс української незалежності: Колонка редактора / [вступна стаття та післямова Л. Танюка]. – К. : Либідь, 2000. – 621 с.
147. Шостак Й. Відродження держави. Тернопільщина у Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року : документи і спогади учасників / Й. Шостак. – Тернопіль : Джура, 2001. – 448 с.

1.4. Періодичні видання

148. Вечірній Київ. – 2007.
149. Відродження. – 1991.
150. Віче. – 1989.
151. Віче. – 2005.
152. Галичина. – 2008.
153. Голос України. – 1990.
154. Голос України. – 2007.
155. Дружба народів. – 1990
156. За вільну Україну. – 1990.
157. За вільну Україну. – 1991.
158. Комсомолец Донбасса. – 1990.
159. Комуніст України. – 1990.
160. Комуніст України. – 1991.
161. Літературна Україна. – 1989.
162. Літературна Україна. – 1990.

163. Літературна Україна. – 1991.
164. Літературна Україна. – 2004.
165. Літературна Україна. – 2007.
166. Людина і політика. – 2001.
167. Людина і політика. – 2002.
168. Молодь України. – 2002.
169. Народна газета. – 1991.
170. Народна газета. – 1992.
171. Народна газета. – 1999.
172. Нація і держава. – 2006.
173. Наша дитина. – 1991.
174. Нова політика. – 2001.
175. Одеські вісті. – 1997.
176. Пам'ять століть. – 2003.
177. Політика і час. – 1992.
178. Радянська Волинь. – 1990.
179. Розбудова держави. – 1993.
180. Розбудова держави. – 1996.
181. Свобода. – 1991.
182. Сучасність. – 1992.
183. Сучасність. – 1994.
184. Українознавство. – 2010
185. Українське слово. – 1989.
186. Українське слово. – 2012
187. Український голос. – 1997.
188. Український історичний журнал. – 2006.
189. Український історичний журнал. – 2010.
190. Український Південь. – 1994.
191. Український Південь. – 1995.
192. Український Південь. – 2000.

193. Український Південь. – 2008.
194. Час. – 2001.
195. Час Руху. – 2007.
196. Час Руху. – 2008.
197. Чорноморські новини. – 2005.

2. Література

198. Адамович С.В. Діяльність Народного Руху України в Донбасі в умовах здобуття Україною незалежності / С.В. Адамович // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VII Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 28–29 травня 2009 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова)]. – Одеса : Астропринт, 2009. – С. 12–16.
199. Бадзьо Ю. Національна ідея і національне питання / Ю. Бадзьо. – К. : Смолоскип, 2000. – 48 с.
200. Бажан О.Г. Спроби протидії КДБ УРСР становленню та функціонуванню Народного руху України за перебудову / О.Г. Бажан // Український історичний журнал. – 2010. – Вип 1. – С. 35–41.
201. Барцьось В. Народний Рух України на Вінниччині (1988–1991 рр.) В. Барцьось // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VII Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 28–29 травня 2009 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2009. – С. 17–24.
202. Барцьось В. Національна ідея в матеріалах установчих конференцій крайових організацій Народного руху України (кінець 80-х рр. XX ст.) / В. Барцьось, Г. Гончарук // Ціннісно-смісловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму : матеріали III Міжнар. наук. конф. (м. Івано-Франківськ, 17–18 листопада 2007 р.). – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – С. 661–657.
203. Барцьось В. Роль Народного Руху в досягненні державної незалежності України (кінець 80 – початок 90-х років XX ст.) / В. Барцьось // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VI Всеукр. наук. конф.

- (м. Одеса, 16–17 вересня 2005р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2001. – С. 18–22.
204. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ століття : політичний портрет Богдана Гориня / Т. Батенко. – Львів : Кальварія, 1997. – 350 с.
205. Бебик В. Позиція і опозиція // Комуніст України. – 1991. – № 8. – С. 34–41.
206. Безотосний М. Українська національна ідея і культура: витоки, становлення, розвиток, проблеми / М. Безотосний // Час. – 2001. – 23 лютого. – С. 6.
207. Білоус А. Проблема Руху та багатопартійності / А. Білоус, Є. Головаха, А. Маринович // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 86–89.
208. Бойко О. Війна символів – війна не символічна, або «іконоборчий» рух доби перебудови / О. Бойко // Нова політика. – 2001. – № 2. – С. 43–46.
209. Бойко О. Історичні обставини прийняття Декларації про державний суверенітет / О. Бойко // Людина й політика. – 2002. – № 4. – С. 63–70.
210. Бойко О. Народний Рух України: від створення місцевих організаційних структур до установчого з'їзду / О. Бойко // Людина і політика. – 2001. – № 3. – С. 3–12.
211. Бойко О. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку : монографія / О. Бойко. – К. : ІПіЕНД, 2002. – 306 с.
212. Бондаренко С.В. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Бондаренко Сергій Васильович. – Тернопіль, 2006. – 191 с.
213. Бураковський О.З. Історія Ради Національностей Народного Руху України, 1989–1993 роки. Політологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О.З. Бураковський. – К., 1999. – 19 с.
214. Виклик для корінної нації // Нація і держава. – 13 червня. – 2006. – С. 4.
215. Віха національної історії // За вільну Україну. – 1991. – 2 липня. – С. 1.

216. В'ячеслав Чорновіл: будівничий храму української незалежності : кат. книжк. вист. до 75-ліття від дня народж. / Івано-Франківська ОУНБ ім. І. Франка / [уклад. : Н.В. Джус, І.М. Петрівська; відп. за вип. Л.В. Бабій]. – Івано-Франківськ, 2012. – 11 с.
217. Габелко Ф. Про що мріяли і чого досягли. Думка австралійця відносно 11-ї річниці державної незалежності / Ф. Габелко // Молодь України. – 2002. – 23 серпня. – С. 2.
218. Гаман В. Україна, 16 липня... Нотатки парламентського оглядача / В. Гаман // Комуніст України. – 1990. – Липень. – С. 8.
219. Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України / О. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 200 с.
220. Глушкова Н.М. Роль НРУ у формуванні багатопартійності в Україні / Н.М. Глушкова, О.Р. Слободянюк // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VI Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 16– 17 вересня 2005 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2001. – С. 44–47
221. Голоси діаспори // За вільну Україну. – 1990. – 19 грудня. – С. 2.
222. Гончарук Г.І. Народний Рух України : Історія / Г.І. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 1997. – 380 с.
223. Гончарук Г. Народний Рух України : Історія / Г. Гончарук // Одеські вісті. – 1 жовтня. – 1997. – С. 3.
224. Гончарук Г.І. Національна ідея і Народний Рух України : монографія / Г.І. Гончарук, О.А. Шановська. – Одеса : Астропринт, 2004. – 172 с.
225. Гончарук Г.І. Національна політика Руху / Г.І. Гончарук // Українська національна ідея і сучасність. – Одеса : Астропринт, 1999. – С. 162–171.
226. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : монографія / В. Горбатенко. – К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.
227. Горинь М. Два роки незалежності. Що далі? / М. Горинь // Розбудова держави. – 1993. – № 8. – С. 6–14.

228. Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України / О. Грабович // Сучасність. – 1992. – № 9. – С. 145–151.
229. Грабовський С. Від колонії до незалежної держави: початок шляху / С. Грабовський, Л. Шкляр // Розбудова держави. – 1996. – № 2. – С. 9–14.
230. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
231. Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – К. : Рідний край, 2000. – 616 с.
232. День Незалежності України в Києві // Вечірній Київ. – 2007. – 23 серпня – С. 4.
233. День Незалежності ще маємо вибороти // За вільну Україну. – 1991. – 18 липня. – С. 1.
234. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика : монографія / В. Деревінський. – Тернопіль: Джура, 2011. – 224 с.
235. Деревінський В. Участь В'ячеслава Чорновола у створенні Народного руху України / В. Деревінський // Українознавство. – 2010. – № 1. – С. 142–147.
236. Дзюба І. Між культурою і політикою / І. Дзюба. – К. : Український світ, 1998. – 273 с.
237. Діаспора домагається визнання України // За вільну Україну. – 26 вересня 1991. – 1991. – С.1.
238. Діденко Ю. В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002) : монографія / Ю. Діденко. – Одеса : Астропринт, 2006. – 176 с.
239. Діденко Ю. Рух – вагомий фактор Української держави / Ю. Діденко // Український Південь. – 1994. – 15 вересня. – С. 1–2.
240. Діденко Ю. У соборності наша сила / Діденко Ю. // Український Південь. – 2008. – 30 січня. – С. 2.
241. До Канади з надією // Літературна Україна. – 1990. – 2 серпня. – С. 3.
242. Долман О. Революція на граніті. Нарешті! / О. Долман // – Віче. – 2005. – № 7. – С. 23–25.
243. Досить неволі // За вільну Україну. – 1991. – 25 червня. – С. 1.

244. Драч І. Перст судьби вказує на кожного з нас / І. Драч // За вільну Україну. – 1991. – 30 липня. – С. 2.
245. Дробаха О. Рух до свободи / О. Дробаха // Літературна Україна. – 2004. – 10 липня. – С. 1.
246. Д'яченко Н.М. Зміна головної мети Народного Руху України на Другому Всеукраїнському з'їзді / Н.М. Д'яченко // Інтелігенція і влада : Громадсько-політичний наук. зб. – Серія : Історія / [редкол. : Г.І. Гончарук (гол. ред.) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2008. – Вип. 13. – С. 89–97.
247. Дячук У. Допомога Україні – наша мета / У. Дячук // Літературна Україна. – 1991. – 21 листопада – С. 7.
248. За Україну, за її волю // Відродження. – 1991. – 23 березня. – С. 1.
249. Звездун О.М. До питання про створення Одеської обласної організації НРУ за перебудову / О.М. Звездун // Інтелігенція і влада : Громадсько-політичний наук. зб. – Серія : Історія. – Одеса : Астропринт, 2010. – Вип. 20. – С. 130–137.
250. Знайте! З історії Руху // Український Південь. – 1994. – 15 вересня. – С. 34.
251. З українцями в цілому світі // Літературна Україна. – 1990 р. – 22 березня. – С. 3.
252. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні / А. Камінський. – Мюнхен : Укр. вільний ун-т, 1990. – 624 с.
253. Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років в Україні / Г.В. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 222 с.
254. Кіндрачук Н.М. Біля витоків незалежності України (кінець 1980 – початок 1990 рр.): роль Народного Руху України / Н.М. Кіндрачук // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2007. – № 18 (55). – С. 146–152.
255. Кіндрачук Н.М. Від створення до тріумвірату (до історії Народного Руху України) / Н.М. Кіндрачук // Інтелігенція і влада : Громадсько-політичний

- наук. зб. – Серія : Історія. – Одеса : Астропринт, 2007. – Вип. 9. – С. 123–130.
256. Кіндрачук Н.М. Внесок Народного Руху України у прийняття Верховною радою України «Декларації про державний суверенітет» / Н.М. Кіндрачук // Інтелігенція і влада : Громадсько-політичний наук. зб. – Серія : Історія / [редкол. : Г.І. Гончарук (гол. ред.) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2009. – Вип. 15. – С. 123–131.
257. Кіндрачук Н.М. Державотворча концепція в діяльності Народного Руху України / Н.М. Кіндрачук // Ціннісно-смісловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму : матеріали III Міжнар. наук. конф. (м. Івано-Франківськ, 17–18 листопада 2007 р.) / [наук. ред. О.М. Сич]. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – С. 262–268.
258. Кіндрачук Н.М. Змагання Народного Руху України за незалежність України / Н.М. Кіндрачук // Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст : матеріали IV Міжнар. наук. конф. (м. Івано-Франківськ, 2–3 березня 2012 р.) / [наук. ред. О.М. Сич]. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2012. – С. 217–223.
259. Кіндрачук Н.М. Змагання НРУ за прийняття «Акта про незалежність України» / Н.М. Кіндрачук / Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукр. наук. конф., присвяченої 20-річчю Незалежності України (м. Одеса, 25–26 травня 2011 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – Одеса: Астропринт, 2011. – С. 157–161.
260. Кіндрачук Н.М. Значення НРУ в здобутті незалежності України (1989–1991 рр.) / Н.М. Кіндрачук // Інтелігенція і влада : Громадсько-політичний наук. зб. – Серія : Історія. – Одеса : Астропринт, 2012. – Вип. 25. – С. 232–239.
261. Кіндрачук Н.М. Культурно-просвітницька діяльність Народного Руху України 1989–1991 рр. / Н.М. Кіндрачук // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VII Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 28 – 29 травня 2009 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2009. – С.81–87

262. Кіндрачук Н.М. Перший Всеукраїнський з'їзд Народного Руху України як етапна подія на шляху творення майбутньої незалежної Української держави / Н.М. Кіндрачук // Інтелігенція і влада : Громадсько-політичний наук. зб. – Серія : Історія / [редкол. : Г.І. Гончарук (гол. ред.) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2008. – Вип. 14. – С. 108–116.
263. Кіндрачук Н.М. Практична діяльність Народного Руху України на шляху здобуття Україною державної незалежності / Н.М. Кіндрачук // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2010. – Вип. 21. – С. 104–110.
264. Кіндрачук Н.М. Протидія Народного Руху України підписанню нового Союзного договору / Н.М. Кіндрачук // Матеріали IV Всеукр. конф. молодих учених «Україна в умовах мирового кризиса: пути решения проблем» (г. Одеса, 25–26 марта 2009 г.) // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2009. – № 7 (85). – Одеса, 2009. – С. 13–21.
265. Кіндрачук Н.М. Роль Народного Руху України в процесі розбудови незалежної Української держави / Н.М. Кіндрачук // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2007. – Вип. 18. – С. 123–129.
266. Кіндрачук Н.М. Роль НРУ в здобутті незалежності України (1989–1991 рр.): аналіз історіографії проблеми / Н.М. Кіндрачук // Інтелігенція і влада : Громадсько-політичний наук. зб. – Серія : Історія. – Одеса : Астропринт, 2010. – Вип. 20. – С. 137–145.
267. Кіндрачук Н.М. Співпраця Народного Руху України та української діаспори в наданні економічної, гуманітарної допомоги Україні / Н.М. Кіндрачук // Одиссос: актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2009. – С. 176–180.
268. Кіндрачук Н.М. Участь Народного Руху України в конституційному процесі / Н.М. Кіндрачук // Інтелігенція і влада : Громадсько-політичний

- наук. зб. – Серія : Історія. – Одеса : Астропринт, 2008. – Вип. 11. – С. 234–243.
269. Кіндрачук Н.М. Участь Народного Руху України в організації політичних заходів, які сприяли встановленню суверенної, демократичної України / Н.М. Кіндрачук // Інтелігенція і влада : Громадсько-політичний наук. зб. – Серія : Історія. – Одеса : Астропринт, 2007. – Вип. 10. – С. 78–87.
270. Кіндрачук Н.М. Участь Народного Руху України в проведенні Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. на підтвердження «Акту про незалежність України» / Н.М. Кіндрачук // Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VII Всеукр. конф., присвяченої 20-річчю НРУ (м. Одеса, 28–29 травня 2009 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.] – Одеса : Астропринт, 2009. – С. 89–92.
271. Кобута С.Й. Організаційне становлення НРУ на Прикарпатті в 1989 – 1990 рр. // Народний рух України: місце в історії та політиці : матеріали Третьої Всеукр. конф. (м. Одеса, 10–11 вересня 1998 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.] – Одеса : Астропринт, 1998. – С. 32–34.
272. Кобута С.Й. Суспільно-політичні процеси в західному регіоні України (1988–1999 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С.Й. Кобута. – Чернівці, 2001. – 17 с.
273. Ковтун В.Г. Історія Народного Руху України / В.Г. Ковтун. – К. : Генеза, 1995. – 395 с.
274. Ковальчук А. «За тобою, Чорноволе, вся Вкраїна плаче» / А. Ковальчук // Українське слово. – 2012. – 4–19 квіт. (№ 14). – С. 7.
275. Кожаків А.В. Протидія комуністичної влади створенню Народного Руху України на сторінках преси / А.В. Кожаків // Інтелігенція і влада : Громадсько-політичний наук. зб. – Серія : Історія. – Одеса : Астропринт, 2012. – Вип. 25. – С. 239–244.
276. Коломийська територіальна організація НРУ «Покуття» 1989–1992 рр. / Народний Рух України. – Коломия, 1993. – 20 с.

277. Концепція Союзного договору. Вноситься народним депутатом Української РСР І. Юхновським // Літературна Україна. – 1991. – 13 червня. – С. 2.
278. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : Видавничий центр ДрУк, 1998. – 446 с.
279. Кривдіна І.Б. Участь Л. Лук'яненка у діяльності Народного Руху України (кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І.Б. Кривдіна / Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукр. наук. конф., присвяченої 20-річчю Незалежності України (м. Одеса, 25–26 травня 2011 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – Одеса: Астропринт, 2011. – С. 209–213.
280. Кулик В. В'ячеслав Чорновіл і спроба реанімації Руху / В. Кулик // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 98–102.
281. Кулик В.М. Формування та еволюція української державної ідеї: 1986–1991 рр. : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Кулик Володимир Михайлович. – К., 1999. – 181 с.
282. Курносов Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ століття) / Ю. Курносов. – К., 1994. – 221 с.
283. Кульчицький С. Історичне місце української радянської державності / С. Кульчицький. – К. : Альтернативи, 2002. – 63 с.
284. Кульчицький С.В. Народження Народного руху України / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2010. – Вип 1. – С. 8–22.
285. Кульчицький С. Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991–2006 рр.) / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 15–32.
286. Курас І. Етнополітологія: запити життя і відповіді вчених / І. Курас // Політика і час. – 1992. – № 3. – С. 62.
287. Литвин В.М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / В.М. Литвин. – К. : Абрис, 1994. – 496 с.

288. Литвин В.М. Україна: політика, політики, власть. (На фоні політичного портрета Л. Кравчука) / В.М. Литвин. – К. : Альтернативи, 1997. – 340 с.
289. Лупейко В. Допомагаймо Україні / В. Лупейко // Свобода. – 1991. – 2 грудня. – С. 5.
290. Мардаренко О.В. Українсько-російські відносини у політичній діяльності Народного Руху України (1989–1998 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В. Мардаренко. – Одеса, 2007. – 20 с.
291. Мацюк М. Помаранчева революція: перший крок / М. Мацюк // Чорноморські новини. – 2005. – 12 березня. – С. 2.
292. Мета у нас спільна // Літературна Україна. – 1991. – 13 червня. – С. 3.
293. Ми діти одного народу // Нація і держава. – 2006. – 13 червня. – С. 4.
294. Мих В. Соборність – 1990 / В. Мих // Час Руху. – 2008. – 15 січня. – С. 5.
295. Михальченко М.І. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М.І. Михальченко, В.С. Журавський, В.В. Танчер. – К. : Логос, 1997. – 180 с.
296. Моє життя. В. Чорноволу – 70 // Час Руху. – 2007. – Грудень. – С. 5.
297. Назарчук Д. Історичні знамена пошиті в Івано-Франківську / Д. Назарчук // Голос України. – 23 серпня. – 2007. – С. 2.
298. На зорі національного відродження: Тисменицька районна організація Народного Руху України / [ред. Й. Карпова, Я. Єфімчука]. – Івано-Франківськ, 2001. – 122 с.
299. Народний Рух за утвердження державності на Миколаївщині // Український південь. – 1995. – 5 січня. – С. 3.
300. Народний Рух України: місце в історії та політиці : тези доп. першої Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 14–16 вересня 1994 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – К., 1994. – 96 с.
301. Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали другої Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 11–12 вересня 1996 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – Одеса, 1996. – 56 с.

302. Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали третьої Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 10–11 вересня 1998 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 1998. – 72 с.
303. Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали четвертої Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 14–15 вересня 2000 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2000. – 152 с.
304. Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали V (позачергової) Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 14–15 вересня 2001 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2001. – 204 с.
305. Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VI Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 16–17 вересня 2005р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2001. – 204 с.
306. Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VII Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 28–29 травня 2009 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2009. – 236 с.
307. Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 25–26 травня 2011 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2011. – 450 с.
308. Наша діаспора – з нами // Літературна Україна. – 1991. – 30 жовтня. – С. 7.
309. Не продаю батьківської хати // Наша дитина. – 1991. – Жовтень. – С. 9.
310. Новітня історія України (1900–2000) : підручник / [редкол. : А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін.]. – К. : Вища школа, 2000. – 669 с.
311. Овсієнко С.Л. Діяльність Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997–2002 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С.Л. Овсієнко. – Одеса, 2008. – 18 с.
312. Павличко Д. 24 Серпня 1991 року / Д. Павличко // Народна творчість та етнографія. – 2001. – № 4. – С. 3–19.

313. Павличко Д. Україна та світовий конгрес українців / Д. Павличко // Літературна Україна. – 2007. – 13 грудня. – С. 1.
314. Петровський В.В. Історія України: Неупереджений погляд : Факти. Міфи. Коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. – Харків. : ВД «ШКОЛА», 2007. – 529 с.
315. Пилипенко О.О Внесок Народного Руху в становлення незалежної України / О.О. Пилипенко // Народний Рух України: місце в історії та політиці : тези доп. першої Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 14–16 вересня 1994 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – К., 1994. – С. 37–38.
316. Південь стає синьо-жовтим // За вільну Україну. – 1991. – 24 липня. – С. 2.
317. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / [ред. Ф. Рудич та ін.]. – К. : Парламентське в-во, 1998. – 352 с.
318. Поліщук М. Національна держава. Українська кратнополітика / М. Поліщук // Нація і держава. – 13 червня. – 2006. – С. 6.
319. Половина О.І. До історії НРУ на Криворіжжі / О.І. Половина, В.І. Шанда // Народний рух України: місце в історії та політиці : тези доповідей Першої Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 14–16 вересня 1994 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.] – К., 1994. – С. 24–26.
320. Проголошення незалежності // Галичина. – 2008. – 23 серпня. – С. 2.
321. Прокоп М. На передодні незалежності України / М. Прокоп. – Нью-Йорк – Львів : НТШ, 1993. – 646 с.
322. Проти Союзного договору // За вільну Україну. – 1991. – 1 березня. – С. 2.
323. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: сер. 1950-х – поч. 1990-х рр. / А.М. Русначенко. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.
324. Рух до свободи // Літературна Україна. – 2004. – 10 липня. – С. 1.
325. Рух кристалізує опозицію // За вільну Україну. – 1991. – 2 липня. – С. 1.
326. Рух повинен піти в команду президента // Народна газета. – 1992. – Березень. – С. 4.
327. Рух-прес – повідомляє // Народна газета. – 1991. – 9 грудня. – С. 1.

328. «Січ Покуття». Кроки становлення НРУ на Снятинщині / [ред. В. Ковалю]. – Снятин : Над Прутом, 1996. – 175 с.
329. Слово не горобець // Народна газета. – 1992. – Квітень. – С. 3.
330. Соболю П.І. Серпневий переворот 1991 р. і Народний Рух України / П.І. Соболю // Народний Рух України: місце в історії та політиці : тези доповідей Першої Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 14–16 вересня 1994 р.) / [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – К., 1994. – С. 52–53.
331. Співпрацюємо з Канадою // За вільну Україну. – 1991. – 29 травня. – С. 1.
332. Спільний українсько-канадський проект «Україна» // Наша дитина. – 1991. – 10 жовтня. – С. 3.
333. Субтельний О. Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України / О. Субтельний // Сучасність. – 1994. – № 12. – С. 65–72.
334. Телеграма з Англії // Літературна Україна. – 1990. – 23 серпня. – С. 2.
335. Тиский М. Волинська регіональна організація НРУ в боротьбі за незалежність України / М. Тиский // Пам'ять століть. – 2003. – № 2. – С. 102–108.
336. УГС: Інформатор // Українське слово. – 1989. – 8 жовтня. – С. 4.
337. Установча конференція НРУ в Харкові // Українське слово. – 1989. – 8 жовтня. – С. 4.
338. Чемерис В. Президент : [роман-есе] / В. Чемерис. – К. : Либідь, 1994. – 563 с.
339. Чин борців // За вільну Україну. – 1991. – 25 червня. – С. 1.
340. Чорновіл В. Опозиція – норма цивілізованої держави / В. Чорновіл // Народна газета. – 1992. – Вересень. – С. 5.
341. Шановська О.А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989–1996 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.А. Шановська. – Одеса, 2003. – 22 с.
342. Шановська О.А. Явище Руху як організації національного відродження в Україні / О.А. Шановська // Народний Рух України: місце в історії та

- політиці : матеріали третьої Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 10–11 вересня 1998 р.) [редкол. : Г.І. Гончарук (голова) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 1998. – С. 66–68.
343. Шипотілова О.П. Створення осередку Народного Руху України на Миколаївщині / О.П. Шипотілова // Інтелігенція і влада : Громадсько-політичний наук. зб. – Серія : Історія. – Одеса : Астропринт, 2010. – Вип. 20. – С. 211–217.
344. Шульженко С. Суверенітет / С. Шульженко // Вісник Книжкової палати. – 2006. – № 7. – С. 23–25.
345. Яворівський В. Мусимо допомогти діаспорі / В. Яворівський // Літературна Україна. – 1991. – 17 січня. – С. 3.
346. Magocsi P.R. History of Ukraine / P.R. Magocsi. – Toronto : University of Toronto Press, 1996. – 784 p.
347. Solchanyk R. Ukraine from Chernobyl to Sovereignty: A collection of interviews / R. Solchanyk. – New York : St. Martin's Press, 1992. – 174 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Перший Всеукраїнський з'їзд Народного Руху України за перебудову
(м. Київ, 8–10 вересня 1989 р.)**

Відкриття Першого з'їзду НРУ за перебудову



Загальний вигляд залу, де відбувався Перший з'їзд НРУ за перебудову



І. Салій (2-й з ліва), Ю. Щербак (3-й) під час проведення

Першого з'їзду НРУ за перебудову



В. Василенко, Д. Павличко, І. Драч, В. Черняк (справа наліво) під час проведення Першого з'їзду НРУ за перебудову



*Полтавська делегація Першого з'їзду НРУ за перебудову
(м. Київ, 10 вересня 1989 р.)*



Мандат делегата Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову



Додаток Б

(м. Київ, 25–28 жовтня 1990 р.)

Урочисте відкриття Другого Всеукраїнського з'їзду НРУ

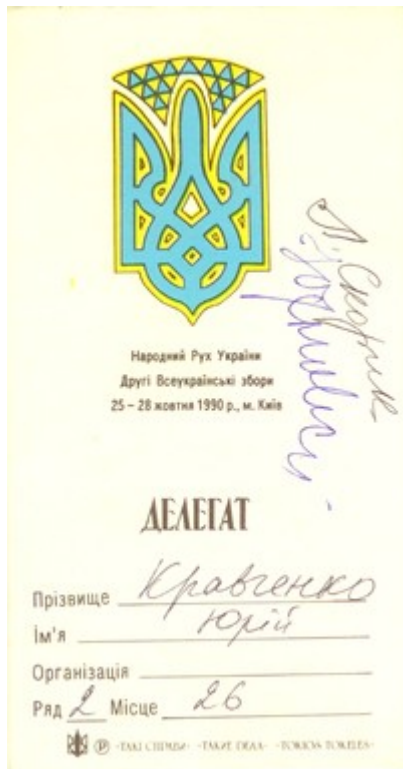


*Голова НРУ І. Драч та М. Бойчишин (стоять) у президії
Другого Всеукраїнського з'їзду НРУ*



*Картка делегата
Другого Всеукраїнського з'їзду
Народного Руху України
з автографами*

*Мандат делегата
Другого Всеукраїнського з'їзду
Народного Руху України*



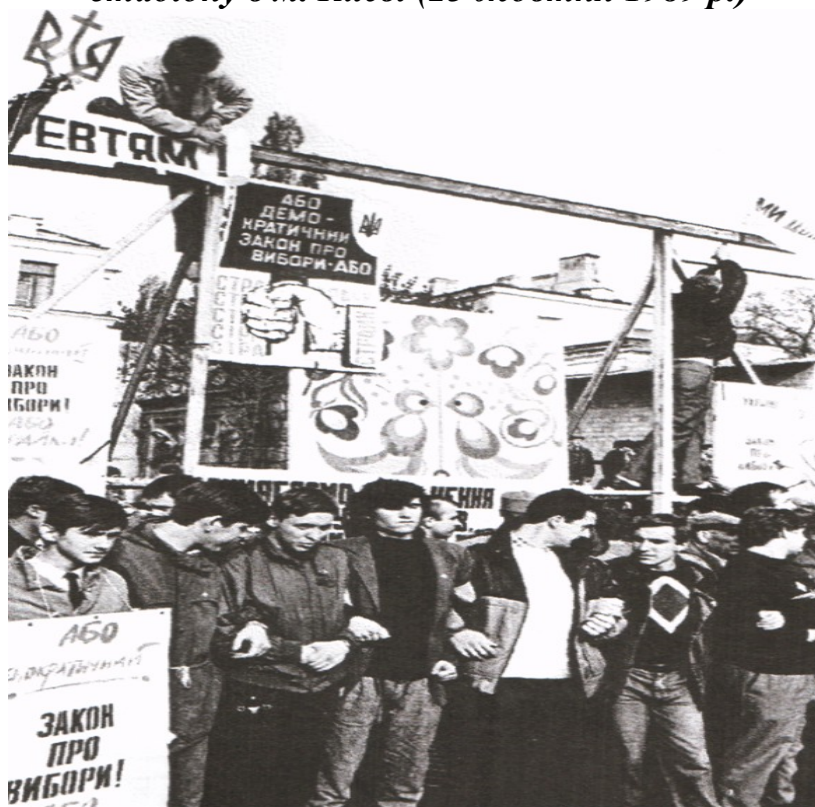
**Символіка Другого Всеукраїнського з'їзду
Народного Руху України**

Кравченко
Юрій.
м. Київ

**ДЕЛЕГАТ
2-го З'їзду
РУХУ
КИЇВ
25-28
ЖОВТНЯ
1990 р.**

Додаток В
**Участь Народного Руху України в організації політичних та
культурно-просвітницьких заходів**

Мітинг під девізом «Закону про вибори і закону про мови – демократичну основу», організований НРУ за перебудову на площі біля Республіканського стадіону в м. Києві (23 жовтня 1989 р.)



Виступ І. Драча на мітингу демократичних сил у м. Києві (березень 1991 р.)



*Представники Народного Руху України за перебудову на мітингу під час проголошення Декларації про державний суверенітет.
Зліва направо: народні депутати України А. Шевченко (2-й), Л. Лук'яненко, С. Хмара, М. Горинь, І. Калинець (7-ма), В. Чорновіл, Б. Горинь, Г. Алтунян (м. Київ, 16 липня 1990 р.)*



*Кияни і гості столиці під час масової акції «Ланцюга єдності»,
присвяченої 71-й річниці возз'єднання ЗУНР і УНР
в єдину суверенну державу (22 січня 1990 р.)*



*Шахтарсько-рухівський мітинг біля Донецького обласного комітету КПУ
(1990 р.)*



Мітинг НРУ на честь підняття Українського національного прапора над Київською міською радою (м. Київ, 24 липня 1990 р.)



Д. Павличко та М. Горинь на святі 500-ліття Запорізького козацтва (с. Капулівка Дніпропетровської області, 1990 р.)



***В. Чорновіл під час свята «Козацької слави»,
присвяченого 500-річчю Запорізького козацтва (серпень 1990 р.)***



Наукове видання

НАДІЯ КІНДРАЧУК

За Україну незалежну

Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України:
1989–1991 рр.

МОНОГРАФІЯ

ISBN 978-966-2716-21-4

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Друк цифровий.

Гарнітура Times New Roman.

Умовн. друк. арк. 12,09

Наклад 300 прим.

Івано-Франківськ,

Височана, 18, Видавництво «НАІР»

(0342) 50-57-82, 0504336793

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виробників і розповсюджувальників
видавничої продукції № 4191 від 12.11.2011 р.